

Cseke Péter
Otthonirodalom

MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE

A kuratórium tagjai

Gulyás Gyula

Kiss Márta

Lengyel György

Letenyei László (titkár)

Szuhay Péter

Tamáská Máté Dávid

Tóth Pál Péter (elnök)

CSEKE PÉTER

OTTHONIRODALOM

A magyar szociográfia erdélyi műhelyei

POLIS KÖNYVKIADÓ • KOLOZSVÁR, 2020

A könyv megjelenését támogatta:

© Cseke Péter, 2020
Polis Könyvkiadó

Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020
Szerkesztők: Dávid Gyula, Dénes Gabriella
Könyvterv és borító: Unipan Helga
Nyomdai előkészítés: Virág Péter
Korrektor: Deák Szidónia
Nyomdai munkák: Idea Nyomda, Kolozsvár
Kiadói ívek száma: 22,9
Nyomdai ívek száma: 14,5

CIP

Műhelyvallomás a szociográfiáról

Csaknem két emberöltővel ezelőtt ezt írtam volt tíz riportot tartalmazó Forrás-kötetem hátsó borítójára: „Hogy miért éppen ehhez az »előnytelen« műfajhoz ragaszkodom? Nem érzékelném eléggé a korlátait? Az enyémeiket és amelyeket előmbe raknak? A kérdések nem az enyémeik; illő tehát, hogy legalább itt megköszönjem őket. S velük együtt a baráti tanácsot: aki így indul, annak egy életen át kell bizonyítania...”

Hát kellett. Hogy sikerült-e? Nem az én tisztem megítélni. Az én dolgom csak az, hogy a sajtótörténet-, az irodalomtörténet- és az esztétorténet-írásban elért eredményeim (*Erdélyi értékhorizontok*,¹ *Borongós ég alatt*,² *A teljesség sóvárgása*,³ *Trianoni hófogságban*,⁴ *Az emlékezet feltámasztása*⁵) mellett pályakezdő műfajomról is számot adjak. Ezt annál is inkább meg kell tennem, mivel a magyar újságírás – kisebbségi sorsot is átélt – doyenje, Ruffy Péter így keltette hírét kötetemnek a Magyar Nemzetben: az esszé éleslátásával és gondolati gazdagságával megírt riportokon átüt a megszenvedett idők vízjele. Ennek ellenére – vagy éppen ezért? – második Kriterion-kötetem műfaji megjelöléseként nem tüntettem fel a *szociográfiai riportot*. Gondoltam, eléggé kifejezi szándékaimat maga a cím: *Látóhegyi töprengések*. Meg is feddett érte Beke György, amiért nem vállalom a műfajnak – az Ifjúnunkás és az Igaz Szó hasábjain – kiküzdött rangját.

Rövidesen szembe találtam magam a korlátokkal. Akárcsak az ugyancsak riporttal indult kenyeres társaim: Gálfalvi György, Molnár H. Lajos, Bodó Barna, Tófalvi Zoltán. Történt pedig, hogy Hor-

1 *Erdélyi értékhorizontok*. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Bp., 2015.

2 *Borongós ég alatt*. Nap Kiadó, Bp., 2015.

3 *A teljesség sóvárgása*. Nap Kiadó, Bp., 2019.

4 *Trianoni hófogságban. 1918 – 1945 – 1990*. Nap Kiadó, Bp., 2020.

5 *Az emlékezet feltámasztása*. Magyar Napló – Fókusz Egyesület, Bp., 2019.

váth Andor (1944–2018), A Hét főszerkesztő-helyettese riportot kért a Moldvába helyezett magyar orvosokról a hetilap 1978-as évkönyve számára. Amikor kefelevonatban előmbe került írásom, megdöbbsentem: a cenzor éppen azt húzatta ki – merthogy a szerkesztőkkel végeztették el a kínos „műtétet” –, amiért voltaképpen útra keltem. A megszólaltatott orvosok és gyógyszerészek nevében tiltakozhattam ugyan írásom megcsúfolása ellen, de a betördelt változatot visszavonni már nem lehetett... Hanem a történetnek hamarosan kedvező fordulata támadt. Az egyik Ceaușescu-beszédben elhangzott: véget kell vetni annak a kártékony gyakorlatnak, hogy az egyetemet és főiskolát végzetteket szülőhelyüktől több száz km távolságba nevezik ki állami szolgálattételre. Minek értelmében már a cenzúra keretlegényeinek sem lehetett kifogásuk, amikor a *Látóhegyi töprengések* kéziratai közt újra találkoztak omni-nózus riportom eredeti változatával.

Minden „problémás” szövegnek, persze, nyoma maradt a Szekuritáténál gyarapodó iratcsomókban. Azon már meg sem lepődtem, hogy 1985-ös házkutatásunkat követően csak a kenyéradó bukaresti hetilapban, a Falvak Dolgozó Népében lehettem jelen írásaimmal – a Korunkban, az Igaz Szóban anatómává vált a nevem is. A falusiak hetilapjától ugyan nem dobtak ki, a mozgásteremet azonban beszűkítették. A központi sajtóirányítás magyar perzekutora ugyanis szigorúan meghagyta a szerkesztőségben, hogy tartсанak távol művelődésünk forrásvidékeitől. „Az agrikultúra is kultúra” – jelentette ki fölényesen. Büntetésnek szánta, holott egy számomra életmentő – a diktatúra túlélését elősegítő – agrárfilozófiai axiómát mondott ki. Nem is sejtette, milyen jót tett ezzel nekem. Végeredményben „neki köszönhetem”, hogy a Ceaușescu-vészorszakban is értelmes munkát végezhettem. Örömmel írtam hát méhészekről, kertészekről, szőlőtermesztőkről, borászok-ról, kisállattenyésztőkről, mert ennek ürügyén visszajárhattam riportjaim „kísérleti telepére”. Ruffy Pétertől addigra már megtanultam a *visszatérő riport* „módszertanát”: a változások mindig kétirányúak, a tények Janus-arcúak, időről időre rögzíteni kell „viselkedésüket”. Így évről évre gyarapodhattak feljegyzéseim a távollétemben történekekről a kibédi, a Nagy-Homoród menti, a gyergyószentmiklósi, a székelyhídi, a nagyzerindi stb. változásokról. A

Szekuritáténak is gondot okozván ezzel, merthogy állandóan figyelnie kellett azokat, akiket rendszeresen felkerestem. Ezért aztán második házkutatásunk (1989. jún. 1.) után igyekeztem elkerülni őket: ne hozzak bajt a fejükre. (Sajnos, hoztam már előzőleg.)

Egy szép napon felhívott Létay Lajos, az Utunk főszerkesztője, és riportsorozatot kért. „De, Lajos bácsi... Hiszen tudod, hogy le vagyok tiltva...” Tudta, persze, hiszen évtizedeken át az RKP Központi Bizottságának a tagja volt. Vele ezt nem közölte senki – mondta lakonikusan. Nem gondolom, hogy feltétlenül rajtam akart segíteni, inkább a mind szorongatottabb helyzetbe kerülő Utunkon, amelyiktől egyre erélyesebben megkövetelték az irodalom „valóságtükrözését”. Dr. Nagy Miklós életművére, Pap István és Veres István professzor munkásságára, Csávossy Györgyre meg tanítványaikra gondoltam, és kéthetenként egy-egy írást vittem be a szerkesztőségbe. Így született meg a *Mesterségem címere* és *Kortársaink* portréorozatom, ebből pedig 1991-ben – az eredendően Nagy Miklós munkásságára utaló – *Könyv és kenyér* című kötetem. Egy olyan korszakban, amikor nem lehetett leírni a magyar helységneveket. A Dacia Kiadónál megjelent kötetem szerkesztőjének, Kerekes Györgynek az volt a véleménye: ha visszaírnám a metaforikusan megjelenített helyszínek magyar elnevezését, azzal tönkretenném a szövegek architektúráját. Úgy tűnik, ez az eset is igazolja Goethét, aki szerint a cenzúra a legjobb stíliszta. Ennek ellenére örülnék, ha a továbbiakat illetően nem kellene igazat adnunk neki.

A rendszerváltás után a New Yorkból hazaköltöző Püski Sándor könyvkiadó már mint erdélyi szociográfust keresett meg 1992-ben Kolozsváron. Ruffy Péter figyelemfelkeltő írásának hatására jegyezte volna meg a nevem? Esetleg az 1989 végétől már Budapesten élő Beke György tanácsára keresett? Kéziratot kért – és kapott. *A Hazatérő szavak* kéziratkötege épp kiadóra várt. Megszerkesztetten.

*

Egészen 1993-ig a szociográfiai riport volt a vezető műfajom, jóllehet már a nyolcvanas évek elejétől irodalomtörténeti dolgozatokkal is jelentkeztem. A Korunk-szerkesztés és az egyetemi oktatói munkakör nyomán a korábbi „terepjárást” – érthető módon – felváltotta a kutatómunka, amelyik aztán műfajváltást is eredménye-

zett. (A Korunknál töltött harminc évemből egyébként az a kezdeti kettő-három volt számomra a legemlékezetesebb, amikor csak az volt a dolgom, hogy az erdélyi változásokról és változatlanságokról írjak. *Korfordulós újsztendő* címmel kötetben is napvilágot láttak ezek a helyzetfelmérések Székelyudvarhelyen.⁶)

Ha kezdetben a szociológiai tárgyaknak volt túlsúlya, a kilencvenes évek végén a tényfeltáró újságírás, az oknyomozó riport is bekerült a Babeş–Bolyai Tudományegyetem újságírói tanszékének tanrendjébe. Akkor dolgoztam ki a *Tényfeltárás – szociográfia*⁷ című egyetemi jegyzetemet. (Ma már csak a Központi Egyetemi Könyvtárban, illetve a Kolozsvári Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet gyűjteményében hozzáférhető.) Később a *Tényfeltárás* önállósult, az alapképzésben vált alaptantárggyá, a *Szociográfia* pedig 2004-ben bekerült a mesterképző programba, ahol a tudományos kutatás módszertanával együtt vált alaptárggyá. Ami szükségessé tette, hogy nagyobb távlatból és egyszersmind bensőségesebb megközelítéssel vegyem szemügyre a harmincas évek második felében kialakult „klasszikus szociográfiát”, illetve a műfaj erdélyi megjelenését elősegítő folyóiratok szerepét. Az Erdélyi Fiatalok, az Erdélyi Helikon, a Hítel és a Termés tanulmányozása során fedeztem fel, hogy helikoni körökben *otthonirodalomnak* nevezték az írói szociográfiát. Ettől fogva más szemmel olvastam Balázs Ferenc, Bözödi György és Tamási Áron szociografikus műveit. És minthogy Horváth Istvánról írtam doktori értekezésemet, a költő életművének az elemzése során arra jöttem rá, hogy a *Magyarózdi toronyalja* nélkül nem jöhetett volna létre ennek a költészetnek az idős kori megújulása. Innen már csak egy lépést kellett tennem, hogy számba vegyem a műfaj későbbi – diktatúra alatti – teherbírását. A hetvenes évek elején bekövetkezett szemléletváltás jegyében zajlott le ez a „műfajrangosító” folyamat – Sütő András, Gálfalvi György és főként Beke György munkássága nyomán. A tabutémák feltárására azonban csak a politikai rendszerváltást követő időszakban kerül-

6 *Korfordulós újsztendő*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1994.

7 *Tényfeltárás – szociográfia*. Készült az Erdélyi Tankönyvtanács sokszorosító műhelyében. Kolozsvár, 2001.

hetett sor, a Magyarországra 1989 végén áttelepült Beke György, illetve Benkő Levente, Ferenczes István, Gazda József, Sylvester Lajos, Tófalvi Zoltán és mások vállalkozásainak köszönhetően.

Más jelek is mutatták, hogy növekvőben a műfaj szellemi rangja.

Akár jelképértékűnek is tekinthető, hogy a Magyar Írószövetség Szociográfiai Szakosztálya – nem sokkal megalakulása után – 2001 októberében Kolozsvárt tartotta meg első tanácskozását.⁸ A műfaj művelőinek, oktatóinak és a tényfeltáró művek iránt érdeklődő egyetemi hallgatók részvételével. Azóta a Szakosztály és a Táncsics Mihály Sajtóalapítvány évente kitünteti azokat, akik jelentős alkotásokkal gyarapítják a szociográfiai irodalmat, és – korántsem véletlenül – már Erdélyből is vannak kitüntetettjei a Szabó Zoltánról elnevezett megtisztelő díjnak.⁹

A kolozsvári tanácskozáson a Szakosztály elnöke, a nyolcvanadik életévében elhunyt Beke György (1927–2007) tette fel a kérdést ekképpen: szükség van-e még írói szociográfiára? Merthogy sokan tagadják. Érvelése ma is megszívlelendő:

„Lépten-nyomon olyan események történnek városon és falun, az anyaországban és a Kárpát-medence egészében, amelyek a jobb emlékezetűekben felidézik a szociográfiai irodalom (ha úgy tetszik, a népi irodalom) egykori ítéleteit, megállapításait és jóslatát. Érezzük ilyenkor, hogy az iránytű veszett el eszmék, célok, céltalanságok és az egyéni törtétesek kavargásában. Nem pótolhatják az írói szót semmilyen közvélemény-kutatások amúgy is manipulált összehasonlító grafikonjai, a különböző jövőkutató intézmények vagy éppen a tudálékoskodó politológusok, a demokrácia kenyérpasztító képződményei. Mert az író minden műfajban (ha csakugyan író) a lelkekhez szól, elgondolkoztat, és engedi, hogy utána mi gondolkodjunk. Nem óriásplakát az írói mű az éppen ajánlott

8 Lásd: Beke György (szerk.): *Egy műfaj válsága?* Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről. Kolozsvár, 2001. október. Magyar Napló Kiadó, Bp., 2002.

9 Gálfalvi György, Lőrincz György, Cseke Péter...

fogkrémről, hanem a megszenvedett emberi igazság felajánlása a köz boldogulására.”¹⁰

Legyen hát ez a szociográfia műfajáról értekező munka is iránytű a szociografikus művek igazságainak a felfedezéséhez. Ami pedig a kötet második felét illeti, azt akár úgy is lehet olvasni, mint egy pályakezdő szociográfus „terepfelméréseit”. De akár úgy is, mint olyan helyzetábrázolásokat, amelyek bevilágítanak egy korszakváltás megélt elő- és utótörténetébe.

Kolozsvár–Atosfalva, 2020. augusztus 20.

10 Uő: „Szociográfiának” elmegy akkor is, ha szociológiának nem felel meg? I. m. 286–288.

SZOCIOGRÁFIATÖRTÉNETI KUTATÁSOK

I. A magyar szociográfia erdélyi műhelyei. Egy kelet-közép-európai műfaj változatai

Örömmel és ugyanakkor nem kis szorongással ülök a szöveg-szerkesztő képernyője elé, hogy a szívemhez talán legközelebb álló diszciplína hétről hétre gyarapodó jegyzeteiből *szöveget* alkossak. Örömömet a sajtóműfajok törvényszerűségeinek behatóbb megismerésére csábító vállalkozás újabb szellemi izgalma táplálja; annak a reménye, hogy frissen szerzett tapasztalataim rendszerezése közepette a minket körülvevő és a bennünk alakuló világ lényegi összefüggéseire is újból ráeszmélhetek, amivel csak a karnyújtásnyi távolságból figyelő tanítványok érdeklődő/kérdő tekintete ajándékozhatja meg a tanárembert. Ám az előkerekedő mondatok mögött ott munkál máris a szkepszis: a tőlem szakmai, erkölcsi, értékrendbeli eligazítást várókat, a körülöttünk és a bennünk épülő világ felfedezésére indulókat vajon meg tudom-e óvni a rájuk váró média-világ/világmedia ártalmaitól?

Rá kellett jönnöm, hogy épp ezt az egyet nem tehetem. Nekik maguknak kell megküzdeniük azért a szemléletmódért, szellemi igényszintért és eszközrendszerért, amelynek birtokában a világra hatni akarnak. Hogy minden korban azonosak lehessenek legjobb önmagukkal. Nem egy napra, egy hétre, egy esztendőre szóló feladat ez. Ma még ismeretlen gondok várnak rájuk, azok között kell majd kiismerniük magukat. Megtörténhet, hogy némelyiküknek netán „rámegy” erre az élete is. De másként indulni e pályán aligha érdemes.

Ez az, amit az újságíróképzésben megtanítani nehezen lehet. Talán egyáltalán nem. Szólni róla mégsem fölösleges.

Az első magyar hírlapot 1780-ban elindító Rát Mátyás 1773-tól négy éven át az akkori idők legkorszerűbb egyetemén, a göttingeni univerzításon tanult, ahol – jóllehet evangélikus lelkésznek készült – statisztikai és államismereti tanulmányok mellett sajtóelméleti és műfajismereti kollégiumokat is tanrendjébe iktatott. August Lud-

wig von Schlözer, akinek előadásait és szemináriumait Rát előszeretettel látogatta, nagy gondot fordított arra is, hogy hallgatói az egyetem híres könyvtárában megismerkedhessenek a felvilágosodás korának gazdag folyóirat-irodalmával. Vélhetően e gyűjtemények tanulmányozása közben érlelődött meg Rát lapalapítási szándéka (aligha függetlenül persze a pozsonyi indíttatástól; Bél Mátyásnak köszönhetően már az evangélikus líceum könyvtárában is alkalma nyílt arra, hogy kézbe vegye a század nevezetesebb hírlapjait és folyóiratait). Így döbbsent rá arra a csaknem két évszázados fáziseltolódásra, ami szűkebb és tágabb pátriáját a nyugati térségek fejlettségétől elválasztja. És mert felismeri, hogy e hátrány „ledolgozásának” leginkább a sajtó lehet a kezdeményezője és irányítója, hazatérve nyomban hozzálát a *Magyar Hirmondó* megtervezéséhez és kiadási engedélyének a megszerzéséhez.

A sajtótudományi előképzettségnek tehát döntő szerepe volt a magyar hírlapirodalom megteremtésében. Külföldi tanulmányainak köszönhetően Rát a maga idejében korszerű sajtószemlélettel látott munkához, ami nagymértékben elősegítette a korabeli viszonyok „átvilágítását”, az „európai felzárkózáshoz” nélkülözhetetlen szellemi látótér tágítását. A megbízható, hiteles tájékoztatást elsődlegesnek tekintette, ám eleve olyan lapszerkezetet alakított ki, amelyben a hírek és tudósítások ne fedhessék el az olvasó látáshorizontját. Úgy csoportosította azokat, hogy önmagukon túlmutató jelentést hordozhassanak. Miközben merészen szakított a csak tájékoztatást felvállaló, referáló újságírás száraz, élettelen stílusával, gondja volt arra is, hogy a már akkor hiányként érzékelt magyar hetilap- és folyóirat-struktúrák (érzelemre és értelemre egyaránt ható) műfajcsíráit kiadványában meghonosítsa.

Hogy ezt milyen nehézségek közepette s milyen eredménnyel végezte, azt felmérte már a sajtótörténet. Az ismert tények felidézése azért volt szükségünk, hogy már előjáróban jelezhessük:

a) a magyar újságírás nem a mai „médiaművelőkkel” kezdődik, még ha a világháló térhódításának korában némelyek számára esetleg úgy is tűnik;

b) mindennek szerves előzménye van az európai és a sajátos igények által életre keltett magyar lapkultúrában;

c) a globalizációs tendenciák felerősítésében hegemon szerepet betöltő amerikai média maga is az európai írott sajtóból ágazott el, és vált (a műszaki fejlődésnek köszönhetően) többcsatornás tömegkommunikációs rendszerre;

d) a műszaki fejlődés azonban nem csupán az információáramlást gyorsította fel, hanem mindenkor érzékenyen hatott az újságírói műfajok öntörvényű megújulására is;

e) ennek a sikeressége minden korban az újságíró személyiségtípusától és magatartás-modelljétől függött, aminthogy meghatározó módon ettől függ ma is;

f) ha arra gondolunk, hogy az első magyar hírlapból száz-száz-húsz esztendő leforgása során működőképes sajtórendszer fejlődhetett ki a maga alapvető műfajaival és a korigényekre válaszoló differenciálódás rendszerépítő műfaj-hierarchiáival, hogy ez a sajtó az első világháborút követően újjászülethetett a kisebbségi magyar nyelvterületeken is, hogy az elektronikus csatornarendszerek lehetőségének a felismerésével képesnek bizonyult mind többségi, mind kisebbségi helyzetben a rendszergazdagító műfajteremtésre, akkor a harmadik évezredbe lépve sem becsülhetjük magunkat kevesebbre, mint sajtóteremtő elődeink;

g) akik azzal írhatták be nevüket a sajtótörténetbe, hogy minden időben korszerű értékszemlélet és megújított műfaji eszköztár birtokában válaszoltak a jelen idejüként megélt múlt jövőformáló kihívásaira;

h) és mivel a sajtótörténeti múlt sem mögöttünk van, hanem belénk épült, kéretlenül is modellálója mai „szövegeinknek”, rádiós és tévés megnyilatkozásainknak, hosszabb távon aligha nélkülözhető a műfajteremtő törvényszerűségek tudatos számbavétele, „teremtő leltározása”, sajtóelméleti leírása.

Kolozsváron az 1993/94-es tanévtől kezdődött meg az egyetemi szintű újságíróképzés, amelynek előzményei a hatvanas évek derekára nyúlnak vissza, az 1966 és 1968 közötti időszakra, amikor a negyed-ötödéves magyar nyelv és irodalom szakos hallgatók Balogh Edgár kollégiumainak köszönhetően sajtótörténeti, műfajelméleti és szerkesztői ismereteket is szerezhettek. A kilencvenes évek elején ugyancsak az újjászerveződő magyar filológiai tanszéken indult szaktanfolyam, amelyre valamennyi felsőoktatási intéz-

ményből beiratkozhattak a harmad- és negyedéves hallgatók. Óra-
rend-egyeztetési gondok okán a képzés a heti egy szabadnapra
összpontosult; az oktatás a sajtótörténet meg a műfajismeret mel-
lett kiterjedt a kommunikációelméletre, a sajtónyelvre és a tömeglé-
lektanra is. A négyéves képzés tanrendjét a szociológiai tanszéken
dolgozták ki 1993-ban, a Mihai Coman vezette bukaresti Újságírás
és Kommunikációtudományi Kar vezérelveire alapozva.

Magá az *Oknyomozó újságírás* mint diszciplína hivatalosan csak
1999-ben került be a tanrendbe, ám ez korántsem jelenti azt, hogy
már kezdettől a *Bevezetés a sajtóelméletbe és sajtógyakorlatba*, a *Tudo-
mányos tényfeltárás és szövegszerkesztés*, illetve a *Műfajismeret* című
alaptárgyak előadása rendjén a hallgatók ne ismerkedhettek volna
meg az újságírói tényfeltárás módszertani követelményeivel is.
Kérdés persze, hogy mennyire alaposan. Hiszen az ezredforduló
táján a változások rendkívüli módon felgyorsultak. Mára az újság-
írói műfajok alapegységének tekintett *hír* fogalma is roppant kitá-
gult, jóllehet ugyanazokra a kérdésekre válaszol, mint korábban,
de már a szemünk láttára, a fülünk hallatára. Gondoljunk csak az
öbölháború CNN-híreire, a jugoszláviai NATO-bombázások „élő”
közvetítéseire. Vagy arra, hogy ország-világ a Kossuth Rádió tudó-
sításaiból tudta meg, valójában mi is történik 1989. december 16-án,
17-én Temesváron, majd Aradon. Pontosabban abból, hogy a tudó-
sító hangját aláfestette a fegyverropogás. Ez hitelesítette s egyben
újabb dimenzióval gazdagította az akkori hírek *hírértékét*. A ke-
let-közép-európai rendszerváltás fél évszázados tabutémákat sza-
badított fel a korábbi zárlat alól, de meglehet, hogy az átmeneti kor-
szak felemás demokráciájának hatalmi csúcsán egymást követő
„rendszerváltók” ugyanannyi időre zároltak más létérdekű infor-
mációkat, amelyek ugyancsak a nyilvánosság megítélésére tartoz-
nak. A nyilvánosság-teremtőknek tehát nem csupán a napi „érde-
keltségű” információk megszerzéséért kell(ene) megküzdeniük,
hatáskörük a valóság *mélyszerkezetének* a változásait előidéző erők
működésének az *átvilágítása* is.

Ezek a követelmények nem ismeretlenek a magyar újságírásban
sem. Gondoljunk csak a *riport*, a *szociográfiai riport*, az *újságírói*, illet-
ve az *írói szociográfia* funkciójára. Mindenik lényegében az oknyo-
mozó újságírás fogalmi erőterében alakult ki a maga számtalan vál-

tozatában, annak módszertani felismeréseit hasznosítja. Bár ugyanarról a tőről sarjadt, az angolszász újságírásból ismert *report* fogalma nem azonos a magyar *riport*tal. Az előbbi elsősorban a tudósításhoz, a beszámolóhoz áll közel, az utóbbi pedig egyértelműen a társadalmi oknyomozás során feltárt releváns tények bemutatásának összegező műfaja. Tényszemléletét és eszköztárát illetően ugyanakkor műfajképzőnek is tekinthető, hiszen megalapozója a tényirodalom alakzatainak. Mindazonáltal nem fölöslegesek az angolszász újságírás oktatásának legfrissebb figyelmeztetései. David Randall, a londoni *The Observer* főszerkesztő-helyettese a *The Universal Journalist* című kézikönyvében¹ például kiemelten szól arról, hogy globalizálódó és piacgazdaságra épülő korunkban egyre nagyobb szerep hárul az egyéni invención alapuló újságírásra. Amelyik elsődlegesen nem (vagy nemcsak) a másoktól átvett adatokra és tényekre épít, hanem maga fedezi fel azokat, hogy segítségükkel a körülöttünk megváltozott világ „mozgásirányára”, trendvonalaira, még ismeretlen összefüggéseire irányíthassa a figyelmet. Vagyis az eredeti kutatásokkal, társadalmi oknyomozással megalapozott, lényegi összefüggéseket feltáró tényszemléletre esik a hangsúly, a felfedezésre, akárcsak a tudományos megismerésben. Csakhogy az újságírásban nem az „adatok mázsája” hordozza az igazságot, hanem a jól kiválasztott, esetlegességüktől és kétértelműségüktől megfosztott, önmagukon túlmutató tények.

David Randall okfejtéséből mindenekelőtt a titkosított információk megszerzésének módszertani „fogásai” keltik fel érdeklődésünket. Hosszú évek olykor tétlenségre ítélő, ám korántsem tétlenségben töltött „türelmetlen türelmét” tanulhatjuk el tőle. Pulitzer-díjat szerzett újságírók munkásságának elemzésével mutatja ki, hogy ez a módszer Nyugaton hányszor vezetett a korrupció leleplezéséhez, a jogállamiság és a demokrácia működésének helyreállításához, adott esetben kormányváltáshoz. Legismertebb példa a hírhedt Watergate-ügy feltárása, mely Nixon elnök bukásához vezetett. Ez aligha következett volna be – állítja David Randall –, ha a *Washington Post* két riportere, Carl Bernstein és Bob Woodward, nem áldoz két évet arra, hogy lépésről lépésre, állandó megfélemlítések közepette feltárják: miként élt vissza tekintélyével a hetvenes évek elején a világ legnagyobb hatalmával bíró embere.

Az *All The President's Man* című, világhírűvé vált kötet szerzői kezdetben csak a betörési botrányról tudósító hírlapi cikkekre figyeltek fel, és eljutottak az akkori amerikai hatalomgyakorlás rejtett módszereinek a feltárásáig.

A sajtószabadság és a demokrácia nagy győzelmeként ünnepelelték az Egyesült Államokban Carl Bernstein és Bob Woodward nem mindennapi teljesítményét. Erről már éloszóban is értesülhettek a kolozsvári újságíró szakos hallgatók 1997. április 22-én, amikor az amerikai újságíróképzés egyik jeles személyisége tartott számukra előadást a Rákóczi úti Spectator Sajtóházban. A környezetvédelmi írásaival Pulitzer-díjat szerzett George J. Lokwood a hallgatók kérdéseire válaszolva részletekbe menően kifejtette az amerikaiak álláspontját az újságírással kapcsolatosan: a) tisztelik, amikor az állampolgárok érdekeiért harcol, és megvédi őket a mindenkori helyi és/vagy központi hatalom túlkapásaitól; b) ugyanakkor megvetik a szenzáció-hajhászásaiért, a zsarolásaiért, a hírközlés elértéktelenedéséért. Hogy miért tapasztalható állandó ellentét a kormányzat és a sajtó között? Azért – jegyezhetjük fel a válaszát –, mert a mindenkori hatalom a nyilvánosság kizárásával szeret(ne) ténykedni, né tán üzelmeket folytatni, a sajtónak viszont minden időben a nyilvánosság megteremtése a célja. Hiszen a választópolgároknak tudniuk kell, hogy az érdekképviselőtük felvállaló helyi és/vagy központi hatalom milyen mechanizmusok szerint működik.

Fontosnak tűnt ez az összehasonlító kitekintés már csak azért is, mivel az angolszász újságírásnak mifelénk az a híre, hogy az kimondottan gyakorlatias, mellőzi az elméleti megfontolásokat. Aki kézbe vette a World Press Comitee-nek a kelet-közép-európai újságírók¹ számára a kilencvenes évek elején Magyarországon és Romániában is kiadott *Újságírók kézikönyvét*,² az tapasztalhatta, hogy a szerzők helyenként milyen primitív tanácsokat osztogatnak: mintha gyengén fejlett afrikai vagy ázsiai országok újságírói „meg-

1 David Randall: *The Universal Journalist*. Pluto Press, London, 1996. Román fordításban: *Jurnalistul universal*. Ghid practic pentru presa scrisă. Mihai Coman előszavával. Polirom, Iași, 1998.

2 *Újságírói kézikönyv kelet-közép-európai újságírók számára*. Bp., 1992; *Manual pentru ziariștii din Europa Centrală și de Est*. București, 1992.

segítésének” kényszerképzete adta volna kezükbe a tollat. Mintha fogalmuk sem lenne arról, hogy Magyarországon és Erdélyben európai és világtávlatra tekintő, korszerű lapkultúrával és ennek megfelelően differenciált műfaj-hierarchiával rendelkezünk.³

Foglalkoznunk kell az *oknyomozó újságírás, szociográfia, tényirodalom* összefüggéseivel azért is, mivel a magyarországi újságíróképzésben forgalmazott – több kiadást megért –, Bernáth László szerkesztette *Műfajismeret*⁴ bármennyire is kiváló a maga nemében, nem jut tovább a riportnál. Holott az újságírói módszerekkel végzett tényfeltárás és valóságbemutató, mint fentebb jeleztük, már a két világháború között szétfeszítette e műfaj kereteit. Alapvető műveinek szakmai rezonanciája – mutatis mutandis – ma is életre szóló élményévé válhat a pályakezdőknek. Amiként ezt a kolozsvári másodéves újságíró szakosoknál az 1999/2000-es tanév második félévében tapasztalni lehetett.

A kelet-közép-európai politikai rendszerváltást a „második nyilvánosság” készítette elő, s meghatározó szerepük volt ebben a szamizdat lapoknak, illetve az ezek hangját felerősítő rádióállomásoknak, főként Kárpát-medencei vonatkozásban, legalábbis a Szabad Európa Rádió magyar és román adásainak. A kommunista diktatúrát követő helyzetben elsőként mindenütt a sajtó intézményrendszere épült újjá, ettől lehetett várni a további fejlemények alapvető tendenciáinak a megvilágítását. Nemcsak a hiteles tájékoztatást, hanem a rendszerváltással járó váratlan és áttekinthetetlen jelenségek értelmezését, az események háttérének mélyreható vizsgálatát, az alighogy „működésbe hozott” demokrácia létfeltételeinek a biztosítását. Hiszen a független sajtó a nyilvánosság megteremtője,

3 *Műfajismeret*. Szerk. Bernáth László. Megjelent az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézete, a szegedi József Attila Tudományegyetem, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, az esztergomi Vitéz János Tanítóképző Főiskola és a MÚOSZ Bálint György Újságíró-iskola közös tankönyvbizottságának jóváhagyásával a Sajtókönyvtár sorozatban. Sajtóház Kiadó, Bp., 2000. Lásd még: Bernáth László: *Műfajok és elméletek*. Magyar Média, 2000. 1. 57–64.

4 Újabb kiadása *Új műfajismeret* címen került forgalomba.

ami nélkül a demokratikus viszonyok kialakítása és megszilárdítása elképzelhetetlen.

Kezdetben valóban úgy tűnt – az első hetekben az újságárudák előtt kígyózó sorok jóval hosszabbak voltak, mint az 1989 előtti hússorok –, hogy az újságírás visszanyeri a „kemény” és/vagy „lágymű” diktatúra alatt elveszített hitelét. Hogy újból polgárjogot nyernek a tényfeltáró műfajok. Nem ez történt. Van, aki arra hivatkozik, hogy az oknyomozó újságírásnak mifelénk nincsenek hagyományai. Mások azzal érvelnek: a pénz- és időigényes tényfeltáráshoz nincs se pénz, se idő. Különböző nemcsak a kiadónak, hanem magának a jobb sorsra érdemes újságírónak is jól megfontolt érdeke, hogy ne a tényeket tények mellé állító, „mindenkinek kellemetlenséget okozó” műfajoknak áldozzon. Elvégre az olvasót csak a politizáló újságírás érdekli.

Egyik „érvelés” sem állja meg a helyét, mondvascinált valamenyny. Arról tanúskodnak, hogy azok a „médiateremtők”, akik így nyilatkoznak, nem ismerik sem a magyar újságírás hagyományait, sem az olvasók mai igényeit, még kevésbé a pályakezdeményezőre felkészített szakavatott munkatársakét.

Hogy a már említett kolozsvári újságíró szakos hallgatók milyen útravalót „olvastak ki” a két világháború közötti szociográfiai művekből? Azok közül is az erdélyiekből – *A rög alattból* (Balázs Ferenc), a *Székely bánjából* (Bözödi György), a *Szülőföldemből* (Tamási Áron)? Íme, néhány szemelvény:

„Mindhárman a kiküzdött szellemi távlat ismeretében veszik számba az erdélyi állapotokat. Azt akarják felmutatni, ami létezésünknek kisebbségi sorban is értelmet adhat. Azokat a szálakat keresik, amelyek ezt a világot a történelmi jelenléttel, a nemzeti léttel, az emberiséggel összekötik. Céljuk: hiteles valóságképet nyújtani, és ennek alapján a jövőbe vezető utakat megmutatni...” (*Balázs-Pál Előd*. A kötet szerkesztése idején a FÜEN kolozsvári PR-menedzserre, korábban a Transindex felelős szerkesztője volt.)

„Egész addigi életükben valójában ennek az egyetlen műnek a megírására készülődtek. Alkati adottságaik is erre predesztinálta őket. Tamási például képes volt »idegenné bűvölni önmagát«, hogy a kisebbségi sorban otthontalanná válást hitelesebben érzékeltethesse, hogy a szülőföld megtartó erejét mások számára is felfedez-

hesse... Mindhárman hozzásegítették az erdélyi magyarságot ahhoz, hogy önismerete és helyzetismerete alapján a maga sorsát értelmezhesse, ami a tudatos jövőépítés előfeltétele..." (Csurulya Szidónia)

„A globalizálódás nem mai keletű jelenség. A hagyomány-folytonosság megtartó erőt jelenthet a mai értékrelativizáció idején is..." (Forrai Szerénke. A Kolozsvári Rádió magyar adásának a szerkesztője.)

„Ha majd magam is a szociográfia művelésére vállalkozom, előbb külföldön tanulmányoznám a kisebbségi létviszonyokat, és az ott szerzett tapasztalatok alapján építenék fel itthon jövőigényes életstratégiát..." (Kiskasza Kinga)

„Bözödi érdeme abban van, hogy erkölcsi ítéletét nemcsak a múltra visszamenően érvényesítette, hanem a korabeli állapotokra is kiterjesztette. Balázs Ferenc a halál közelségében írta fő művét, így tollát semmiféle indulat nem vezette. Amiként Tamási, ő is az olvasóra bízta az ítéletet. Tamásitól tanultam meg szeretni az embereket..." (Kolozsvári Emese)

„Az írástudói felelősség és hivatás – minden ellenkező híreszteléssel szemben – ma sem meghaladott eszmény. A bulvárlapok szemlélete nem lehet számunkra irányadó, hiszen az újságírás ezekben épp azt veszíti el, ami a lényege. Tartósnak bizonyuló értékek felfedezésére és tudatosítására szeretnék vállalkozni. Erre ösztönöznek engem az erdélyi szociográfiák..." (Nagy Ildikó)

„Hazatéréseinek élményszerű leírásával Tamási lényegében a kisebbségi létállapot otthontalanságának drámáját jeleníti meg. Korántsem meglepő, hogy nála a haza fogalma is értékvesztettségként tűnik fel. Az őszinteség az egyik legfontosabb feltétele a valóságfeltáró munkáknak..." (Nagy Vajda Zsuzsa. Jelenleg újságíró Budapesten.)

„A kisebbségi társadalomépítés sem választható el az emberiséget foglalkoztató globális gondok megoldásától. Balázs Ferenc arra figyelmeztet: kisebbségi sorsunk sem kényszeríthet arra, hogy lemondjunk az élet teljességének igényéről. A két világháború idején és a kemény diktatúra korszakában is tétje volt az írásnak, az igazság kimondásának. Ehhez képest a kilencvenes évek a »következmények nélküli újságírás« lehangoló gyakorlatával szembesít ben-

nünket. Mielőbb ki kell jutnunk ebből a távlatnélküliségből. Talán épp a mi nemzedékünkre hárul az a feladat, hogy szavaink újból tett értékű gondolatokat fakasszanak...” (Orbán Katalin. Az RTV Kolozsvári Területi Stúdiója magyar szerkesztőségének szerkesztő-riportere.)

„Az erdélyi magyar újságírás is kísértetiesen hasonult a nyugatihoz: nem a sajátos értékek feltárására, a létérdekeinkkel összefüggő felismerésekre eszméltet. A két világháború közötti szociográfia értékszempontjainak az érvényesítése a globalizáció korában jóval időszerűbb, mint valaha...” (Rácz Éva. A Kolozsvári Területi Rádió-stúdió magyar adásának szerkesztő-riportere.)

„A megkövesült viszonyrendszer helyébe a világhoz való viszonyulás új modelljét kell megteremtünk ahhoz, hogy – önmagunk belső gyengeségeit is legyőzve – a társadalmi és nemzeti felemelkedés korszerű útjaira léphessünk. A tények feltárása és sorjáztatása ehhez túl kevés: értelmezési lehetőségeket is fel kell villantanunk az embereknek. Benkő Levente munkái mutatják a szociográfiai megközelítés mai lehetőségeit...” (Sándor Boglárka. A Szabadság belső munkatársa volt, 2015-től a Bajai Honpolgár olvasószerkesztője.)

„Képi sugalló erő és fogalmi biztonság nélkül manapság sem lehet vérbeli szociográfiát írni. Gondoljunk csak arra, hogy a tényirodalom élő klasszikusa, Ryszard Kapuściński mennyire kitágította a *tény* fogalmát: a valóságelemek szelekciója során a színeknek, a szagoknak, a természeti és társadalmi klíma hordozóinak is megkülönböztetett figyelmet szentel. Tehát a megszerzett tudás »helyszíni ellenőrzése« során átélt tapasztalatok árnyalatainak az ábrázolását is rendkívül fontosnak tartja...” (Simon Ágnes)

„A modernizálás igényei és a helyi elmaradottság drámáját éltek át a két világháború közötti szociográfusok. Mutatis mutandis ezt a drámát éljük át ma is, érdemes tehát a változások nyomába szegődnünk...” (Somogyi Botond. 2000-től az erdélyi református egyházkerület gyülekezeti lapjának, az Üzenetnek a főszerkesztője.)

„Az amerikai munkaszellem által megkívánt ütemhez, amit a világ körüli útvjáról hazatérő Balázs Ferenc »diktált« önmaga számára is, Aranyosszéken sem a magyar, sem a román lakosság nem tudott felzárkózni. Ezt tapasztalhatjuk napjainkban is országszerte...

A másik nagy tanulság, amit felfedeztem az erdélyi szociográfiákban: a szerzőknél nyoma sincs a nemzeti gyűlölködésnek, jóllehet lelki traumaként élték meg a Trianon utáni főhatalom-változást Erdélyben. Nem magát a többségi román népet, hanem a királyi Románia hatalmi tényezőit tették felelőssé a kisebbségi lét emberhez méltatlan állapotaiért... Meggyőződésem, hogy hiteles román-ság-kép nélkül ma sem lehet írni erdélyi magyar szociográfiát. A többségi nemzethez való viszonyulásunk meghatározza helyzet-tudatunkat, erősíti önismeretünket, a kisebbségi helyzet meghaladására irányuló cselekedeteinket (ami csak a nemzeti szűklátókörűségen felülemelkedő románokkal együttműködve lehetséges). Állandóan változó világunkban a folytonosan újratermelődő bizonytalanságérzést csak a történelmi mélységű és jövőorientált világlátással lehet leküzdeni. Ebben nyújthat segítséget művelőinek és olvasóinak egyaránt a szociográfia." (*Szilágyi Erzsébet*)

„E műfaj tanulmányozása során jöttem rá arra: elég erőt érzek immár magamban ahhoz, hogy kritikai szemléletemet kitáguló világunk önvészélyes értékfogyatkozásainak feltárásában kamatoztassam." (*Valkai Krisztina*. Szerkesztő, tanár.)

II. A tényszemlélet tipológiája

1. TÉNY, ÉRTÉK, KOMMUNIKÁCIÓ

Az 1999. évi Pulitzer-életműdíjas szerző, Diurnus (alias Bodor Pál) mondotta *A kíváncsiság mestersége* című könyvének¹ budapesti bemutatója után a Kossuth Rádió riportérének kérdéseire válaszolva: szívből reméli, hogy a mai hírközpontú újságírás hegemoniája nem bizonyul tartósnak. Az *újságíró Adyval* érvelt, akinek tíz sorából száz év múltán is jóval többet megtudhatunk önmagunkról és a világról, mint a manipulálható hírek garmadábjából.

Bodor nem meghökkenteni akarta hallgatóit, hanem elgondolkoztatni. Nem a hiteles tájékoztatás ellen beszélt, hanem az információ-dömpingben rejlő veszélyre hívta fel a figyelmet. A világot értelmezni segítő műfajok és egyéniségek hiányára. Való igaz: a le-tűnt kelet-közép-európai diktatúrák sajtókorifeusai lehetetlenné tették mind a hiteles tájékoztatást, mind a közösségi létérdekű véleményformálást. Az uralkodó rendszer mélyszerkezetét, működési anomáliáit jövőformáló igénnyel megvilágító felismeréseket csak a második nyilvánosságban, a szamizdat lapokban lehetett kimondani. A rendszerváltás utáni nyilvánosság-teremtőknek pedig nem volt megélt hagyományuk és kellő gyakorlatuk ahhoz, hogy az ajándékba kapott sajtószabadság reális lehetőségeivel élni tudjanak. Túlzás nélkül állítható, hogy visszaéltek azokkal. A piacgazdaság körülményei között felértékelődött az információ, miközben az újságírói tájékozódást a gazdasági cenzúra sokkal jobban akadályozza, mint a pártállambeli. A hírdömping ellenére maga a tájékoztatás is beszűkült, felelőtlenül felszínes, igénytelen. És ami ennél is nagyobb gondot jelent: a perifériára kerültek, a háttérbe szorultak vagy pedig teljesen kiszorultak a mai sajtóvilágból a lé-

1 Diurnus (Bodor Pál): *A kíváncsiság mestersége*. HQD Média és Menedzsment Szolgáltató Betéti Társaság kiadása, Pilisszentiván, é. n. [1999].

nyeglátásra szoktató hagyományos műfajok. Ennek csak látszólag mond ellent az, hogy ezenközben a vélemény-újságírás dívik, virágzik. Talán inkább burjánzik. Annak a szerkesztői szlogennek megfelelően, hogy „a hír szent, a vélemény szabad”. A rendszer-váltás után mindenki joggal úgy érezhette, hogy véleményét végre bármiről szabadon, félelemmentesen elmondhatja. Csakhogy a nyilvánosságuknak is van egyebek mellett minőségi kritériuma, erkölcsi-etikai mércéje. A felelőtlen személyeskedések például egyáltalán nem tartoznak a nyilvánosságra. Kevesen igyekeztek betartani a nyilvánosság íratlan szabályait. Hogy mindez nemcsak az írott sajtóra érvényes, azt a tényirodalom világhírű művelőjének, Ryszard Kapuścińskinek a „láttelele” ugyancsak hitelt érdemlően igazolja.²

2 „A kép és hang riporterei – írja a *Lapidarium* szerzője – megváltoztatják a világlátásunkat, azt, ahogyan a világról beszélünk. A képet, hangot rögzítő operatőrök egy adott eseményben nem annak történelmi vagy politikai értelmét keresik, őket a látvány, a hangjáték, a színelőadás érdekli. Hatásukra a »history«-t egyre gyakrabban helyettesíti a »story«, számukra az eseményeknek nem annyira az értelme, hanem inkább a dramaturgiája a fontos.

A világ színpada forgószínpad rendszerű. Minden esemény, akár a legnagyobb is (a következő esemény az már a következő jelenet) gyorsan eltűnik a szemünk elől, és átadja helyét az újabb eseményjeleneteknek. Az emberek figyelme, amely eddig egy adott történésre irányult, áttevődik más, újabb történésre. Az előzőről pedig mindenki gyorsan megfeledkezik. A történelem színpadának ezt a szédítő, lihegő változékonyságát, állandó forgását manapság csak tovább növeli a világ tömegtájékoztató eszközeinek egyre inkább csordaszelleművé váló reagálása arra, ami a földünkön történik; az egyes tévé-, rádió- és sajtóhálózatok ahelyett, hogy a lehető legtöbb esemény tudósítására törekednének, egymással versengenek, árgus szemmel figyelik egymást, nehogy az ellenfél olyan helyre jusson el, ahol ők nem lehetnek jelen. Iráni forradalom? Újságírók, fotósok ezrei, tévés, rádiós és filmes stábok százai rohannak Teheránba. Bukik a szandinista kormány? A teljes média ott van Nicaraguában. Onnan tovább a Perzsa-öbölbe, az öbölből Moszkvába, Moszkvából a Dél-afrikai Köztársaságba stb. [...]

Egyre jobban érzem, hogy a kiadók az aktualitást tartják a legfontosabbnak. Az azonnali, sietős, lihegő aktualitást. Máris! Rögtön! Azonnal! Gyorsan küldj nekünk egy könyvet arról, amiről ma a tévéhíradóban beszéltek, amiről reggel óta az újságok írnak! Ez a tartalma felszólításainak, sürgetéseiknek, figyelmeztetéseiknek, nógatásaiknak.

Ezt a tempót, ezt a lihegést próbálják az irodalomra kényszeríteni. Azt, ami az irodalmat teszi, például a stílus, teljesen figyelmen kívül hagyják. Csak az aktuálisan érdekes, friss téma és a gyorsaság számít. A könyvtől ugyanazt várják el, amit a sebtében írt újságicikktől. Így aztán az időszerűség molochja mindent fölzabál,

A lényegét illetően már az első világháború előtti „békebeli” magyar sajtóban sem volt ez másképpen. Csakhogy akkor a jelenség a „magyar glóbuszon” jóval szembetűnőbb volt, és csupán az írott sajtóban érvényesült. Feledhetetlen sorokban idézte fel a Trianon előtti idők hangulatát Ligeti Ernő: „Nemzetünk, miután háta mögött tudott egy lendületes milleniumot, a magától értetődés gondtalanságával baktatott a második millenium felé. Távolról sem azt akarom mondani, hogy a békebeli újságírás nem volt komoly. Vagy hogy nem kellett dolgoznunk, s csak az abszint mellett, a kávéházban diskuráltuk volna el ifjúságunk szép napjait, mert ami jött megírnivaló, hát azt annak rendje s módja szerint megfésültük és a nyomdába küldtük. Ó, még a hajnali három óra a telefonfülkében talált, és reggel zordon kiadóink összenézték a két [nagyváradi] lapot, mintha valami év végi részvénytársasági mérlegről lett volna szó, és ha csak egy tyúklopással is lemarasztott a másik lap, három-négy napig is eltartott a haddelhadd. Ám mesterségünkben valahogyan hiányzott a mozdonyvezető lélekjelenléte és önállósága. A nap eseményeinek csak olyan forgalmi gyakornokai voltunk, akik noteszkönyvbe írják jelentéseiket az áthaladó személy- és hervonatokról.”³

Most nem baktatunk, hanem száguldunk.

Persze, az információhoz mindenkinek személyi joga van. Ezt emberjogi törvények szavatolják szerte a világon. Ám az is bizonyos, hogy akié a sajtó, a rádió, a televízió, azé a hatalom. Nem véletlen, hogy minden forradalmi vagy rendszerváltó helyzetben a sajtó, a rádió, a televízió megszerzése volt az elsődleges stratégiai cél. (Így volt ez már 1848-ban is: a márciusi ifjak programjában a sajtószabadság kivívása állt az első helyen, és a Pilvaxból egyenesen Landerer és Heckenast nyomdájának a lefoglalására indultak. Az 1956-os magyar forradalom kitörésekor is a rádiónál voltak a legvéresebb harcok.) Ahol, és amikor ez a küzdelem nem járt siker-

mindent fölemészt.” (Ryszard Kapuściński: *Lapidárium II*. Ford. Szenyán Erzsébet. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 18–20.)

3 Ligeti Ernő: *Többségből kisebbségi újságíró*. In: *Újságíró Almanach 1927*. Az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságírók Központi Szervezetének kiadása, Kuncz Aladár és Kós Károly szerkesztésében, Cluj-Kolozsvár, 1926. 127–129.

rel, a feltörekvő erőknek nem sok esélyük volt hatalmuk megszilárdítására. Ma már köztudott, hogy például a rendszerváltó Antall-kormány nemcsak a kormányfő végzetes betegsége miatt volt rövid életű, összefüggött a sajtónak a médiaháborúban megmutatózó „szabadságharcával” is; Romániában pedig azért rendezkedhetett be tartósan a beláthatatlan „átmeneti korszakra” a poszt-kommunista hatalom – a diktatúrát túl élt nemzedékek tagjai emlékezhetnek a forradalom „élő közvetítésére” –, mert döntő pillanatban tette rá kezét a rádióra meg a televízióra. De hát így volt ez Litvániában, Tádzsikisztánban és a moszkvai puccs idején is: a legádázabb harcok a televíziós központok megszerzéséért folytak. (Nem véletlen, hogy – a szovjet beavatkozástól tartva – Ceaușescu 1985-ben megszüntette a területi rádió- és tévéstudiókat...)

De hát mi is az információ? És mi értendő a tény fogalmán?

Az információ kultuszát értelmező könyvében Theodore Roszak egyenlőségjelet tesz a két fogalom közé.⁴ Bizonyára nem alaptalannul, hiszen a valóság artikulálásának alapegységén Roszak valamely ésszerű állítást ért, aminek a magyar sajtónyelv-használatban meghonosodott tájékoztatás, felvilágosítás, értesülés, hír a választékos megfelelője,⁵ nem lehet kiszakítani az újságírói tényközlés folyamatából. „Roszak dühösen konstatálja – állapítja meg egyetértőleg *A nyomtatott és az elektronikus újságírás elméletéről* írt könyvében Domokos Lajos –, hogy az információ bekerült azoknak a szavaknak a társaságába, amelyek túlságosan is sokat mondanak ahhoz, hogy a végén semmit se jelentsenek. Szerinte az információ körül olyan kultusz alakult ki, amelyben a számítógépek azt jelképezik számunkra, amit Krisztus keresztjének darabjai a hit korában élő embereknek: a megváltást. Ennek egyenes következménye az, hogy nem figyelünk eléggé az egyes emberre (mint az információ címzettjére és forrására). S miközben az emberi kommunikáció technikája hihetetlen gyorsasággal fejlődik, abban, amit közlünk, nem következett be hasonló mértékű fejlődés.”⁶

4 Theodore Roszak: *Az információ kultusza*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1990. 27.

5 Vö: Domokos Lajos: *PRESS. A nyomtatott és az elektronikus újságírás elmélete*. DOMOKOS Press, Bp., 1994. 28.

6 Uő: *I. m.* 31.

2. A TÜNÉKENYSÉG KIHÍVÁSA

„Az újságírás minden műfaja, a szerkesztés is – fejt ki Diurnus –, azért kemény kihívás, mert sehol másutt nem találkozik ilyen elválaszthatatlanul a mulandó és a maradandó: az újságírónak oly kevés ideje van tévedni, mint egy baleseti idegsebésznek. Percek alatt kell megragadnia az eseményt, amikor még csak nem is sejtheti annak az utókorát.”⁷

Ehhez pedig feltétlenül probléma-érzékenység és lényeglátás szükséges. Meglátni és tudatosítani a mulandóságban a maradandót, emberi létünk diffúz időtöredékeinek szignifikációját, jelentésekkel telített értelmét. Ami ugyanúgy felkészültség, íráskultúra, korérzékenység, valóság- és helyzetismeret, értékorientáció, ráhangoltság, azonosulni tudás, lelkiismeret dolga, miként az idő végtelen folyamatából építkező szépíróknál. Csakhogy ez esetben az írói jelenlét, a „lélekjelenlét” jóval nagyobb súllyal esik latba. Az Aranytoll-díjas Szász János mondotta az oknyomozó újságírásról 1994-ben, amikor a Magyar Újságírók Romániai Egyesületének életműdíját átvette: „Egy jó regény megalkotja az egész időt, egy jó cikk a pillanatot. [...] Ami a pillanat, a mindennapok végtelen közvetlenségeinek kavargásában zűrzavarnak tűnik, azt folyamatos, logikus, áttekinthető s ekként értelmezhető szöveggé rögzíti, meghódítja a nyelv számára. Éppen ezért a publicistának jó írónak kell lennie, hiszen őt olvassák a legtöbben, tőle tanulják ezrek és ezrek észlelteiket néven nevezni. A pontatlanul, lomposan, hevenyészetten író publicista olvasóit a nyelvi inkompetencia személyiségcsonkító veszélyével fenyegeti. A hebegő publicista olvasója dadogó lesz. E tekintetben a közírás felelőssége vetekszik a szépírodaloméval.”⁸

A minket körülvevő és a bennünk élő valóság ugyanis határtalan és kimeríthetetlen. Teljes érvényű megragadása „soha el nem érhető álm” – vélekedett 1970-ben Féja Géza, a két világháború közötti tényirodalom egyik klasszikus értékű művének, a *Viharsaroknak* a

7 Diurnus: *I. m.* 21.

8 Szász János: *A tünékenység kihívása*. Korunk, 1994. 5. 71–73. Ua. in: *Újságíró évkönyv 1995*. Kiadja a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete, Kolozsvár–Marosvásárhely, 1995. 7.

szerzője –, hiszen a külső valóság csupa ellentmondás, hirtelen változás, meglepő fordulat, alig áttekinthető szövevény. Ráadásul feltárása és bemutatása sok esetben hihetetlen bátorságot, kockázatvállalást igénylő, életveszélyes tevékenység.”⁹ Gondoljunk csak Kapuścińskira: hányszor volt közvetlen életveszélyben, miközben a Szovjetunió széthullásáról írt könyvének élményszerző útjait járta a Tajgától a Fekete-tengerig.¹⁰

A tényirodalom művelője voltaképpen mindig „frontvonalban” működik: az ismert és az ismeretlen határterületén kell megküzdenie felismerése miatt. Még ha nem is mindig golyóálló mellényben. Intellektuális szinten mindenkor és mindenképpen. Ehhez pedig a „lélekjelenlét” táplálta invenció éppúgy szükséges, mint az ismeretlen kihívásaival farkasszemet néző, adott esetben a halálfélelmet is leküzdő, tehát nemcsak intellektuális bátorság.

Mindez abból az alaphelyzetből fakad, hogy az oknyomozó újságírónak nincs ideje kívánnia, hogy a történelmi idő őt igazolja. A

9 Féja Géza: *Bulgakov*. Kortárs, 1970. 1121–1129.

10 „Arról, hogy hogyan halnak meg az emberek a fronton, nem lehet egy komfortos szállodában, a csatától távol írni – olvashatjuk visszatekintését a *Lapidárium* lapjain. – Honnan tudhatom, hogy milyen a helyzet az ostromgyűrűn belül, milyen körülmények között zajlik a harc, milyen a katonák fegyvere, öltözéke, mit esznek, mit éreznek? Meg kell értenünk más emberek méltóságát, el kell fogadnunk erőfeszítéseiket, osztoznunk kell azokban. Nem elég csak az életünket kockáztatni.

Abban, hogy mindig kész vagyok kockáztatni, van talán egy kevés kamaszos kivagyiság is. Amikor pilótaáruhában, egy orosz gépen rejtőzve Hegyi Karabahba repültem, tulajdonképpen biztos voltam abban, hogy a katonák fölfedeznek. Az az akció alapvetően kivitelezhetetlen volt. Ha elkaptak volna, »repülőgép-eltérítés kísérletével« vádoltak volna, s ezért a főbűnért az orosz törvények értelmében halálbüntetés jár. Valószínűleg nem ítélték volna halálra, de az biztos, hogy börtönbe kerültem volna. Amikor aztán mégis sikeresen végződött minden, elégtételt éreztem: »Megint sikerült!« Ez egyfajta játék. A végletes feszültség légkörének igénye mélyen gyökerezik bennem. Kihívás nélkül egykedvű lomhaság lesz rajtam úrrá, és képtelen vagyok írni. [...] 1991 elején, amikor a *Birodalom* című könyvem írtam, New Yorkba kellett utaznom. A könyvesboltok kirakataiban egy csomó új könyvet láttam arról, hogy Gorbacsov politikája hogyan képes, képes-e egyáltalán a Szovjetunió fennmaradását biztosítani. Ezek a könyvek pont akkor jelentek meg a piacon, amikor a Szovjetunió megszűnt létezni. Megjelenésük dátuma egyúttal elévülésük dátuma is volt. Hogyan érhetem el, hogy az én írásaim ne váljanak ugyanilyen gyorsan fölöslegessé? A válaszom erre a próza esszéizálása. E tekintetben nagy jelentőséget tulajdonítok Thomas Mann-nak, különösen *Varázshegy* és *Doktor Faustus* című regényeinek.” (Ryszard Kapuściński: *I. m.* 32–35.)

történelmiként érzékelt idő töredéke alatt kell valami mellett vagy ellen döntenie, cselekednie. Hogy helyesen tudjon dönteni, az idő dimenzióit neki kell kitágítania, írásához a távlatot neki magának kell megteremtenie. Innen a felkészültség, a szakmai rátermettség alapvető követelménye, az örökös szellemi „készenléti állapot” nélkülözhetetlensége. Ami egyedül talán csak a bevetésre váró pilótákban élő feszültséghez hasonlatos.

III. Műfaj-tipológiai áttekintés

A magyar szociográfia műfajteremtő korszaka időben jól körülhatárolható: az 1936 és 1938 közötti évekre esik. Hogy miért éppen akkorra, és mi tette ezt lehetővé? A kérdés megválaszolása megkönnyíti a műfaj-tipológiai vizsgáldást is.

a) „Egyfelől a parasztkérdés, a földkérdés egy többszörös osztálytagoltságú, robbanások előérzetével vemhes társadalom alapvető feszültségforrása volt, és világossá vált, hogy rendezése mindenféle társadalomalakító igényű reform- vagy forradalom-alternatíva életképességének legelső, megkerülhetetlen próbája. A magyar 20. század minden lényeges társadalmi kérdése csak ez irányból volt megközelíthető.”¹

b) „Másfelől a parasztság egy olyan kora középkori eredetű, felbomlóban lévő, de még koherens kultúrában élt ekkor, amelyben a társadalmi viszonyok még nem öltöttek az árutermelő alakzatokra jellemző dologias formát, hanem az említett, minden emberi lét-dimenziót magába foglaló szerves kultúra közvetítésén keresztül személyes viszonyulások formájában álltak fenn, amelyben az individuum napi létkörülményei és lényegi társadalmi meghatározottságai ennek következtében egybeestek. A személyes lét övezete és a mozgásban levő történelem legtágasabb dimenziói között tehát egyenes, sőt közvetlenül, de ami még ennél is fontosabb, antropomorf formákban megjelenő összefüggések adódtak.”²

A műfaj alakítói több-kevesebb tudományos felkészültséggel, társadalomtudományi ismeretek birtokában közelítették meg témájukat (leírták a falvak, tájak, vidékek társadalmi életét, életmódját, szokásait stb.). Nyers *dokumentáris közvetlenséggel* és ugyanakkor *szépirói ihlettel, közírói hevülettel* művelték a *tényirodalmat*.³

1 Csengey Dénes: *A tényirodalom arcultatai*. Valóság, 1983. 9. 107–110.

2 Uo.

3 Uo.

Miként azt a *Székely bánja* keletkezéstörténetére visszatekintve Bözödi György 1967-ben kifejtette: „Szociográfiát nem lehet csak tudományos eszközökkel, hiteles adatok felsorakoztatásával írni; irodalmi lendület, szinte azt mondhatnám, lírai lelkesedés kell hozzá. Meg hit, a költői megszállottsághoz hasonló hit, hogy erre most feltétlenül szükség van, és azonnal ki kell mondani, különben nem haladhat helyes irányba és nem lehet boldog a világ.”⁴

Ha spontán kezdeményezések indították is el ezt a nagy visszhangú valóságfeltárást, hamarosan a *tudatos vállalkozás* jegyeit mutatta. A *Magyarország felfedezése* könyvsorozatot eltervező Sárközi György érdeme, hogy a fiatal szociográfusok közösen alakították ki programjukat. „Tulajdonképpen a Magyarország felfedezése sorozat gondolata nem az én agyamban született meg, nyilatkozta 1937 őszén, hanem a *Válasz* írói körének beszélgetései, tárgyalásai, tépelődései során alakult ki efféle sorozatnak a követelése. Az én rátalálásom csak annyi, hogy a formáját jelöltem ki a magyar sorsproblémák feldolgozása módjának, és kiadót szereztem a kezdetben igen kockázatosnak látszó vállalkozásra.”⁵ Sárközi kiemelten szólt arról, hogy a sorozat programja közös munka eredménye: „Mielőtt a sorozatot megindítottuk, a kiszemelt írók összegyűltek, és megbeszélték a módszertani-gyakorlati kérdéseket.”⁶ Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az egész országot átfogó tíz kötetre tervezett sorozat *nem tudományos*, hanem kifejezetten *írói vállalkozás*.⁷ A sorozat írói a *Válasz* köréből kerültek ki, valamennyien szerződést kötöttek az Athenaeum Kiadóval a munka elvégzésére. A *Viharsarok* támasztotta vihar után azonban a kiadó a munkálatokat leállította. Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című kötete már a *Szolgalat és Írásnál* jelent meg a *Magyarország felfedezésével* azonos külső formában.

Amikor *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmányában Gaál Gábor e rendhagyó műfaj meghatározására vállalkozik, már alapvető jelentőségű művek keltették fel elméleti érdeklődését.

4 Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. Korunk, 1967. 9. 1197–1200.

5 *I. m.*

6 *Uo.*

7 Gál István: *Egy óra Sárközi Györggyel*. Új Szellem, 1937. szeptember 15. 5–6. Idézi Némedi Dénes in: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Bp., 1985. 72–73.

Steinmetz definíciójából kiindulva úgy látta: „A mai magyar szociográfia a szó szigorú értelmében nem *csak* szociológiai diszciplína, nem csak tudománytermék. Ennél jóval több, de ugyanakkor jóval kevesebb. Innen áll a pragmatikus értelemben vett tudományon, ugyanakkor meghaladja a pragmatikus értelemben vett tudományt. Sajátos kentaur. Ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen mélyen szabad irodalmi alkotás. A szociológiai anyagfelismerés és elemzés ugyanolyan formaeleme, mint az írói diviniálás. Kialakításában a módszeres, szociológiai, azaz tudományos kutatás ugyanolyan mértékben szerepel, mint az élményeken keresztül fakadó ösztönös irodalmi kialakítás. Alkatában az anekdota, a helyzetrajz, a tájkép, a leírás, a dokumentáció, a riportázs, a publicisztika (csupa irodalmi elem) ugyanolyan súllyal szerepel, mint az empirikus szociográfiai felvétel tárgyíró, statisztizáló összevetés s a szociológiai empirizáláson kialakuló szociológiai szintetizálás. Magatartása ugyanolyan mértékben értekezés és monográfia, mint amilyen erőteljesen klasszikus értelmű kísérlet vagy esszé.”⁸

1. GAÁL GÁBOR TÍPUSFELISMERÉSEI 1937-BEN

A szemléleti jegyek és az alkalmazott eszközrendszer alapján a *Korunk* főszerkesztője, irodalmi „irányvonalának” meghatározója a sorjázó kötetek számbavétele alapján két egymástól jól elkülöníthető típust különböztet meg: a *pragmatikus* és a *költői* szociográfiát.

Az előbbit a *Viharsarokban* és *Alföld parasztságában* látja testet ölteni, az utóbbit a *Puszták népében* és Remenyik Zsigmond *Bűntudatában*. Az első típust inkább empirikus társadalomrajznak tekinti, a másodikban az önéletrajzi elemek primátusára figyel fel. A lényeg azonban az, hogy mindenik a maga megjelenítési formájában *hasonlat az egészről*.

8 Gaál Gábor: *A mai magyar szociográfia és az irodalom*. *Korunk*, 1937. 5. 478–480. Kötetben in G. G.: *Válogatott írások I.* Szerk. Sugár Erzsébet. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1964. 608.

Olyan kompozíciós egység, amelynek középpontjában „összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, néprajz, gazdálkodástörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika, röviden: az egész *enciklopédikus hungarológia*. [...] Nagy seregszemle, mérhetetlen bűnlajstrom ez, mely mindent és mindenkit mérlegre tesz. Egy nép törekszik itt a végső leszámolás magatartásában önismeretre. Új hőseit keresi, s a régi bálványokat döntögeti. Új fölismeréseket mutat föl, és régi félreértéseket gázol le. Az egész mai magyar világ roppant körképe kerekedik ki a szociográfusok kezében. A szociográfiai hullám igazságai (sőt még fél igazságai is) történetileg Magyarország új megrendezéséhez kell hogy vezessenek.”⁹

2. SÜKÖSD MIHÁLY TIPOLÓGIÁJA 1972-BEN

A hetvenes évek eleje a szociográfiák újrasarjadásának, a *Magyarország felfedezése* újraindításának ideje. A vállalkozást maga a Magyar Írószövetség elnöke, Darvas József kezdeményezte, persze korántsem azzal a megfontolással, amelynek jegyében annak idején *A legnagyobb magyar falut* megírta. A közvetlen valóságfeltáró műfajokkal „kellemetlenkedő” fiatal írók kálváriáit tapasztalva arról akarta meggyőzni a hatalom dogmatikus képviselőit, hogy a szociográfia a Kádár-rendszer konszolidációja érdekében is hasznosítható.

Világosan kell látnunk: az a feltételrendszer, amelynek feszültségében a két világháború közötti szociográfiamodell kialakult, addigra megszűnt. Ám ettől még nem szűntek meg a szociográfusi szemmel érzékelhető társadalmi feszültségek: a meghirdetett eszmények és a mindennapok valósága közötti ellentmondások a „lány diktatúra” idején is egyre nyilvánvalóbbá váltak. Választ kellett keresni arra a kérdésre, hogy a társadalom milyen arányban képviselteti magát a hatalomgyakorlásban, illetve a hatalmi intézményrendszerek működésének ellenőrzésében. Egyre többen felis-

merték, hogy „a tények számbavételének, az állandóan változó valóság vallatásának kötelezettsége nem egyes társadalmi rendszerekhez van kötve”,¹⁰ hanem mindenkori követelmény.

Tény, hogy az „új hullám” feltörése (pár év alatt tucatnyi kötet jelent meg a sorozatban és azon kívül) nyomban elméleti kihívást is jelentett. Egyrészt az idegenkedéssel és gyanakvással fogadott műfaj nélkülözhetetlenségének a tudatosítása, másrészt a tényfeltárára vállalkozó fiatal szociográfusnemzedék szerepfelismerésének megerősítése végett. (A szerepbizonytalanság okozta ugyanis jó ideig az újjászülető műfaj diffúz szemléletmódját, az irányultság hiánya pedig inkoherenciáját.) Ez a „motiváltság” serkentette tehát immár az időbeli távlat nagyobb biztonságában a két világháború közötti műfajteremtési tapasztalatok általánosítását, időtállóbb tipológiai rendszerezését.

Kiss Ferenc figyelt fel először arra, hogy míg a harmincas évek szociográfusai az akkori társadalmi rend megváltoztatásának szükségességét bizonyították alkotásaikkal, a műfaj újjáteremtésére vállalkozó fiatal írók elsősorban az anyagi és szellemi gazdagodás irányát szeretnék felgyorsítani. Nem azok művelik, akik alkotói válságban vannak, hanem „akikben még töretlen a hit, a világjobbító szándék, s a hatni akaró igyekezet még sokkal mohóbb annál, hogysen a novellához szükséges alkalmat: az anyagot szuverén organizmussá szervező koncepció kiérlelődését, az átlényegítést intéző ihlet érkezését mindig be tudnák várni. A kezdő író mindig türelmetlenebb, mint az érett alkotó. Nem véletlen, hogy abból az anyagból, amiből a fiatal népi írók a szociográfiáikat írták, Móricz ugyanabban az időben *A boldog embert* alkotta, s hogy az egykori szociográfusok többsége a beérés után a regényt avatta vezető műfajjá.”¹¹ Béládi Miklós, aki az 1974-ben megjelent *Érintkezési pontok* című tanulmánykötetében kitüntető figyelmet szentel a szociográfia és a szépirodalom viszonyának, illetve a műfaj funkcióváltásának, azt emeli ki: a harmincas évek művei a mozdulatlanságba dermedt, a változás reménye nélkül élő ország ismeretlen valóság-

10 Vö. Illés László: *I. m. I. h.*

11 Kiss Ferenc: *Napjaink irodalmi szociográfiája*. In: *Élő irodalom*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 447–449.

gát térképezték fel, a hetvenes évek szociográfusaira az a feladat vár, hogy a „mozgó világ” tényeiről, jelenségeiről, irányultságáról írjanak megbízható, hiteles tudósítást. Hiszen a tudományos módszerességgel művelt szociológiai tényfeltárás nem helyettesítheti „az irodalom megelevenítő eljárás módját”.¹²

A számtalan kísérlet közül leginkább a Sükösd Mihályé érdemli ki figyelmünket.

A tényirodalom 20. századi alakzataival elméleti szinten is foglalkozó prózáiról a „tapasztalati valóság műfajának” tekinti a szociográfiát, amelynek „tartalma fontosabb, mint a formája”,¹³ hiszen célja „a valóság kellően nem ismert, de megismerésre érdemes tény- és tünetcsoportjainak feltárása”.¹⁴ A „történelmi változások, a nagy korfordulók, a társadalmi-antropológiai átrétegződések irodalmát”¹⁵ eszközei szerint a következőképpen csoportosítja:

a) *Irodalmi igényű szociográfia* (tudományos igényszínezete nincs, szépírói látásmóddal közelít tárgyhöz, a tipikust egyéni sorsokban-arcokban kutatja, eszköze a leírásban is a *megjelenítés*, klasszikus példája Illyés remekműve, a *Puszták népe*.) Erdélyi változatát a *Szülőföldem* képviseli.

b) *Tudományos igényű szociográfia* (jellemzője a tudományos felkészültséggel párosuló, társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező valóság-megközelítés, módszere: a leírás, az egzaktságra törekvő összehasonlító elemzés. Reprezentánsa: Erdei Ferenc (*Futóhomok, Parasztok, Magyar falu, Magyar város*). Erdélyben: (részint) a *Székely bánja*.)

c) *Újságírói szociográfia* (a keverékműfajon belül is keverékképződmény, mindkét „testvérétől” szeret kölcsönözni: az irodalmi szociográfiától a „fentebb stílt”, a tudományos társadalomrajztól némi módszertant; az irodalmi szociográfiától a *kifejező erő*, a tudományos igényűtől a bizonyított *tényszerűség* dolgában marad el).

12 Béládi Miklós: *A „népi” írók szépprózája és Szabó Pál*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974. 93–119.

13 Sükösd Mihály: *A szociográfia útjai*. In: *Küzdelem az epikával*. Magvető Kiadó, Bp., 1972. 252–260.

14 Uo.

15 Uo.

Erdélyi vonatkozásban a Kós és a Venczel József által is bírált „falukutatók” többsége tartozik ide.

A hetvenes évek szociográfiai hulláma árnyaltabb képet mutat: jobban elkülönül egymástól a szépírói és a tudományos társadalomrajz. Másrészt pedig mindkét típus létrehozza a maga változatait. Mindazonáltal szabványmodell nincs, többnyire mindenki a saját művészi vagy elméleti érzékére hagyatkozik:

a) a szépírói látásmód erőteljes érvényesülése: Csoóri Sándor, Csák Gyula, Galgóczi Erzsébet, Moldova György műveiben figyelhető meg;

b) megjelenik az értekező próza hagyományaiból kinövő *szociográfiai esszé*: Márkus György, Maróti Lajos, Konrád György, Abody Béla alkotásaiban;

c) elkülönül a társadalomtörténeti tanulmány: Hanák Péternél;

d) nagyobb szerephez jut a szélesebb rétegekhez szóló, tudományos igényű demográfiai, statisztikai stb. regisztráció: Fekete Gyula munkásságában.

Sükösd nem mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy a megújuló magyar szociográfiában gyakran különválnak a nyers valóság és az írói fantázia ráadása, szembetűnő a feltároló valóság és a feltároló tekintet harmóniájának hiánya. „Mindezt nem érezni, ha megfelelő elhithető erő, vagyis tehetség jegyében születik az írás. Ha a tehetség mérsékeltebb, a varratok és a fércsek szembeötlőbbek, s a szociográfia felemásra sikerül: sem irodalom, sem tudomány, a kettő erőtlen hibridje, s jellegtelenségében hamar elfújja az idő.”¹⁶ Hozzáfűzte: a képi erő és a fogalmi biztonság egységének a megteremtése révén juthat fel ez a műfaj újólag a szépirodalom és a szaktudomány magaslatára.¹⁷

Amiből ismételten arra következtethetünk, hogy ennek a „határtalan műfajnak” jól meghatározott belső törvényszerűségei vannak.

Mert a szociográfia – vonta le a következtetést szlovákiai tényfeltároló művek elemzése alapján Zalabai Zsigmond, maga is e műfaj művelője és elméleti szakértője – „...nem csak *információ*, hanem

16 Uo.

17 Uo.

formáció [esztétikai képződmény] is kell hogy legyen. A korszerű kortársi valóságirodalom forma- és eszköztárának, módszereinek, eredményeinek ismerete és a minőségre törekvés ebben a műfajban is: korparancs.”¹⁸

A többek által határtalannak nevezett műfajnak végül is az írói szemlélet és teremtőerő szab határt. Vagyis: a határtalanság csak látszat. A szociográfusnak a „minden oldaláról” megismert, „minden lehetséges eszközzel” feltárt élet diffúz alaktalanságát meg kell szüntetnie. A tények önmagukon túlmutató jelentésének, a mélyben ható élettendenciák alapvető irányultságának a felfedezésével és megláttatásával el kell érnie azt, hogy a látszatra legidegenebb elemek is egységes egészzé szerveződjenek a műben. Az inkoherenciát koherenciává kell változtatnia.

A *Puszták népe* elemzésében mutatja ki Szegedy-Maszák Mihály,¹⁹ hogy Illyés az *életkép* továbbfejlesztésével s a *példázatban* rejlő lehetőségek kihasználásával, illetve a kettő *ötvözésével* teremtette meg a műfaj költői alakváltozatát. Ez felelt meg Illyés felismerésének, az állóképszerűség; így tudta érzékeltetni azt, hogy mind az 1848-as, mind az 1919-es sorsfordulók valójában érintetlenül hagyták a cselédek világát. Ennek megfelelően nem diakronikus időszervezetre, hanem szinkronikus keresztmetszetre építi a művet. Nem a múltbeli események rekonstruálására esik a hangsúly, hanem az emlékezés idejének hiteles ábrázolására. „Ennek a sajtószerepességnek a megfogalmazása csakis olyan egyén számára lehetséges – fűzi hozzá a jeles irodalomtudós –, aki ebből a világból jött, eltávolodott tőle, majd visszatért hozzá.” Nemcsak az *eltávolodás*, a *kiszakadás* mozzanata lényeges e műfajteremtésben, legalább ennyire a *visszatalálás* is. Életrajzírói tanúsítják, hogy párizsi évei idején Illyés a Sorbonne-on szociológiát és lélektant is hallgatott, tehát nemcsak a földrajzi távolság, hanem tudományos előképzettsége is az objektív szemlélődő nézőpontját alakították ki benne, ám szülő-

18 Zalabai Zsigmond: *A műfaj neve: önismeret*. Irodalmi Szemle, 1975. 9. 812–820.

19 Szegedy-Maszák Mihály: *Többértelműség a Puszták népében*. In: „Bátrabb igazságokért!” A 80 éves Illyés Gyula életművéről tartott tudományos ülésszak előadásai. Szerk. Fráter Zoltán. Bp., 1982. 96–110.

földjére visszatérve akaratlanul is szembesülnie kell azzal a gondolkodásmóddal, amelyik a világba indította. A kettő, nyilván, nem azonos. Nem is lehet az. A *külső* és a *belső* szemléletmód *egyidejű* vagy *alternatív* érvényesülése így válik drámai feszültséget teremtő, műkonstituáló tényezővé a *Puszták népében*.

IV. A szociológiai és a szociográfiai valóságfeltárás meghonosításának erdélyi műhelyei, módszerei

1. ELŐZMÉNYEK

A megkésett magyar társadalomfejlődés egyenes következményeként az empirikus társadalomkutatás meghatározó műhelyei csak a 20. század elejétől kezdve alakulnak ki, s teremtik meg az ismert fáziseltolódást követve a társadalmi jelenségek, a tapasztalati tények feltárásának két nélkülözhetetlen, egymást szervesen kiegészítő módszerét: a szociológiai és a szociográfiai megközelítést.

A *szociológia* – mint ismeretes – a társadalmi jelenségek, viszonyok összefüggéseivel és a társadalom makro- és mikrostruktúráiban lejátszódó folyamatok elemzésével foglalkozó *tudomány*. Tehát a tudományosság ismérveit kimerítő fogalmi rendszerrel és a tudományos kutatás módszerességével vállalkozik az objektív társadalmi valóság feltárására. A *szociográfiai megközelítésben* viszont bár ugyancsak az objektív valóság jelenségeinek, folyamatainak a felismerése/felismertetése áll a társadalomvizsgálati érdeklődés középpontjában, mégis a szaktudományos pontossággal feltárható tények érzékletes, mindenki által átélhető, tehát a szaktudomány határait/hatáskörét túlhaladó bemutatására esik a hangsúly. Vagyis a társadalmi valóság összefüggéseinek intuitív megragadására és szubjektív megjelenítésére. Ezért is van az, hogy a magyar fogalomhasználatban a szociográfiai megközelítést (már Mikszáth óta) *társadalomrajznak, valóság- vagy tényfeltáró irodalomnak* nevezik.¹

Épp a megkésett magyar társadalomfejlődéssel magyarázható, hogy mind a szociológiai, mind a szociográfiai eszközökkel végzett

1 Vö. *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta Tóth Pál Péter. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1984. 5–30.

tényfeltárás indítékai jó ideig politikaiak voltak. „A Huszadik Században publikált szociológiai írások – állapítja meg a két világháború közötti szociográfiák előzményeire visszatekintve Némedi Dénes – először inkább közvetve, rejtetten, később nyíltan és büszkén politikai törekvésekkel fonódtak össze.”² Ami korántsem az elméleti igények feladását jelentette, a szerzők azonban nem tudtak határozott különbséget tenni a tudományos közeg és a politikai szféra eltérő elvárás-horizontjai között. A Trianon utáni korszakban a társadalmi reform ügye az értelmiségi lét értelme lett, s az értelmiségi a hagyományos politikai mozgástéren kívül szerette volna tudni magát. „Egy olyan politikai helyzetben – olvasható Némedi gondolatfűzésében –, amelyre a baloldal gyengesége, a konzervativizmus tétova útkeresése és az újmódi, tekintélyelvű jobboldaliság előretérése volt a jellemző: olyan helyzetben tehát, amely igen kevés alkalmas tiszta és világos megoldások kimunkálására.”³

2. ÖSZTÖNZŐ HATÁSOK

A két világháború közötti Erdélyben a szociográfiai tényfeltárást szintén megelőzi a szociológiai. Részben a még elevenen élő hagyományokra, elsősorban Braun Róbert és Turnowszky Sándor meg-megisméltendő kísérleteire,⁴ másrészt a Dimitrie Gusti professzor vezette bukaresti szociológiai iskola ösztönző hatására⁵ gondolunk, de nem feledkezhetünk meg a pozsonyi Sarló, a Szegedi Fialalok és

2 Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Bp., 1985. 10–16.

3 Uo.

4 Lásd Gáll Ernő: *Tegnapi és mai önismeret* (Esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.) címadó tanulmányát (106–130.), valamint a *Nemzet és nemzetiség szociológiai nézetben* címűt ugyanitt (131–142.), továbbá ugyancsak tőle *Az erkölcs dilemmái* (Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1981.) következő esszéit: *Dimitrie Gusti és az együttműködés erkölcse* (119–131.), *Nemzedéktől nemzedékig* (177–194.), *Nehéz örökség* (131–153).

5 Lásd Balázs Sándor bevezető tanulmányát Dimitrie Gusti *A szociológia monográfiája* című kötetéhez (Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. 5–66.); továbbá Lengyel Andrástól: *Egy „gustiánus” erdélyi szociológus*. Vázlat Venczel Józsefről. In: *Törésvonalak*. Tanulmányok az 1919 utáni negyedszázad művelődéstörténetéhez. Tekintet Kiadó, Bp., 1990. 9–42.

a budapesti Bartha Miklós Társaság ilyen irányú munkásságáról sem.⁶ Annál is inkább, mivel az Erdélyi Fiatalok (száz-százhusz főnyi) faluszemináriumának hallgatói – Demeter Béla, Jancsó Béla, Mikó Imre és Venczel József közreműködésével – a felvidéki falvak, a szegedi tanyavilág agrársettlemet kutatási programjának, a BMT József Attila meg Fábíán Dániel által összeállított kérdőívével (*Ki a faluba*) a zsebében indult az erdélyi magyar, illetve vegyes lakosságú falvak felfedezésére.⁷ Ennek az érdeklődésnek az első reprezentatív eredménye Mikó Imrének az Erdélyi Fiatalok kiadásában 1932-ben megjelent, máig idézett, a korabeli román sajtóban is élénk visszhangot keltett falufüzete volt: *Az erdélyi falu és a nemzeti-ségi kérdés*.⁸

3. JANCSÓ BÉLA ÉS AZ ERDÉLYI FIATALOK KEZDEMÉNYEZÉSEI

Mikó már az Erdélyi Fiatalok [a továbbiakban: EF] indulásakor szoros kapcsolatot épített ki a nemzetközi hírnévnek örvendő bukaresti monografikus szociológiai iskola műhelyével, Jancsó Béla felvette a kapcsolatot a felvidéki falukutatásban úttörő munkát végző Sarló mozgalom tagjaival, a tanyavilág feltárásában angliai módszereket alkalmazó Szegedi Fiatalok kutatócsoportjával, az alföldi falvakba induló Bartha Miklós Társaság tagjaival, az EF faluszemináriumának titkárát, Venczel Józsefet pedig kimondottan „gustiánus” képzettségű szociológusként tartja számon a szakukatás, lévén hogy 1936-ban egy teljes szemesztert töltött a Dimitrie Gusti által vezetett Szociológiai Intézetben; nemcsak tanulmányozta módszereit, hanem aktívan bekapcsolódott annak munkájába.

6 Lásd: *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)*. Szerk. Cseke Péter és László Ferenc. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1986/1990.; Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság. Ecriture–Galéria*, Bp., 1995.

7 Lásd az *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták* című kötetet, Tasi József fentebb jelzett munkáját, továbbá Demeter Bélának az Erdélyi Fiatalok Falu Füzetei sorozatban kiadott két kötetét: *Hogyan tanulmányozzam a falu életét?* (Kolozsvár, 1931.); *Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok* (Kolozsvár, 1932.).

8 Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár, 1932. Újabb kiadását a csíkszeredai Pro Print adta az olvasók kezébe 1999-ben.

Még mielőtt Venczel közvetlenebb ismereteket/élményeket szerzett volna a Gusti-féle szociológiai iskola működéséről, világosan látta, hogy Erdélyben a társadalmi és nemzeti önismereti mozgalom nélkülözi: a) a munkaközösségi szervezethez, b) a tudományos irányítást és c) a rendszeresen végzett kutatómunka gyakorlati tapasztalatát. Az Erdélyi Fiatalok faluszemináriumának volt ugyan tisztikara és ügyrendje, az előadások azonban többnyire informatív jellegűek voltak, és így a vidékfeltárással/falukutatással jószántukból vállalkozó hallgatók teljesítménye sok esetben az amatőrizmus szintjén mozgott, ritkán tett eleget a szakkutatás által megkívánt követelményeknek. Több mint tudománytörténeti adalék, hogy épp ez a kifejezetten kritikai velleitású 1935-ös tanulmány – *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom* – kelti fel Dimitrie Gusti érdeklődését a huszonnégy éves (még egyetemi hallgató) Venczel József iránt, aki ugyanabban az évben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület 75. évfordulóján joggal tette szavá magának az erdélyi magyar társadalomkutatásnak az elmaradottságát, az önismeret bántó hiányát: „Számokban, adatokban, grafikonokban nem láthatjuk a magunk életét: melynek iránya ezer tényezőtől befolyásolt, nem érezzük sajátos helyzetünkből folyó kötelességeinket, mert csak felszínen mozoghat szociológiánk – szociográfia, társadalomanalízis hiányában.”⁹

4. VENCZEL JÓZSEF ÉS A HITEL SZOCIOLÓGIAI TÉNYSZEMLÉLETE

Figyelmünket nem kerülheti el, hogy Venczel, aki pályája során mindvégig megmaradt „Gusti-ihletettségű” szociológusnak, és egy 1950-es kirakatperben kiszabott tizenkét évi börtönbüntetésének letöltése után tudományos főkutatóként aktív szerepet vállalt Ion Aluaş professzor mellett a kolozsvári egyetemen folyó szociológiai

9 Vö. Venczel József: *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*. Megjelent az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában 1935-ben, az erdélyi Tudományos Füzetek 78-as számában. Újabb kiadása in V. J.: *Az önismeret útján*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 53–73.

oktatás megalapozásában, mennyire megkülönböztetett szerepet szán a társadalmi és nemzeti önismeretet gazdagító szociográfiának. Akkor, amikor ez a műfaj még csak születőben volt, tehát még nem alakíthatta a közgondolkodást Magyarországon sem (a *Puszták népe*, *A tardi helyzet*, *Az Alföld parasztsága* 1936-ban jelent meg, a *Viharsarok*, *A néma forradalom*, a *Futóhomok* 1937-ben), Erdélyben pedig Balázs Ferenc, Böződi György, Tamási Áron tolla munkált az életre keltésében. A szaktudományos társadalom-feltárást és a szociográfusi ténymegjelenítést később is mindvégig egymást szervesen kiegészítő voltukban, komplementaritásukban szemlélte, Venczel József a maga társadalomkutató tevékenységében azonban az előbbit részesítette előnyben. Tanulmányai – állapítja meg a pályaképét felvázoló szegedi irodalomtörténész, Lengyel András – „egészében különböznek a vele egykorú, ún. népi szociográfiáktól, Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre, de még Erdei Ferenc munkáitól is. Írásmódszere ellentétben a Féjáék íásaival, egyáltalán nem publicisztikus jellegű, nem az írói tehetségnek szán fontos szerepet. Írása a Gusti-iskola (s az amerikai *rural sociology*) eszménye szerint tiszta fogalmi alapvetésű, szakszerűen adatolt, egy-egy vizsgálati »egységet« sokoldalúan feltáró *tanulmány*: szakmunka. Ez a szociográfiákhoz viszonyítva nagy előnye. De hátránya is van hozzájuk képest, s ez bizonyos mértékig éppen nagy előnyéből, a körülhatárolt vizsgálati egység egzaktságra törő, »kemény« adatolásából adódik: írásaiból szinte teljesen hiányoznak az intuitív fölismerések, mindig csak az »adatolhatónál« marad. Ez némileg Féja Géza szociális elégedetlenségtől fűtött, társadalmi változást sürgető lendületéhez képest is fogyatkozás (igaz, ez a tudomány fogyatkozása a publicisztikus fogalmazással szemben), a veszteség azonban igazában Erdei Ferenc műveihez viszonyítva válik láthatóvá. Azok a – bár többnyire csak intuitíve megragadott – nagy összefüggések, amelyek Erdeinél igen sokszor ma is revelatívek, nála hiányoznak. Az empirikus szakszociológiát azonban – Erdeihez viszonyítva is – inkább ő képviselte. S ez nagy tudománytörténeti érdeme.”¹⁰

10 Lengyel András *i. m.* 33.

Az intuíció hiányával nem ért egyet Székely András Bertalan *A falukutató Venczel József* tudománytörténeti érdemeiről írt tanulmányában.¹¹ Venczel és munkatársai ugyanis – fejt ki a szerző – nem a priori tételek igazolását, hanem a társadalom egészének a megismerését tűzték ki célul, a település életmegnyilvánulásainak és társadalmi jelenségeinek a rögzítésére törekedtek. Abból a felismerésből indultak ki, hogy a részletkérdésekkel foglalkozó kutatónak is mindig az egészre kell legyen rálátása. Az 1941-es bálványosváraljai kiszállás során alkalmazott komplex módszerből például kitűnik: Venczel számolt azzal, hogy a kérdőíves felmérés egyoldalúsághoz vezet, megmerevíti a kutatást, önállótlanúságra szoktatja a kérdezőt. Világosan elkülönítette tehát az informatív és az objektív anyaggyűjtést. Az alkalmazott kategóriák mintegy „menet közben”, „helyzetorientáltan” körvonalazódtak a napi észleletek és felismerések megbeszélése során. Ezekkel az eszmecserékkel és vitákkal – azon túlmenően, hogy alakították a tervezett monográfia szerkezetét, módosították annak felépítését – pedagógiai célja is volt Venczel Józsefnek. A módszertani előfeltevések, a társadalomvizsgálati formák, a kutatási technikák „helyzetadekvát” alkalmazásával a szociológiai monográfiakészítés folyamatát akarta éreztetni tanítványaival. „Ezeken a megbeszéléseken – írta visszatekintésében – egyfelől alkalom nyílt arra, hogy általános és részletes utasításokat adhassunk, a gyűjtött anyag rendezése és áttanulmányozása alapján kérdéskörökre vagy kérdésekre hívhasuk fel a figyelmet, és kifejthessük a gyűjtés közben érvényesítendő szempontokat, rámutatva a problémák összefüggéseire, jelenségek kapcsolataira és a társadalmi viszonylatok számba veendő részleteire; másfelől alkalom nyílt arra, hogy az eszmecsere során minden egyes kutató lássa a szétágazó munkakörök alapvető összefüggéseit, a különböző irányú kutatások anyagának egymást kiegészítő, magyarázó és megokoló voltát. Ezekkel a jól előkészített megbeszélésekkel elérhetjük a kutatás természetes fejlődésének biztosítását, azt, hogy a munka fokozatosan haladjon a tájékozódó anyaggyűj-

11 Vö. Székely András Bertalan: *A falukutató Venczel József*. In: V. J.: *A falumunka útján*. Az Orbán Balázs Közművelődési Egyesület Kiskönyvtára I. Székelyudvarhely-Bp., 1993. 183–205.

téstől a részletek kivizsgálása s ezen keresztül az összefüggő kérdéskörök áttekinthető tanulmányozása felé.”¹² A kutatás eredménye mintegy ötezer cédula, rengeteg informatív anyag, hét-nyolcezer népesedési és családtörténeti adat, valamint térképek, fényképfelvételek, fonográfhengerek¹³ sokasága.

Indulása idején Venczel József a kisebbségi társadalom-megismerést kezdeményező Erdélyi Fiatalok belső köréhez tartozott, majd e kutatások szakszerűvé tételén munkálkodó, a Széchenyi István szellemiségét föl vállaló Hitel (1936–1944) alapító szerkesztőjeként és tanulmányírójaként szerzett magának szakmai elismerést, 1941 és 1944 között pedig – immár egyetemi tanárként – a Teleki Pál Intézet keretében működő kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet munkatársaként szervezte és vezette „a legnagyobb szabású, monografikus igényű komplex táj kutatást Erdélyben”.¹⁴

Amennyiben a Hitel – főként Venczelnek köszönhetően – inkább a szociológiai módszerekkel feltárható társadalomismeretnek adott teret, a fogalomtisztázás szempontjából ugyancsak releváns lehet, hogy a szociográfiai valóságábrázolás módszereire és eredményeire a két világháború közötti időszak erdélyi szellemi műhelyei közül melyek irányították rá a figyelmet.

5. AZ ERDÉLYI FIATALOK ÉS A SZOCIOGRÁFIA

Utaltunk már arra, hogy az EF indulásától kezdve „intézményesítette” a bukaresti monografikus iskolával való kapcsolattartást. Híradások, beszámolók, elvi és módszertani tanulmányok egész sora jelenik meg a folyóirat hasábjain. A kapcsolatkiépítés lényeges indítéka volt, hogy Jancsó Béla szorgalmazására az EF is kinevel-

12 Lásd Venczel József: *A falukutatás módszerének a vázolata*. In: V. J.: *Az önismeret útján*. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 119–120.

13 Vö. Molter [Marosi] Péter: *Falukutatás Bálványosváralján*. Hitel, 1940–1941. 3–4. 300–302.; Imreh István: *A bálványosváraljai falukutatás módszerének vázolata*. In: *Korunk Évkönyve 1979*. Romániai magyar népismeret. Orbán Balázs születésének 150. évfordulójára. Kolozsvár–Napoca, 1978. 20–30.

14 Vö. Székely András Bertalan: *I. m.* 194.

hesse a maga gustiánus falukutatóit. Bakk Péter, Haáz Ferenc, Hegyi István, Váró György a harmincas évek derekán közvetlenül is bekapcsolódik a monografikus kutatásokba. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg az EF célkitűzéseit magáénak valló bukaresti Koós Ferenc Kör Diákosztálya tevékenységéről sem, amelyik közvetítő szerepet töltött be a Gusti-féle iskola és az EF között. Az együttműködést megkönnyítette, hogy maga Gusti professzor is nyilvánvalóan érdekelt volt módszerének minél szélesebb körű elterjesztésében. A Gusti-féle falumunka-rendszer azt tudatosította a lap munkatársaiban, hogy a kisebbségi létviszonyok tanulmányozását szigorúan tudományos alapokra kell helyezniük, s hogy ez a munka szerves része a romániai valóság feltárásának, illetve – Gusti elképzeléseinek megfelelően – az egész országot átfogó falusegítés és szellemi felemelkedés előmozdításának. Az EF Gusti-követői ugyanakkor jól látták azt is, hogy csakis a tudományos megismerés lehet az alapja az együttélő népek közeledésének, a sajátosságok értékhordozó és értékképző lehetőségei felismerésének, azok kölcsönös tiszteletének. Ebben a perspektívában vált erkölcsi mozgósító erővé 1932-től kezdődően a bukaresti szociológiai iskola munkássága. „Ha a többségi nép fiai ilyen öntudatosan fordulnak a falu felé – írta Fogarasi Géza –, annál inkább kell azt nekünk tenni. A mi létünk vagy nemlétünk kizárólag az erdélyi faluhoz van kötve.”¹⁵ Hasonló indítékokkal ismerteti a következő év nyarán Jancsó Béla is a román falukutatás helyzetét, de amikor az EF falumunkásainak helyzetét/eredményeit összeméri a bukaresti szociológusok teljesítményével, már nem tudja palástolni felindultságát: „És mit szólnunk mindehhez a nagyvonalú és gazdag munkához mi, erdélyi magyar fiatalok?! Milyen szegényesek és gyatrák a mi falumunkánk »eredményei«. És hiába mondjuk, hogy: »Könnyű nekik, hivatalos támogatással!« A hivatalos támogatás csak keretet ad, de a munkát szépen és jól, szívósan és alaposan csak a munkavállalók végezhetik el. És az ő munkavállalóik el is végezték! Mi pedig éveken át még nem tudtunk kibontakozni a tapogatózásból, kicsinyes irigykedésekből, felekezeti széthúzásokból [...]. Szégyenkezünk,

15 Fogarasi Géza: *A román ifjúság falumunkájáról*. Erdélyi Fiatalok, 1932. 5. 77–78.

nagyon szegyenkezzünk. És szegyenkezzünk is, mert joggal szegyenkezzünk. A kisebbségi sors a több munkát követeli tőlünk, és mi, íme, annyit sem tudunk dolgozni a faluért, mint a többségek.”¹⁶

Jancsó Béla maximalizmusba hajló igényességét ismerve, azt kell mondanunk: mind az akkori, mind a mai megítélés szerint is túlzott, amikor az EF falukutatóinak teljesítményét ennyire alábecsülte. Kifakadása mégis jogos volt, mert világosan látta, hogy a folyóirat által intézményesített falumegismerés lendülete a főiskolai hallgatóság politikai és felekezeti tagolódása után elakadt. Épp akkor, amikor a román sajtó is mind többet cikkezett az EF „örvendeztető orientációjáról”, és nagy örömmel üdvözölte a reménykeltő kezdeti eredményeket. Mikó Imre falufüzete kapcsán például Ion Costea azt emelte ki a kolozsvári Patria című parasztpárti napilapban, hogy „a vegyes lakosságú falvakban románok és magyarok mind a múltban, mind a jelenben a legtestvériesebb megértésben éltek, és az intellektuel osztály kötelessége, hogy ezt a megértést a továbbiakban is előmozdítsa. A két nemzet együttműködése a faluban közös gazdasági érdekük szerint történik, miután az osztályérdekek éppen annyira erősek, sőt néha erősebbek is, mint a nemzeti érdekek. A magyarok gazdasági érdekeik alapján álló szervezetei nagyon jól mehetnek együttes szociális, nem politikai harcba a románok politikai szervezeteivel társulva. Íme, a leghathatósabb érintkezési pont a két nemzet között.”¹⁷

16 Dr. Jancsó Béla: *Gusti professzor és tanítványainak falumunkája*. Erdélyi Fiatalok, 1933. II. 46–49.

17 Ion Costea: *O nouă generație ungurească în Ardeal?* [Új magyar nemzedék Erdélyben?] Patria, 1933. február 19. Ismertetését lásd: „Új magyar nemzedék Erdélyben?” Fialal erdélyi román vélemény az Erdélyi Fialalokról, a falumunkánkról és Mikó Imre falufüzetéről. Erdélyi Fialalok, 1933. I. 33–34. – Egészen más volt a falufüzet „szekus olvasata” a Ceaușescu-korszakban. Egy 1973. március 25-i jelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy Mikó kötete azt sugallja: Erdélyben a magyarok az őslakosok, a románok pedig betelepültek. Az ügynök ugyanakkor nehezményezi, hogy a szerző transzilvanista alapon tárgyalja a nemzetiségi kérdést. Mikó szerint ugyanis a svájci modell érvényesítése jelenthetné a megnyugtató megoldást, vagyis az Erdélyben együtt élő nemzetiségek önkormányzatai együttműködésének a szavatolását. *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* szövegének genezisével is foglalkozó Bárdi Nándortól tudjuk, hogy a mű eredetileg „az erdélyi gondolat új tartalma, a transzilvanizmus szociológiája” alcímet kapta. Minthogy ez elmaradt, a falufüzet-

Az EF már 1934 nyarán közreadja a lap alapító-főmunkatársa, az első erdélyi szociográfiát író Balázs Ferenc készülő könyvének egyik fejezetét,¹⁸ amikor Jancsó Béla ugyanabban a lapszámban a falumonográfiák „fölöttébb szükséges voltáról” értekeznek. Az alkalmat *Tizenegyek*-beli társának, a Brassói Lapok főszerkesztőjének vállalkozása kínálja, aki munkatársaival felhívást tesz közzé az erdélyi magyarság „állapotrajzának” a rögzítésére az Erdélyi Fiatalok kérdőívének a kibővítése alapján.¹⁹ Az 1935. évi téli szám *A rög alatt* legemlékezetesebb fejezetét, az *Isten völgyét* hozza,²⁰ ám a lapalji jegyzetben még itt sem szerepel a szociográfia műfajmegjelölés, csupán a megjelenés előtt álló kötet címe, és az, hogy a szerző „falumunkája történetét, tapasztalatait foglalja össze”. Igaz, a lapszám élén álló írásában Jancsó Béla már nyomatékosan felhívja a figyelmet a kéziratból megismert mű alapvető értékeire. És azt Reymont világhírű regényével, a *Parasztokkal* hasonlítja össze. Arra rendkívül fontos mozzanatra figyel fel, hogy *A rög alatt* „nem is akar irodalom lenni”. Hatásában mégis drámai, egy közösség életakarátának tragikus küzdelme elevenedik meg lapjain.²¹ A folyóirat következő számában újabb fejezet olvasható a kötetből,²² ám a műfajt illetően még mindig nem kapunk eligazítást. Pedig a szerkesztőség felvállalta a munka megjelentetését. Csak az ezt követő lapszámban közreadott László Dezső-tanulmányból derül ki – Balázs Ferenc halála után –, hogy voltaképpen egy olyan *irodalmi mű* fejezeteivel szembesültek az EF olvasói, amelyek nem ábrándokat, eszméket, dogmákat, irányelveket tartalmaz, „hanem beszámol arról a küzdelemről, amelyet valaki vállalt, és következetesen véghez is

ből is kimaradt négy oldal, amelyről ezt a tájékoztatást kapjuk: „az erdélyi gondolkodásmód sajátosságának azt tekinti Mikó, hogy a kis dolgokban keresi a nagy dolgok megoldásának nyitját. Másrészt a Kelet–Nyugat közötti létezés az erdélyi politikust mindig rákényszerítette arra, hogy túlnézzen a maga osztály- és nemzeti keretein és a Kárpátokon.”

18 Balázs Ferenc: *Népruralom vagy párturalom?* Erdélyi Fiatalok, 1934. II. 56–61.

19 Dr. Jancsó Béla: *Falu-monográfiák*. Erdélyi Fiatalok, 1934. II. 68–71. Ua. kötetben in J. B.: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Kriterion könyvkiadó, Buk., 1973. 317–320.

20 Balázs Ferenc: *Isten völgye*. Erdélyi Fiatalok, 1935. IV. 111–116.

21 Dr. Jancsó Béla: *Ahogy lehet*. Erdélyi Fiatalok, 1935. IV. 109–110.

22 Balázs Ferenc: *Kapitalizmus és szocializmus*. Erdélyi Fiatalok, 1936. I. 6–14.

vitt. Túl az idealizmuson, pesszimizmuson, halállírán, építés-ajánlgatáson – bemutatja az építő embert és az épületet. A transzilvániai magyar irodalom egyes alkotásai kimutatják egy régi világ bűneit, mások segítenek a régi világ átértékelésében, némelyek vonalakat mutatnak, amelyek körül ki kellene alakulnia az erdélyi magyar életnek. Balázs Ferenc túlmege ezeken, és bemutatja az építő embert és az épülő kisebbségi életet. Nem azért, hogy utánozzák, hanem azért, mert meg kellett írnia mindazt, amit megírt, igazán nem propaganda célból, hanem a legbensőbb írói kényszerből. Ez a belső kényszer és ennek a könyvön kiragyogó kényszernek a feszülése teszi ezt a művet irodalmi alkotássá, olvasmánnyá. A kisebbségi életépítés kényszere az elmúlt öt esztendő valóságos küzdelmeinek ábrázolásában tör fel, mint új életre biztató építő akarat. Végre egy könyv, amelyik nem az elsodort faluról, hanem a megépülő faluról szól, de nem mint regény, hanem mint történelmi munka. A falumunka irodalmában is új lépést jelent Balázs Ferenc könyve. A helyzetfelvételen túl bemutatja a falut mint az új kisebbségi falumunka kísérleti telepét.”²³

Amire már akkor felfigyel a nemzedéki lapot szerkesztő László Dezső, az mai szempontból is rendkívül érdekes: 1) Balázs Ferenc könyve nem csupán szociológiai „helyzetfelvételt” nyújt, hanem *társadalomépítési modellt* is teremt; 2) *világtávlatból* tekint a megoldandó kisebbségi gondokra és nem valamely ideológia egyoldalú *propagandisztikus* célzatával; 3) munkája nem meríti ki valamely par excellence szépirodalmi műfaja regényfogalmát, ám minden sorából kiérződik, hogy *írói kényszerből* született alkotás; 4) nem is kimondottan tudományos szempontokat érvényesítő mű, és mégis azt érezzük, hogy a szerző a világfolyamatok egyetemes összefüggésrendszerébe beágyazottan vizsgálja az általa is alakított „életdarabot”. Munkája ekképpen válik – alapvető céljainak megfelelően – jövőnek feszülő, korszerű életformát kimunkáló, az értelemre és

23 László Dezső: *A rög alatt*. Erdélyi Fiatalok, 1936. II. 37–41. Kötetben in L. D.: *A kisebbségi élet ajándékai*. Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Cseke Péter. Minerva Könyvek – 6. Kolozsvár, 1997. 184–185.

az érzelmekre egyaránt ható, meggondolkoztató írássá. Tegyük hozzá nyomban: ma is érvényes alkotássá.

Sokatmondó tény, hogy Balázs Ferenc nekrológiájában már olyan – szociális és nemzeti lelkiismeretet ébresztő – alapművekről olvashatunk, mint a *Puszták népe* (Illyés Gyula), *A tardi helyzet* (Szabó Zoltán), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre). László Dezső itt már a fiatal szociográfusok egymás után felzárkózó nemzedékéről beszél, és műfajukat egyértelműen szociográfiának nevezi. Amelyek lényegét a szociális lelkiismeret ébresztésében és a nemzetnevelés gondjainak felvállalásában látja. „Lehetetlen – írja *A néma forradalom* kapcsán –, hogy ennyi jel nyomtalanul és eredménytelenül meredjen el a magyar élet felelős tényezőinek szeméi közé. Mert ha így van és így lesz, akkor elkerülhetetlen az a magyar forradalom, amelynek előrevetődő árnyékát különösen Kovács Imre könyve mutatja meg. [...] Az Illyés Gyulák, Féja Gézák, Kovács Imrék, Matolcsy Mátyások ma már frontot és határozott irányt jelentenek: szociális tartalmú új magyarságot. Mögöttük új márciusi ifjúság sorakozik. Tévesen ítélnék azok, akik bennük egységbontókat látnak; ők képviselik ma a legszélesebb, legkomolyabb, legerkölcösebb és ezért a legtartalmasabb magyarságot, ma ők az igazi nemzetnevelők, a jövőre nevelők.”²⁴

Az EF továbbra is nyomon követi mind a romániai, mind a magyarországi szociológiai kutatások eredményeit, sőt a Gusti-féle monográfiai iskola példájára és annak biztatására 1937-ben falukutató munkatábort is szervez a székelyföldi Siklódra, ami az akkori politikai bizalmatlanság okán egyértelműen kudarcba fulladt,²⁵ ám ettől kezdve nagyobb figyelmet szentel az írói/újságírói szociográfiáknak. Meglepő azonban, hogy az ilyen jellegű erdélyi munkák műfaji megítélésében még mindig tart a bizonytalanság. Jancsó Béla például a tudományos vidékmonográfia szempontjainak érvé-

24 L. D. [László Dezső]: *Kovács Imre: A néma forradalom*. Erdélyi Fiatalok, 1937. 2. 13.

25 Lásd az *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)* vonatkozó dokumentumait és azok jegyzeteit.

nyesítését kéri számon a *Székely bánja* írójától.²⁶ Ez pedig abból is adódik, hogy Böződi György méltán híressé vált könyvében a közvetlen tényfeltárás aránya valóban eltolódik a történelmi adatfeldolgozás javára. Jancsó esztétikai judíciumában nem is csalatkozhatunk – a Nyugat-szerkesztő Osvát Ernő egyik nagy felfedezettje volt! –, mert a *Szülőföldem* megjelenése után rögtön ráérezett arra, hogy Tamási „új műfajt” teremtett, „valami sajátos szociográfiát”, „melyben semmi tudományosság nincs, mégis a falu mai életének minden vonatkozására mélyre ható pillantást tud vetni”²⁷. „A *Szülőföldem* tiszta művészet és mély emberi hitvallás. Benne Tamási, akinek annyi közéleti harcával nem tudtunk egyetérteni, megtalálta a nem öncélú, de a közösségért való irodalom útján és eszközeivel a leginkább neki való módját.”²⁸

6. A RÉGI KORUNK ÉS A SZOCIOGRÁFIA

Az 1926-ban indult Korunk kezdettől behozta látómezejébe mind a tudományos vértzetben jelentkező, mind a szépírói eszközöket „mozgósító” *tényirodalmat*. Ám értékítéletei a nemzetközi kommunista mozgalom váltakozó ideológiai premisszáit követték. Az alapító Dienes László nevével fémjelzett korszakban (1926–1929) például teljesen nyitottnak mutatkozott a valóságkép-formálás tudományos és szépírói alakzatai iránt, ám a dogmatikus beszűkülés idején (1929–1935) kimondottan a teljes elutasításban volt részük a közvetlen valóságfeltárásra vállalkozó műhelyek (Sarló, Bartha Miklós Társaság, Erdélyi Fialatok, Szegedi Fialatok stb.) kísérleti vagy időt álló alkotásainak, hogy aztán az „ideológiai frontok” tisztulása/átértelmezése után valódi jelentőségükhöz méltó elismerésben részesüljenek a „népi szociográfia” legreprezentatívabb művei.

26 Dr. Jancsó Béla: *Az első tudományos vidék-monográfiánkhöz*. Erdélyi Fialatok, 1938. 2. 7–10.

27 Uo.

28 J. B. [Jancsó Béla]: *Szülőföldem*. Erdélyi Fialatok, 1939. 1. 13.

A harmincas évek második felében napvilágot látott írói/újságírói szociográfiák nyilván elméleti kihívást is jelentettek a társadalomkutatásban magát kezdettől elkötelező kolozsvári folyóirat számára. Az avantgárd szemlélet vívmányaként felfedezett tényirodalom megkésett, ám sikeres megvalósulását üdvözölhette ekkor már fenntartás nélkül a dogmatizmus vétkei feledtetni igyekvő Gaál Gábor főszerkesztő. Monográfusa, Tóth Sándor mutatta ki egyik tanulmányában, hogy a bukaresti szociológiai iskola elméleti és módszertani újdonságait bemutató, illetve azokkal vitázó számos cikk, recenzió, kritikai jegyzet mellett 1936-tól kezdve húsznál több igényes tanulmány és közel félszáz könyvbírálat foglalkozott a népi szociográfia jelenségekkel.²⁹

Hogy miként?

Turnowszki Sándor 1929-ben Steinmetz meghatározását idézi, aki azt írta, hogy a szociográfia nem más, mint „egy nép vagy egy társadalmi osztály minden viszonyának és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása”.³⁰ A Galilei Kör és a Társadalomtudományi Társaság első világháború előtti kezdeményezéseit jól ismerő, Braun Róbert 1909-es marosvásárhelyi felméréseit húsz év múltán megismétlő Turnowszky úgy látja, hogy a szociográfiának ugyanaz a jelentősége a szociológiában, mint az anatómiának az orvostudományban. Ennek ellenére az első igazi magyar szociográfiával, Nagy Lajos *Kiskunhalom* című alkotásával – bár a Korunk két ízben is foglalkozott vele – még nemigen tud mit kezdeni. Remenyik Zsigmond faluregénynek nevezi,³¹ Fejtő Ferenc pedig – aki esztétikai, lélektani és társadalomtudományi szempontból is elemzi a művet – (majdhogynem) riportnak.³² A meglepő az, hogy maguk a fiatal szociográfusok sem műfajteremtőként tartották számon Nagy Lajost. Ezt Némedi Dénes azzal magyarázza, hogy a népi írók szociográfus nemzedéke indulása idején

29 Tóth Sándor: *A szociográfia és a régi Korunk*. In T. S.: *Rólunk van szó*. Kriterion Könyvkiadó, 1980. 248–261.

30 Turnowszky Sándor: *Adatok a vidéki munkásság életéhez*. Korunk, 1929. 2., 3., 4. 81–89., 165–170., 265–270.

31 Remenyik Zsigmond: *Nagy Lajos faluregénye*. Korunk, 1934. 5. 395–397.

32 Fülöp Ernő [Fejtő Ferenc]: *A módszeres kritika fő szempontjai*. Korunk, 1934. 10. 768–772.

„a parasztság nemzeti szerepébe kapaszkodott, ez volt számára fontosabb, és nem a nyomor ábrázolása, a felrázás és leleplezés. Később az életviszonyok kritikája került előtérbe...”³³ Az 1936-ig tartó baloldali értetlenség mögött viszont az a gyanú állt, hogy a szociografizálás nem más, mint *figyelemelterelés*.³⁴

Az *Alföld parasztsága, A tardi helyzet, a Puszták népe* kritikai fogadtatása³⁵ – nyomban a művek megjelenése után – már a *figyelemfelkeltést* exponálja. Igaz, Jeszenszky Molnár Erik még keményen „osztályharcos” szempontokat érvényesít (Veres Pétert például kioktatja szocializmusból), Remenyik Zsigmond meglátásai azonban műfajelméleti szempontból ma is tanulságosak. Nem ideológiai preconcepciók alapján közelít Szabó Zoltán könyvéhez, hanem *A tardi helyzet* kiváltotta olvasói élményeit próbálja a maga írásművészeti/esztétikai értékrendjében értelmezni. Így jön rá arra, hogy Szabó Zoltán azért tudott olyan „mély hatást kiváltó, kétségbeejtő mélységeket, rémisztő aktualitásokat idéző”³⁶ – „regénynél érdekesebb”³⁷ – könyvet írni, mert hosszú ideig együtt élt a Borsodi-hegyek közé ágyazott, kétezer lelket számláló település lakosaival, s így „a forró élmény” hitelesítő erejével érzékeltethette „a paraszti sors égbekiáltó igazságtalanságait”³⁸. Amelyek milliók pusztulásához vezetnek. „Nagy, nagy könyv a Szabó Zoltáné, és példamutató szolgálatában – olvasható értékelése summájában. – Őszinte rokonszenven kívül legmélyebb tisztelet illetheti meg érte, mint egy becselen kor érdemes kutatóját, aki osztályhelyzeténél fogva érdektelenül, de mélységesen érdekelve emberi igazságosságában és önérzetében, képes volt meglátni és megmutatni is, hogy szenved és pusztul, romlik reménytelenül Európának egy, a többinél semmivel sem jelentéktelenebb falujában a paraszt.”³⁹ Remenyik tehát

33 Némédi Dénes: *I. m.* 69–70.

34 Uo.

35 Jeszenszky Molnár Erik és Remenyik Zsigmond írásai a *Korunk* 1936. áprilisi, július-augusztusi és szeptemberi számában jelentek meg.

36 R. Zs. [Remenyik Zsigmond]: *Szabó Zoltán: A tardi helyzet*. *Korunk* 1936. 7–8. 684–686.

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo.

ezúttal felfedezi azt, ami ebben a műfajban a „regénynél érdekesebb”: a *szociográfia* műveléséhez a kívülről tárgyilagos szemlélődését biztosító *világtávlat* és a feltárt mikrovilág bensőséges ismerete szükségeltetik.

Az áprilisi számban „kioktatott”, magát „sültrealistának” nevező Veres Péter decemberben *A mai magyar szociográfiai irodalomról* értekezik.⁴⁰ Nem tekint vissza ugyan Ady nemzedékének kezdeményezéseire (a Sarlónak tulajdonítja az indítás érdemét, majd részletesen szól a Bartha Miklós Társaság, a Szegedi Fiatalok és az 1936-ban indított Válasz szerepéről a műfaj létrejöttében), viszont nagyon találóan állapítja meg, hogy a szociográfia „nem tudomány és nem irodalom, hanem a kettőnek szerencsés szintézise”.⁴¹ Mindenekelőtt a műfaj feltáró jellegét, olvasmányosságát és esztétikai hatóerejét emeli ki, a mondanivaló szociológiai érvényességét azonban megkérdőjelezi. „Földmunkás-szocialista” szempontú érveléséből nyilvánvalóan hiányzik a szociológiai és a szociográfiai nézőpont világos megkülönböztetésének igénye. Illyés könyvéből például – önmagának is ellentmondva –, azt hiányolja, hogy a szerző nem értelmezi a társadalom mélyszerkezetébe bevilágító tényeket, holott azok ettől függetlenül is „beszédesekek”. Szabó Zoltánnak azt veti a szemére: nem látja, hogy „a tardi helyzet megoldásának” útja nem a földreform, hanem az új társadalmi rend. Szerinte Kovács Imre is megmarad „a földreform propagandája mellett”. Az *Elsülylyedt falu a Dunántúlon* alapos munkát végzett szociológus szerzői azért marasztaltatnak el, mert nem ásnak le a társadalom osztályszerkezetéig, nem adnak elegendő magyarázatot arra, hogy miért pusztul a nép.⁴²

A Sarló-mozgalmat az egykori Csehszlovákiában elindító Balogh Edgár 1937 elején azt értékeli a *Korunk* hasábjain, hogy a Kárpát-medencében úttörő szerepet vállaló fiatal magyar szociográfus-nemzedék „nemzeti és szociális eszmélkedésében egy min-

40 Veres Péter: *A mai magyar szociográfiai irodalom*. *Korunk*, 1936. 12. 1029–1034.

41 Uo.

42 Uo.

denképpen korszerű realizmus tör magának utat”,⁴³ amely átalakítja az irodalmi ízlést és az irodalmi tudatot: „A fiatalság szociográfiai érdeklődése az egyszerű néptanulmányokon túl kitermelte magából és divattá tette azt az új irodalmat is, amely közvetlen helyi élmények alapján a magyar milliók életéről, a földműves és munkás egyszerű sorsáról, a kisember állapotáról szól. *A tardi helyzet*, a *Puszták népe* és *Az Alföld parasztsága* megjelenésével átütő győzelmet aratott ez az új irány.”⁴⁴

Két hónappal később Gaál Gábor a klasszikus irodalmi formák széteséséről beszél a népi szociográfia előretörése kapcsán, és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmányában a műfaj azóta is sokat idézett meghatározására vállalkozik. Ő már nem azt mondja, amit fél évvel korábban Veres Péter állított, hogy a szociográfiának nincs szociológiai érvényessége, ellenkezőleg: *a szociográfia jóval több, mint csupán szociológiai diszciplína*. Hiszen „meghaladja a pragmatikus értelemben vett tudományt”;⁴⁵ vagyis: *társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező irodalmi alkotás*.⁴⁶

Ezt követően egészen 1939 őszéig alig volt olyan lapszám, amelyben a Korunk ne hallatta volna szavát a szociográfiai tényfeltárás kapcsán. *A legnagyobb magyar falu* (Darvas József), a *Viharsarok* (Féja Géza), *A néma forradalom* (Kovács Imre), a *Futóhomok* és a *Parasztok* (Erdei Ferenc), a *Számadás* (Veres Péter), a *Cifra nyomorúság* (Szabó Zoltán), a *Magyar város*, és *Magyar falu* (Erdei Ferenc) mindmind méltó elismerésben részesült. Ugyancsak rendkívül lényeges, hogy a szerkesztőség kiállt a Magyarországon perbe fogott fiatal szociográfusok mellett; szorgalmazta, hogy a nagy visszhangú *Magyarország felfedezése* könyvsorozat betiltását követően induljon be az *Erdély felfedezése*.

43 Balogh Edgár: *A társadalomrajztól a társadalmi vallomásig*. Korunk, 1937. 3. 261–264.

44 Balogh Edgár: *A társadalomrajztól a társadalmi vallomásig*. Korunk, 1937. 3. 261–264.

45 Gaál Gábor: *A mai magyar szociográfia és az irodalom*. Korunk, 1937. 5. 406–410. Újraközölve in G. G.: *Válogatott írások I.* Szerk. Sugár Erzsébet. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1964. 607–613.

46 Uo.

A magyar szociográfia elméleti újdonságairól és gyakorlati eredményeiről végül Robotos Imre rajzol összefüggő képet. Tanulmányának kötetbe szerkesztése során, 1980 augusztusában a szerző úgy látja, hogy 1939 nyarán még nem érzékelté kellőképpen „azt a páratlan erjesztő hatást, amelyet a falukutató mozgalom társadalomtudományi, politikai és irodalmi vonatkozásban végzett. Ma már egyértelmű világossággal megállapítható, hogy a falukutatók szociográfiai tényfeltáró műveik megjelenésének jelenkorában úgyszólván másfél százada uralkodó szellemiséggel szálltak szembe; a szembeszállásuk termékenyítően hatott utókorukra, azaz a mi jelenkorunkra is.”⁴⁷

7. A JELENÁBRÁZOLÁS KÉRDÉSEI AZ ERDÉLYI HELIKONBAN

A Trianon utáni Erdélyben születő irodalom előtt kezdettől állt a nagy kihívás, hogy művészileg egységbe foglalhassa – miként azt Tamási Áron 1940-ben megfogalmazta – „az időszerű felismerést és az időtlen eszmét”.⁴⁸ És ez az igény óhatatlanul felvetette az élet és az irodalom viszonyának esztétikai tisztázását. Elvitathatatlan érdemeket szerzett ebben az *Erdélyi Helikon*. Az irodalom önszemléletét exponáló vitái – most látjuk igazán – jótékonyan hatottak a szociográfia megszületésére, műfajelméleti megalapozására.

Ezek a húszas évek fordulóján és a harmadik évtized elején zajlott viták, ma is tanulságos ankétok (*európaiság és regionalizmus, Vallani és vállalni, Fiatal magyarok, Élet és irodalom, A régi és az új népiség*) a jelenábrázolás kérdéseit is nagyon élesen felvetették. Vizsgálódásunk szempontjából ugyancsak releváns, hogy például Kuncz Aladár egyetemes távlatból közelítve akarja írói programmá avatni Erdélyben a valóság vallatását, Tamási Áron pedig a felgyűlt élmények és a kimondásra váró igazságok sugallatára hallgatva szeret-

47 Robotos Imre: *Arányok rendjében*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981. 268–291.

48 Tamási Áron: *Gondolatok hazatérés idején*. Erdélyi Helikon, 1940. 9–10. 628–634.

né felismeréseit egyetemes érvénnyel megfogalmazni. Molter Károly azzal érvvel, hogy a napi harc bátorságát nem a szépirodalmi, hanem az újságírói műfajoktól kell számon kérni. A nyers élet *perspektíva nélküli* ábrázolását nehezményezi a jelennel foglalkozó, valóságfeltárássra, falukutatásra vállalkozó fiatal írónál, arra kérve őket, hogy „mindenekelőtt a jellemfestés hitelességével, a szenvedélyek és szenvedések mélyreható ábrázolásával, az ellentétek feltárással és az írás művészi megkomponálásával győzzék meg az olvasót”.⁴⁹ Benedek Marcell arra figyelmeztetett (ugyancsak a *Vallani és vállalni* vitában): a „vállalás” és a „cselekedet” szépsége még nem jogosítja fel az írókat arra, hogy „művészi kötelességeit kényelmesebben fogja fel. Annál is inkább – tette hozzá –, mivel a jelen problémáinak is megvannak (nagyon is megvannak) a maguk örök emberi elemei; ebben a témakörben is lehet halhatatlan és az egész világhoz szóló művet alkotni”.⁵⁰

Hogyan válhat az élet eleven hatótényezőjévé, és ugyanakkor miként őrizheti a maga autonómiáját? – voltaképpen ez a kérdésfelvetés indokolta 1932 elején az *Élet és irodalom* ankétját. Makkai Sándor, Molter Károly és Szemlér Ferenc állásfoglalásának közös eleme: élet nélkül nincs irodalom, de alkotás közben az író csakis a művészet törvényeinek tartozik engedelmessé. „Az életet előbb »meg kell ölnünk a maga aktív realitásában« – olvasható Makkai érvelésében –, hogy új életre kelthessük, feltámaszthassuk a művészi realitás életében.”⁵¹

Az 1935-ös népiség-vitában a filozófus Tavaszy Sándor is szót kér. A falu tanulmányozásának a szükségességére hívja fel nyomatékosan a figyelmet. Maga a cím (*Az élő falu*) ugyan szociológiai megközelítést ígér, valójában a szerző filozófiai szinten nyújt magyarázatot a népi kultúra világképének eredetiségéről. Meglátásai ma is elevenen hatnak, és hozzásegítenek Tamási Áron *Szülőföldem*-jének értelmezéséhez, a mű értékvilágának felismeréséhez. A faluközösségekben élők világképének, gondolkodásmódjának elemzé-

49 Molter Károly: *Enyveshát*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 94–96.

50 Benedek Marcell: *Cselekedet*. Erdélyi Helikon, 1930. 8. 631–632.

51 Makkai Sándor: „*Csak énekeljete*”. Válasz az *Erdélyi Helikon* Élet és irodalom ankétjára. Erdélyi Helikon, 1932. 1. 4–9.

se után Tavaszy arra a következtetésre jut,⁵² hogy világnézetük „nem a fogalmi végiggondolás eredménye, hanem az ösztönös, intuitív megérzés és látás következménye”.⁵³ Ez a „primitív” világnézet azonban nem jelent kezdetlegességet, hanem a reflektálatlan eredetiséget fejezi ki. „Az igazi falusi emberben – írja – van valami örök emberi vonás. Körülötte változnak az emberek, ő változatlanul áll. Nem függ a változó kultúráktól, de neki megvan a sajátos kultúrája. Nem függ a változó élet- és valóságfelfogásoktól, rendületlenül őrzi a maga világnézetét.”⁵⁴ A kisebbségi világnézet kidolgozásán munkálkodó Tavaszy ekkor a népben lappangó szellemi erők feltérképezését szorgalmazza, hogy a népi gondolkodás eredetiségét a tudatos világnézeti meggyőződés fokára emelje. Mert világosan látta: „...ha ez a nemzeti-nemzettöredéki világnézet nem fűződik ezer szállal a nép gondolkodásához, a népcsoport elveszti nemzeti jellegét: felszámolódik (felszívódik).”⁵⁵

A magasabb fokon szervezett nemzet és a nemzet alatt élő néprétegek közötti „átjárhatóság” megteremtéséért mind Magyarországon, mind Erdélyben sokat tettek később az ún. népi szociográfiaiak.

A harmincas évek második felében egymás után jelennek meg a falukutatók nagy visszhangú művei, amelyek az ország közvéleménye elé tárják a magyar társadalom legégetőbb kérdéseit. Az Erdélyi Helikon nem mulasztja el bemutatni a népi valóság feltárásának e rendhagyó műfajú alkotásait, s így hasábjain nyomon követhetjük azt is: a népi írók miként avatták „nemzeti műfajjá” a szociográfiát. A *Puszták népétől* kezdve egészen Szabó Zoltán 1943-as *Szerelmes földrajzáig*.

A méltató elismerések mellett azonban a jogos kritikai észrevételek is hangot kaptak a folyóirat hasábjain. Erre annál is inkább nagy szükség mutatkozott, mivel a valódi értékek mellett gomba módra szaporodtak a műfajt óhatatlanul diszkreditáló, felszínes, a konjunkturális divatjelenségnek hódoló „álszociográfiaiak”. Nem vélet-

52 Tavaszy Sándor: *Az élő falu*. Erdélyi Helikon, 1935. 1. 2–8. Lásd még: Balázs Sándor: *Tavaszy Sándor filozófiája*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982. 70–71.

53 Uo.

54 Uo.

55 Uo.

len hát Kós Károly 1940-es kifakadása: „Ma divat a föld, a falu, a paraszt, a nép, a rög. Ma paraszt, falu és rögregényeket ír minden ambiciózus íródeák és magántudós-csemete. Ma falukutatást folytat mindenki, aki vasárnaponként kivikendezik valamelyik falusi kocsmába. Ma mindenki a népet, a parasztot menti, és ma minden második ember okmányokkal bizonyítja be, hogy legalább a nagyapája nincstelen, mágnás-nyúzott zsellér vagy cseléd volt, ami jogot ad az intellektüel unokának, hogy magát a »mély« magyarsághoz számítsa...”⁵⁶ Aki a falut csak látásból ismeri – érvel Kós –, annak a paraszti világ hagyományos külső és benső életéről aligha lehetnek megbízható ismeretei. Az igazságkereső, valóságfeltáró fiatal íróknak éppen ezért azt ajánlja: hogyha már éppen ők is fel akarják fedezni a falut, s benne a rög népét, akkor azt ne kényelmes íróasztaluk mellett tegyék, hanem menjenek ki falura, és „éljék magukba az életet”.⁵⁷ Mert az igazi művészet átélés eredménye. Írásnak végkicsengése: „Az író tudjon ne csak írni, de tudjon *igazat* írni.”⁵⁸

Hasonló következtetésekre jut fél évszázad múltán Kapuściński is: a tényirodalom művelőjének huzamosabb ideig együtt kell élnie azokkal az emberekkel, akikről írni akar, belső rezdüléseiből kell ismernie azt a világot, amelynek igazságait napfényre akarja hozni.

56 Kós Károly: *Néhány szó a fiatal írók valóság-irodalmához*. Erdélyi Helikon, 1940. 1. 60–64.

57 Uo.

58 Uo.

V. Helyzetfeltárás és funkcionalitás

1. TÖBBSÉGI ÉS KISEBBSÉGI NÉZŐPONT

„A falukutatók egész sora szinte új műfajt iktatott a magyar írásba – fejtette ki Molter Károly 1940 tavaszán az Erdélyi Helikon hasábjain –: a korrajznak és a tudományos, nemzetpolitikai agitációnak szerencsés keveredését, egy hasznos és végtelenül rokonszenves írói magatartás eredményét, mely az egész mai magyar írást jótékonyan befolyásolja. Művészi és konstruktív propaganda ez egy nép igazságaiért. Egy halom jeles könyv, amelynek ismerete nélkül keveset tud az ember a magyar szellem mai irányáról és művészette kívánczozó vágyairól.”¹ Illyést hozza fel példaként, aki „lefúr” a legmélyebb néprétegekig, az európai sőt ázsiai „öslényegig”, miközben „jottányit sem enged a nyugati műveltség szempontjából”.²

Az idézett szövegrészben nem kerülheti el figyelmünket a *nemzetpolitikai agitáció*, a *konstruktív propaganda* szóhasználat, ami egyértelműen arra a „társadalmi felhajtóerőre”, politikai irányultságra utal, amely abban a korban a szociográfiát oly sikeresen „ellenzéki műfajjá” avatta. Jóval sikeresebben, mint a századelő szociológiája, amelynek művelői – miként arra utaltunk – már szintén össze akarták kapcsolni munkásságukat a közvetlen politikai célirányossággal, ha nem is nemzetpolitikai szinten. Molter okfejtése a továbbiakban nem hagy kétséget afelől, hogy ennek a „művészi és konstruktív propagandának” egészen más a közege többségi helyzetben, mint kisebbségiben. Következésképpen a szociográfia célirányossága, társadalmi és nemzeti funkciója is.

1 Molter Károly: *A magyar nép az új magyar regényben*. Erdélyi Helikon, 1940. 4. 201–211.

2 Uo.

Litván György ezzel kapcsolatosan egy Illyéssel folytatott tévébeszélgetését idézi, amelyben a *Pusztulás* (1933) és a *Puszták népe* (1936) szerzője tételesen is kifejti: „nem áll az, hogy nem volt, nem akart tudományos lenni ez az egész népi mozgalom. Csak hát mi nem egy tanult polgárságnak beszéltünk, ahogy annak idején a Huszadik Század szociológusai, hanem egy elmaradott népnek, egy megingatandó középosztálynak, egy megnyerendő, nemzeti érzésű, majdnem faji szemléletű diákságnak, és magunk sem tudtuk, hogy mi itten az erő.”³ Litván György elismeri, hogy a harmincas évek szociográfusai aktuálpolitikai szempontból valóban „nemigen vállalhatták” a század eleji szociológusok – 1919 óta súlyosan „kompromittált” – társaságát, de az sem igaz, hogy nem tanultak volna tőlük semmit, ne hatott volna rájuk a közvetlen elődök társadalomelméleti gondolkodása. A társadalomelméleti gondolkodásban gyökerező szociográfiát művelő Erdei Ferenc mondotta ki 1937 végén a Válaszban a legdrámaibb igazságot: „Lelkiismeretet akart ébreszteni ez a cselekvő irodalom, s ehelyett felbőszítette az uralkodó tényezőket, anélkül, hogy komolyan szólhatott volna azokhoz, akiket céljai érdekében kellett volna lázítani.”⁴

Ha így volt ez többségi magyar helyzetben, mire számíthattak a kisebbségi szociográfusok, akik nem csupán az idegen államgépezet hatalmi tényezőit bőszíthették fel az igazság kimondásával?

A mikszáthi igényű társadalomrajznak, a szociográfiai tényfeltárásnak Erdélyben a diktatúra alatt rangot szerző Beke György hívta fel újólá a figyelmet arra – miután kisebbségi helyzetből többségi viszonyok közé került –, hogy a „szellemi ellenállás műfaja” nem ugyanazt a szerepet tölti be kisebbségi helyzetben, mint többségiben. „Míg az írói szociográfia Magyarországon elsősorban a társadalmi ellentétek jelzésének műfaja maradt – olvasható 1992-ben közreadott tanulmányában –, Erdély magyarságának kisebbségi élete, küzdelmei, megpróbáltatásai óhatatlanul rányomták bélyegüket a két világháború között és rányomják ma is az írói szocio-

3 Idézi Litván György in: *A magyar szociográfia: tudomány vagy politika?* Kortárs, 1983. 11.

4 Erdei Ferenc *A szabadság politikája* című írását Litván György idézi ugyanott.

gráfia minden hiteles alkotására. Nem is lehet ez másként [...]. A kisebbségi sors nemcsak téma, ihletforrás, de egyben megtartó erő is az erdélyi magyar írói szociográfiában, amely a műfaj időszerepességét adja akkor is, amikor az irodalomnak ez az ága az utóbbi években az anyaországban kezdett kifáradni. Erdélyben az idősebbektől a fiatal tehetségesek vették át a stafétabotot, és vállalták a műfaj kellemetlenségeit a diktatúra nehéz évtizedeiben, tovább folytatva és megújítva az írói szociográfia kutatási és ábrázolási módját egyképpen. [...] Erdélyi magyar valóságírók meg sem kerülhették a történelmet, mivel valójában egyedül nekik nyílt valamelyes módjuk az olvasókkal közölni azokat a nélkülözhetetlen ismereteket, amelyeket az iskolai oktatásban sem a nemzeti múlttól, sem szülőhelyük századairól nem kaphattak meg.”⁵ (Aki ismerik Beke György szociográfiai riportjait és erdélyi barangoló-könyveit, tudhatják: ő ennek az általa leírt típusnak a megtestesítője. A Gaál Gábor által igényelt *enciklopédikus hungarológia* ismerettárával a birtokában vállalkozott valóságfeltárára. Mondanivalója érdekében történelmi, irodalom-, művelődés- és helytörténeti, egyház- és iskolatörténeti, néprajzi, népesedési stb. adatokat egyaránt „mozgósított”.)

Bár az erdélyi szociográfia egy időben keletkezett a magyarországgal, kétségtelenül számolnunk kell a kisebbségi helyzetből adódó különfejlődés jellegzetességeivel.

A két világháború között eszmélkedő második írónemzedék tagjai (közéjük tartozott Bözödi György is) úgy látták, hogy a – kényszerűségből fakadó – önálló irodalomteremtés heroizmusa után a kezdeti romantikus népszemlélet helyett *hiteles valóságképpel* kell szembesíteni az olvasókat. Azt kell bemutatni, hogy a kisebbségi helyzetben milyen életkörülmények között élnek, gondolkodnak, milyen kényszerű magatartásmódokat követve cselekszenek az erdélyi magyarok – osztálytagozódásuktól függetlenül. Korántsem arról van szó, mintha az első írónemzedék tagjai (köztük Tamási) ne látták volna a társadalmi bajokat és azok forrásait. Csakhogy a kisebbségi irodalom természeténél fogva eleve *védekező irodalom*: a

5 Beke György: *A szellemi ellenállás műfaja*. Somogy, 1992. 5. 16–19.

humánumba és a nép életerejébe vetett hit fenntartására, a külső veszélyek elhárítására helyezte a hangsúlyt. A *boldog embert* megíró Móricz és a *Szülőföldemmel* írásművészetének csúcsára jutott Tamási párhuzamba állítása nyomán jutott erre a következtetésre Molter Károly.⁶

Nyilvánvaló tehát, hogy megszületésekor a *körülmények hatalmának elviseléséből* nyerte az erdélyi magyar irodalom a pátoszát, eképpen tiltakozott „a rab hétköznapi” (Szabédi László) igazságtalanságai ellen. Ami persze abból is következett, hogy a kisebbségi társadalom bajainak a feltárása, a bátor szókimondás jóval nagyobb belső ellenállásba ütközött – jó példa rá Tamási *Czímeresek* című regényének, illetve Bánffy *Erdélyi történetének* a fogadtatása –, mint többségi helyzetben: az 1918-as összeomláshoz vezető okok feltárása, a megoldhatatlannak látszó kisebbségi kérdéseket előtérbe állító, felelősségre ébresztő tények adott esetben akár az államhatalom képviselőinél is jobban irritálták (a maguk szűkebb és tágabb hatalmi önkörében) a tulajdon sorsukra reflektálni nem mindig képes kisebbségi „érdekvédőket”.

A második írónemzedékre már közvetlenül hatottak a kisebbségi lét első évtizedének tapasztalatai, csalódásai és megcsalásai, a helyzetváltozással nem számoló magatartásformái, az élet továbbviteléhez nélkülözhetetlen szemléletváltás „késleltetett” reflexei, s így szükségszerűen a kisebbségi társadalom belső megújulásának, „megigazulásának” „önerőből is megoldható” kérdései váltak számára „nemzeti feladattá”. Ez a történelmi tisztánlátás és jövőteremtés igényéből fakadó hangsúlyváltás elkerülhetetlen volt, ám a helyzetet bonyolította, hogy a magyarországi szociográfiai hullám

6 Móricznál – írja – „még szükségszerűen sok volt a társadalmi támadó motívum, míg a mi székelyeink a kisebbségi védekezés közben szorultak a természetes népi küzdőterre. [...] Ösztönös védekezés volt a székely etnikum, egy ősi nép lelki magja, mely, mint az egyéni nemtő, halhatatlan. A legelső néprétegekbe szálltak alá, s onnan akkora nyelvkincset, olyan eredeti eszjárást és elbeszélő lendületet, akkora képzelőerőt hoztak magukkal, mint Giono a francia mélyparasztságból, Hauptmann a sziléziai és Johst a lengyelországi tájnémetégből, és olyan magatartást, amelyet Illyés Gyula tanult a Dunántúl magyarságában. [...] Védekező állásfoglalásuk lehetett az oka, hogy csupán a népszerűt nagy föladatai alakultak bennük témákká.” (Molter Károly: *Tamási németül*. Erdélyi Helikon, 1941. 12. 818–822.)

hatására Erdélyben is felerősödtek azok a hangok, amelyek a belső „társadalmi támadó motívumok”-at helyezték előtérbe. Épp akkor, amikor a hitleri és a sztálini hegemonia-törekvések, Románia rohamos fasizálódása a kisebbségi társadalom belső egységének a megteremtését elodázhatatlanná tette.

Az akkoriban uralkodó ambivalens szemléletet jól jellemzi a szociológus Venczel Józsefnek a magyarországi és az erdélyi szociográfiák eltérő szerepkörére rávilágító kritikai viszonyulása, amelyet Böződi György műve kapcsán fogalmazott meg.⁷ (A kisebbségi felemelkedés „szigeteinek” a bemutatására is vállalkozó Böződi – a történészek megítélése szerint – valóban jóval kevesebbre irányítja rá a figyelmet, mint ahányat abban az időben felfedezhetett volna.) Venczel érvelése a harmincas évek elején kialakult szemléletben gyökerezik. A prioritásokat Molter Károly már a *Vallani és vállalni* vitában megfogalmazta: „a román közviszonyokat kell elsősorban támadni, csak azután a kisebbségi parazitákat és elvtelen konjunktúra-lényeket”.⁸

Az erdélyi falukutatás feladatai a magyarországi szociográfiai irány célkitűzéseitől igen eltérőek – állapította meg az évtized vége felé Kovács Katona Jenő a Korunk hasábjain. Elvileg helytálló megnyilatkozás volt ez 1939-ben, ám érvelése korántsem mutatkozott annak. Szerinte az erdélyi falukutatásnak eleve szakítania kellett volna „a transzszilvanizmus ködös misztifikációjával”,⁹ „az erdély-

7 „Szabadítsuk fel magunkat lehetőség szerint a Magyarországon megjelenő társadalomkutató művek hatása alól – figyelmeztet a *Székely bánja* megjelenése után. – Ott talán megengedett a rossz hánytorgatása s akár a bírói beavatkozást is igénybe vevő viták indítása, ott ennek is célja lehet: az elégedetlenség siettetni a kormányintézkedéseket, főként a társadalmi és gazdasági reformok megvalósítását. De mi célja lehet ennek nálunk, hol vannak a hatékony eszközök a társadalmi és gazdasági bajok javítására? Persze, nem takargatást és illúzióképzést kívánunk, csak azt, hogy a társadalomkutató csupán a meg döbentés kedvéért ne szélesítse a szigetek közötti tenger méreteit, hanem lássa meg, hogy az itt-ott még a mélyben épülő zátonyok azzal kecsegtetnek, hogy nemsokára tőlünk függ, mikor új szigetek nyújtanak a népi kérdések, feladatok és megoldások felfedezőjének megnyugvást és támpontokat.” (Venczel József: *Böződi György társadalomkutató műve*. Hítel, 1938. 169–172.)

8 Molter Károly: *Enyveshát*. I. h.

9 Kovács Katona Jenő: *Erdélyi falukutatás*. Korunk, 1939. 9. 766–771.

lyi magyarság addigi vezetőinek gyakorlatával”,¹⁰ és keresnie az „együtműködési lehetőséget az itt élő népek hasonló szellemiségével”¹¹ Tudhatta volna pedig, hogy kereste. Mikó Imre könyve, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* már 1932-ben ennek volt a bizonyítéka. Miközben Kovács Katona elismeri azt, hogy „a többségivé lett románság szívesen feledkezett meg az egymásrautaltság elvéről”,¹² szóba sem hozza azt, ami pedig köztudomású volt akkoriban: a Gusti-féle szociológiai iskola volt az, amelyik – a nacionalista állampolitika nyomására – 1937-től nem merte vállalni az együtműködést az erdélyi magyar falukutatókkal.

Nem kétséges, hogy az erdélyi magyar szociográfia szerepét a csehszlovákiai Sarló mozgalmat elindító, annak falukutatásait megszervező Balogh Edgár látta a legvilágosabban. Ő sem „vádirtokat” várt természetesen kisebbségi helyzetben ettől a műfajtól, hanem a permanens önvédelemre szorított romániai magyarság *belső kohéziójának a megteremtését*. Felfogása szerint ugyanis a reális társadalomismeret *az egészséges nemzeti tudatot* erősíti az erdélyi magyarság körében. Az 1935-ben Csehszlovákiából kiutasított és azóta a Korunk belső köréhez tartozó (a folyóirat 1957-es újraindítása után főszerkesztő-helyettesi szerepet vállaló) Balogh Edgár mindig baloldalinak vallotta magát, de sosem volt anacionális. Nem véletlen, hogy a *Magyarország felfedezése* sorozat beindulása után ő szorgalmazta a leginkább az *Erdély felfedezését*. (Nemcsak a Korunk hasábjain.) Abból az alapvető felismerésből indult ki, hogy a kisebbségi társadalom belső tagozódásairól, az egyes „néposztályok” egymáshoz való viszonyáról, „városi és falusi dolgozóink szociális helyzetéről, önvédelmi erejéről s nemzettörténeti szerepéről, kisebbségi életünk gyarapodó vagy fogyatkozó népi erőterhelkairől csakis egy szabatos szociográfiai népfelvétel adhat felvilágosítást.”¹³ Az erdélyi szociográfiai irodalomtól egy olyan *nemzeti*

10 Uo.

11 Uo.

12 Uo.

13 Balogh Edgár: *Erdélyi magyarságtudomány*. Korunk, 1937. 10. 874–877.

tankönyv előmunkálatait várta, amelynek célja a kisebbségi magyarság reális helyzetűdatának a kialakítása.¹⁴

A magyarországi és az erdélyi szociográfiák funkcionalitása közötti éles különbségtételt végül is a *Székely bánja* megjelenése (1938) váltotta ki. A kötet kiadásában tevőleges szerepet vállaló Balogh Edgár még úgy látta, hogy „Bözödi bátran utat vágott kisebbségi népeletünk gátlástalan elemzése s így igazi és őszinte nemzeti önismeretünk felé”,¹⁵ s hogy „a társadalomrajz részletein keresztül egységes drámai szerkezet bontakozik ki a költői alkotás komor fenségével.”¹⁶ Mikó Imre is elismeri ugyan, hogy „a mai helyzetről adott reális kép enyhíteni látszik azokat a hibákat, amelyeket a székely múlt *egyoldalú* [Kiemelés tőlem – Cs. P.] beállításával elkövetett”¹⁷, de arra hívja fel a figyelmet: az *önvád* „a kisebbségi helyzetben könnyen az ellenkező célhoz, a kiábránduláshoz vezethet”.¹⁸ Ettől tartott az Erdélyi Szépművés Céh is, amikor a *Székely bánja* kéziratának a kiadását tíz évre „elnapolta”.

Hogy a három reprezentatív erdélyi szociográfia közül a Céh egyedül a Tamásiét vállalta? A magyarázat kézenfekvő: a *Szülőföldem* a) nem *vádíra*, b) nem *önvád*, c) szerzője megtalálta azt a nézőpontot, amelyből a reális kisebbségi helyzetet *egyetemes érvényű* műben mutathatja be. És mégis különbözik a korabeli szociográfiaiktól. Pedig szándékában a *Puszták népe* és a *Viharsarok* példáját követi. Tehát a modellteremtőkéét. Ennek mind szellemi, mind személyi feltételei jól ismertek: Tamási szellemi fegyvertársa volt Illyésnek meg Féjának, ugyanakkor közeli barátságban is állottak egymással. A szülőföldszeretet, a nép iránti ragaszkodás és az írói felelősségérzet egyaránt áthatja Illyés, illetve Tamási művét, de a végeredmény mégis egészen más. Találóan fogalmazta meg ezt Taxner-Tóth Ernő: „a szeretet ellenében Illyés ironikus távolságot tart, s fő mondanivalója a leleplezés és vádemelés. Ez az, amiben Tamási nem követi.

14 Uő: *A társadalomrajztól a társadalmi vallomásig*. Korunk, 1937. 3. 261–264.

15 Uo.

16 Uő: *Bözödi György könyve a székelységről*. Brassói Lapok, 1938. június 20. Kötetben in: B. E.: *Mesterek és kortársak*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974. 456–458.

17 Mikó Imre: *Székely bánja*. Keleti Újság, 1938. július 31. Újraközölve in M. I.: *Akik előttem jártak*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. 64–67.

18 Uo.

A nemzetiségi probléma gátlásából adódóan nem követheti.”¹⁹ Tamási első monográfiája találóan Áprily tájverseivel rokonítja a *Szülőföldemet*. Az 1934-ben írt *Bajlátott szülőföld* a *Szülőföldem* előképe, beszédesen bizonyítja, hogy a szerző a kisebbségi helyzetbe taszított erdélyi magyarság leromlását, pusztulását, elszegényedését látta a legnagyobb gondnak, ő mégis „Az élet hiányaival a szülőföld természeti szépségeinek gazdagságát, a durvasággal finomságait, lehangoló tényeivel fölemelő hangulatait, szennyével tisztaságát, személyes erőtlenségeivel a föld és a belőle fakadó élet letiporhatatlan erőit állította szembe.”²⁰ Egyrészt művészi arányérzéke óvta a nyers valóság közvetlen ábrázolásától, másrészt pedig számolt azzal, hogy a romlást okozó okok láncolatának a felfejtésével óhatatlanul a királyi Románia kormányai felelősségének a felvetéséig kell eljutnia. „Ha pedig a fő gond a nemzetiségi kérdés – olvasható Taxner-Tóth okfejtésében –, az író alapvető kötelessége Tamási fölfogásában, hogy a szenvedő, jobb sorsra érdemes nép értékeit emelje ki. Itt kell keresni azokat a lélektani gátlásokat, amelyek megakadályozták, hogy azt a meztelen valóságot próbálja bemutatni, amelyben az alkoholizmus, a tehetségek elfecsérlése, a székelyek közti egységbontó osztályellentétek kérdésének mélyére kellett volna néznie, s övéi fölött is szigorúan ítélkeznie.”²¹

2. OTTHONIRODALOM

Ha Szabó Dezsőnek az első világháború végén megjelent nagy hatású műve, *Az elsodort falu* a nép felé irányította a figyelmet, a falukutató írók a harmincas évek derekán megszólaltatták magát a jobb sorsra érdemes népet, és új műfajjal gazdagították a magyar irodalmat. Miközben a politikusok hallgattak a nemzet alá szorítottak, illetve a nemzettörzstől elszakítottak gondjairól, ők a nevükben beszéltek. Mindez Molter Károly egyik alapvető jelentőségű tanul-

19 Taxner-Tóth Ernő: *Tamási Áron*. Gondolat Kiadó, Bp., 1973. 127–128.

20 Uo.

21 Uo.

mányából olvasható ki.²² És az is, hogy az elégületlenség kifejezése, a segíteni akarás kinyilvánítása és a magyarországi reformtörrekvések célkitűzéseinek/eredményeinek a népszerűsítése mellett Erdélyben egyre nagyobb szerepet töltenek be „a most keletkező otthonirodalom” alkotásai. S mert ezek közül Tamási írásművészetének csúcserőket képviselő művére, a *Szülőföldemre* hivatkozik, nyilvánvaló, hogy a telitalálat-értékű kifejezéssel nemcsak a szociográfiai hullám erdélyi jelenlétére, hanem annak a magyarországitól megkülönböztető jegyeire, a valóságfeltáró irodalom funkcióváltására utal. Molter eljárása többszörösen is indokoltnak mutatkozott.

Mivel sem *A rög alatt*, sem a *Székely bánja*, sem a *Szülőföldem* szerzője nem tüntet fel semmiféle műfaji megjelölést, a kortárs értelmezők elsősorban a műfaj rendhagyó jellegét érzékelték, de nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget az *esztétikai* jellegű jelentéstitobbletnek. (Amihez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy Balázs Ferenc és Böződi művét nem vállalta fel az Erdélyi Szépművészeti Társaság.)

A Rög alatról így vélekedtek:

a) „előadási formája ellentmond minden műformai követelménynek” (Vita Zsigmond, Erdélyi Helikon), b) *történelmi dokumentum* az épülő kisebbségi faluról, a két világháború közötti kisebbségi magyar társadalomról (László Dezső, EF), c) *önvallomás*, d) Balázs Ferenc vidékfejlesztésért folytatott küzdelmeinek a megörökítése (Jancsó Béla, EF), d) filozófia és líra, élettények, dokumentumok és a tudomány határterületén szerveződő mű (László Dezső).

A *Székely bánja* kapcsán az alábbi megállapításokra jutottak:

a) tudományos *vidékmonográfia*, nem jelenségmonográfia, mert az utóbbi teoretikusabb és analitikusabb (Jancsó Béla, EF), b) nagyszabású társadalomkutató mű, *monográfiakísérlet* (Venczel József, Hitel), c) társadalmi rajz, *társadalomrajz* (Balogh Edgár, Bányai László, Korunk).

A *Szülőföldemről* a következő gondolatokat fogalmazták meg:

a) vallomás (Mártonfalvi Gábor, Erdélyi Helikon), b) vallomás a kisebbségi sorsról (Ernyei Gáspár, Protestáns Szemle), c) befelé

való utazás (Szabó Zoltán, Magyar Szemle), d) székelyföldi helyzetrajz (Szabó Zoltán), e) inkább magyarsággutatás, mint falukutatás (Szabó Zoltán), e) hitvallás (Heszke Béla, Erdélyi Helikon), f) hitvallás (Jancsó Béla, EF), g) a székely életforma szerkezetének rajza (Heszke Béla), h) naplószerű elbeszélés (Heszke Béla, Erdélyi Helikon), i) önéletrajz, korrajz (Jancsó Béla, EF), j) emlékezés és életrajz (Jancsó Béla), k) valami sajátos szociográfia, amelyben semmi tudományosság nincs, mégis a falu életének minden vonatkozására mélyreható pillantást vet (Jancsó Béla), k) a közösségi élet évezredes törvényszerűségeinek a bemutatása (Jancsó Béla).

Molter jó érzékkel emeli ki az akkoriban divatos „falumunkák” szürke átlagából az erdélyi szociográfiát, és az anyaországtól elszakított „tájhaza” külön életében betöltött szerepére irányítja a figyelmet: a külső hatalmi tényezőktől független, az önerőből is megvalósítható gazdasági, társadalmi és szellemi *otthonteremtésre*, nemzeti identitást megtartó léleképítésre.

3. AZ OTTHONIRODALOM EURÓPAI ÉS ERDÉLYI ELŐKÉPEI

Az első világháború után külön színfolt az európai irodalom történetében az *irodalmi regionalizmus* jelenléte, amikor is a német „Heimatkichtung” és a francia „régionalisme” irányzata a romantika „néplélek”-mítoszát próbálta új életre kelteni.²³ Az 1918 utáni Erdélyben keletkező irodalom egyik irányzata – amelynek teoretikusa a későbbi szociográfus, Balázs Ferenc, illetve a falukutatást felkaroló esszéíró, a két világháború közötti kulturális paradigmaváltást előkészítő Jancsó Béla volt – kezdetben szintén a néplélek (jelesül a székely néplélek) felfedezésére építve vállalkozik eredeti látásmódú irodalomteremtésre. Csakhogy amíg a német és a francia irodalmi regionalizmus képviselői a „tájhaza” felfedezésével a modern irodalmi törekvések ellenében léptek fel, az erdélyi népi irányzatot a Trianon utáni elszakítottság keltette életre. A nemzeti

23 Lásd: Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Bp., 1983. 112–118.

katasztrófa, a tágabb szellemi boltozatú haza elvesztése után a megmaradt szülőföld értéktartományai, éltető hagyományai felfedezésének az igénye. Nagyon lényeges különbség, hogy a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani. Jancsó Béla már a TIZENEGYEK antológiájában így mutatkozott be: „A székely szívtől a világ szívéig hordjuk-visszük a székely örömet, munkát, hitet és tragédiát: az „Egyetemes Élet székely szavát.”²⁴ Az irányzat teoretikusai tisztában voltak az európai irodalom korszerű eszményeit megfogalmazó avantgárd áramlatok jelentőségével, és – annak szellemében – a népi életforma ezeréves hagyományaira, a népi kultúra *világegészsére* alapozva próbáltak korszerű irodalmi formanyelvet teremteni.

A kisebbségi lét első évtizedének végére azonban kiderül: az élet továbbviteléhez valóságos helyzet és önismeret birtokában, illetve megbízható jövőkép ígésében lehet csak „kedvet teremteni”. Világ körüli útvjáról hazatérve (1928) maga Balázs Ferenc is szakít korábbi irodalom-felfogásával, és világtávlatú tapasztalatai ösztönzésére – amint lehetősége nyílik rá – hozzálát a kisebbségi élet egyetemes távlatú formáinak a megteremtéséhez. Amelynek kudarcairól és eredményeiről *A rög alatt*ban számol be, amikor már csak az *írás* marad számára az egyetlen *cselekvési lehetőség*.

Ekkor születik meg tehát – a világszemlélődés és a kisebbségi társadalomépítés erdélyi tapasztalatainak ötvöződéséből – az *otthonirodalom* első műve. Ami egyértelműen arra utal, hogy „in sui generis” nem azonos a *tájirodalom* fogalmával. Túlhaladja annak szűk körét: a távlattalanság helyett a távlatleremtő képesség a legfőbb jellemzője. Az *otthonirodalom* fogalma ugyanakkor azt is sugallja, hogy miközben a szociográfus egyetemes nézőpontból közelít a tájhaza valamelyik vidékéhez, településéhez, városi vagy falusi közösségéhez – *otthonos* annak múltjában, osztozik jelenében, felelősen gondolkodik jövőjéről. A *hazatérő szavak* (b)irodalma ez tulajdonképpen; akkor mutatja meg igazi mivoltát, amikor közülük valótól tér vissza „világszerző” jelentésárnyalataiban „mindennapi nyelvünk” alapeleme.

24 In: *Verseik, elbeszélések, tanulmányok TIZENEGY fiatal erdélyi írótl... Cluj-Kolozsvár, 1923. 60.*

Az erdélyi otthonirodalom előképeiként tartjuk számon Kós Károly *Erdélyét* (1929) és *Kalotaszegét* (1932). Az előbbi valóban „csak” kultúrtörténeti vázlat, a transzilvanista „regionális tudat” rögzítése írásban, rajzban, képekben. Az utóbbi inkább Kós szellemi önarcképe, háttérében a *választott szülőföld* népének és földjének a bemutatásával. Nem elégszik meg a tudományos leírással (a földrajzi, történelmi, néprajzi és művészettörténeti *elmélkedésekkel*), a művészi ábrázolás eszközeivel is igyekszik megörökíteni ennek a sajátos hangulatú tájegységnek a világát (rajzok, metszetek). Ugyanakkor a fantáziának is szerepet juttat: szépirodalmi fogantatású részeket is beiktat a műbe. Az írói fantáziával igyekszik pótolni azt, amit a tudomány addig erről a tájegységről nem tudott kideríteni. Ami a heterogén művet mégis *egységbe* fogja, az a minden műfajon átsugárzó *tárgyszeretet*.

Kérdés, hogy mindez milyen eredményekhez vezetett.

Kós politikus is volt ugyan a kisebbségi társadalomszervezés kezdetén, ám *választott szülőföldjének* szeretete már jóval korábban „munkába állította” a sokoldalú művészembert (az építőművészt, a könyv- és laptervezőt, a grafikust, a szépírót) is. Mindezek az erények felfedezhetőek említett munkáiban, de nem szervesülten, hanem különváltan jelentkeznek. Említett műveiben (bár Jancsó Béla a vidékmonográfiák között tartja számon őket) a múltfeltáró megközelítés nem forrik szerves egységbe az írói megjelenítéssel (kalotaszegi tárgyú elbeszélései például *betétként* hatnak, és épp az írói szemlélet nem válik műkonstituáló tényezővé). Ezek a kérdések – ha nem is ebben a formában – nem véletlenül vetődnek fel a *Székely bánja* (korabeli és mai) megközelítése kapcsán.

A SZÉPÍRÓI TÉNYFELTÁRÁS MÓDOZATAI

A tényirodalom művelői (akár a szűkebb befogadó terű oknyozó riportot, akár a nagyobb „teherbírású” szociográfiát, vagy a nonfiction ezeknél is tágabb karolású műfajváltozatait részesítik előnyben) mindig a hétköznapok sodrásából kiemelt, lényegi összefüggések felvillantására alkalmas tényekből építkeznek. Azokat próbálják „beszédessé” tenni, hogy az olvasóban a „részét villantó egység” érzetét keltsék. Ezek a műfajok – amiként ezt az előző fejezetekben is jeleztük – abból nyerik hitelüket, meggyőző erejüket, hogy „miként rakjuk egymás mellé” (Tamási Áron szavaival élve) azokat a tényeket, amelyek magukon viselik az átélt, megszenvedett életmozzanatok sorspecsétjét, a cselekvéssel vagy cselekvés-képtelenséggel kitöltött idő értéktelített vagy értékfosztott nyomjeleit. Tehát nem pusztán a csak szociológiai érvényességű adatok halmazával szembesítenek. És ez a distinkció nem csupán a tudományos, hanem a szépírói tényszemlélet felől is rendkívül lényeges. A korhitelesítő dokumentumokat is beépítő regénytől ugyanis nem tényszerű igazságok kimondását várjuk. Művészi hitelét a megteremtett belső világ – senki máséhoz nem hasonlatos – eredeti látószöge, emberi mélysége szavatolja.

Igen ám, de fennáll annak a veszélye, hogy – feltéve, de nem megengedve – a dokumentáris irodalom művelője valamilyen pre-konceptió alapján ugyanúgy „kitalálhat” mondanivalója „alátámasztására/érzékeltetésére” szolgáló tényeket, amiként a szépíró szabadságához tartozik az is, hogy regényébe iktasson a mindennapi valóságból dokumentumhűen kimetszett „életdarabokat”. Amiként az is gyakori jelenség, hogy a nonfiction műfajaiban a szerzők előszeretettel élnek a szépírói ábrázolás eszközeivel. (Láthattuk, mennyire eredményes módszer ez a világirodalom nagyjaival „társalkodó” Kapuściński esetében.)

Láng Gusztáv figyelt fel először a hetvenes évek derekán arra, hogy Beke György szociográfiái riportjai nemegyszer úgy kezdődnek, mint a novellák vagy a regények. Ami persze korántsem véletlen, ha arra gondolunk, hogy az elbeszélés és regényírásban, műfordításban stb. is tolla erejét szüntelenül próbára tevő szerző minden más műfajban szerzett írástapasztalatát a szociográfiái tényközlés korszerűsítésében kamatoztatja elsősorban.

Íme, a sokat idézett/emlegetett *Demse Antal Klézseről* kezdőszekvenciája:

„Járom a sáros utcát, a szélén megyek, meg-megállok. A felvert sár és a kerítés között keskeny az ösvény, egy-egy katrincás asszony, leány vagy nadrágos, bakancsos férfi mindegyre kikerül. Katrinca és nagykendő mindenik asszonyon, de a férfiak már városi ruhát hordanak vagy ahhoz nagyon közelállót. Minden alkalommal újra meg újra én szeretnék helyet adni nekik, de serényebbek, megelőznek. S meg is bámulnak, amiért a sárba lépnék vagy a kerítés oldalába húzódnék. Az ő kedvükért? Nincsenek hozzászokva ilyesmihez.

Messziről köszönnek, jó hangosan. A gyermekek énekelve, az asszonyok mormolják a szavakat, mint az imádságot. Talán nem is várják, hogy fogadjam. Megszokásból, beidegződöttségből köszönnek, ahogy az ösvényen is félrelépnek előlem. Még a nehéz mozgású, idős férfiakat sem tudom ebben megelőzni.

Hirtelen visszafordulok: vajon utánam bámulnak-e? Mennek a maguk dolga után, vissza sem pillantva, közömbösen. Még nem ismerjük egymást. Valaki vagyok a városból, akinek autója a tanácsháza előtt áll. Elviselnek, mint ahogy az időt elviselik, ki tudja, mióta...

Lemegyek a patakhoz; sebes a vize, nem fagyott be, pedig hideg ül a környező dombokon. A falu beékelődik két domb közé, mint keréknyomba szorult víz, annak a cseppjei szorulnak úgy egymáshoz, mint néhol a klézsei házak. Fenn a dombtetőkön szél fúj, hajlonganak a fák. Itt a völgyben meg se rezzennek az ágak. Okos emberek lehettek az első klézseiek, hogy e két egymás felé hajló domb közé bújtatták el otthonaikat. Az országútról se az északról, se a délről közeledő nem láthat be ide, nem is sejti, hogy Klézsen és a kapcsolódó, de még jobban rejtőzködő Somoskán majdnem hatezer lélek éli a maga életét. [...]

Idősebb asszony jön át a vízen, kövekről kövekre lép. Ügyesen, otthonosan mozog, mint egy gyermekleányka, hozzászokhatott az egyensúlyozáshoz. Nem mély ez a víz, de most hideg, kellemetlen lenne beleesni. A néni rövidít, pedig néhány lépés ide a magas fahíd. Talán eszébe sem jut, hogy arra kerüljön.

– Hogy hívják ezt a patakot, néném?

Összerezzen, mintha tilosban kaptam volna, megnéz alaposan, alulról fölfelé, mustrálgat, s kelletlenül felel:

– Pataknak...

– Ilyen fukarok a klézseiek? – próbálok tréfálkozni.

– Hogy mondá kied? Mik a klézseiek? – válik egészen bizalmatlanná.

– Még nevet is sajnálnak adni ennek a pataknak...

– Nekünk csak patak... Idegenyeknek Klézse pataka.

S megy fel a marton, szepletve, mint akit megbántottak. Isten bizony, nem akartam. De a lelkem mélyén örülök. Lám, azért haragudni is tudnak a klézseiek, még az asszonyok is. Meg tudnak sértődni, s ilyenkor csíp a nyelvük, mint a patak hideg téli vize. Jaj annak, aki már haragudni se tud, úgy belesüppedt az alázatba.”¹

A negyvenhét könyvoldalt kitevő írás terjedelméhez képest is túl hosszúnak tűnik az exozíció (négy lap), megjelenése idején mégsem érezte fölöslegesnek az olvasó. A pontos megfigyeléseket rögzítő, jelentésgazdag tájleírás szerves része a moldvai csángó magyarok világát a hetvenes évek elején számunkra felfedező szociográfiai riportnak. A külvilágot századok óta kényszerűen elviselő csángólét – a történelemnek mindig szenvedő alanyai voltak a moldvai magyarok, nem pedig annak alakítói – környezetrajza a maga különlegességével eleve érdeklődést kelt e világ feltárára/megfejtésre váró titkai iránt. A védekezésre, befelé fordulásra szorított életmódból fakadó bizalmatlanságot a szerző aligha tudta volna másként érzékeltetni, mint a hozzá is idegenkedéssel viszonyuló, „csípős nyelvű” klézsei asszony megszólaltatásával. Pedig ha valaki, hát Beke György igazán otthonos a moldvai tájakon. A Bukarestben megjelenő központi magyar nyelvű napilap, az *Előre* munkatársaként évtizedeken át járta útjait, ismerkedett embereivel és településeivel, bűvárolta a róluk szóló dokumentumokat és irodalmat. A drámai feszültség vibráló felhangjait azért érezhetjük ki a „szövegkörnyezetből”, mert az akkoriban fellelhető „teljes tudásanyaggal” érkezően is tisztában lehetett azzal – a riport építkezé-

1 Beke György: *Demse Antal Klézseről*. In: B. Gy.: *Magunk keresése*. Riportok, esszék. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 5–7.

séből ez egyértelműen kiderül –: még tőle sem kerülhetnek vissza hozzájuk az értük szóló szavaik.

Mint jeleztük, Beke György alkatánál fogva nem elsődlegesen szépíró (a fogalom hagyományos értelmében). Más kérdés, hogy riporterri megfigyelései sosem váltak kárára elbeszéléseinek, regényeinek. Sokkal izgalmasabb lehet viszont, ha arra keresünk választ: a vérbeli regényíró adott esetben miért érzi alkotáslélektanilag fontosnak azt, hogy művébe újságírói műfajokban feltárt élettényeket emeljen? A kérdésre a több kiadásban napvilágot látott, színpadi és filmes változatában is sikeres *Zokogó majom* szerzője, Bálint Tibor 1998-ban így válaszolt:

„A *Zokogó majom* bizonyos fejezetei után vannak sajtóbevéágások, kollázs-részletek, ahogyan ezeket nevezni szokták. Jöttek a sznobok, s hogy el ne bízzam magam, próbálták belém szuggerálni, hogy ez már volt. Mintha nem olvastam volna Joyce-tól kezdve Don Passosig az ilyen modernista kísérleteket, mint az *Ulysses* vagy *A 42. szélességi fok*. De ez engem nem érdekelt, az ő dolguk, az ő felfedezésük volt. Vessenek meg érte a sznobok, az *Ulysses* – két évig olvastam, jegyzeteltem, de nem sok örömem telt benne. Pedig mitológiai háttértérképre van felrajzolva az egész. Don Passost, aki távirati szövegekből szerkesztette össze *A 42. szélességi fokot*, szintén nem élveztem. [...]

Nos, amikor jöttek a sznobok, a *Zokogó majmot* kritizálva, tamáskodtam, hogy vajon ezek rosszindulatúak, vagy mit akarnak tőlem. Gyermekkoromban a bolhás moziba jártam. [...] Akkoriban az volt a szokás, hogy előadás közben volt öt perc szünet. Az idősebbek nem mentek ki [...]. A szünetben híreket is vetítettek: a magyar hadsereg diadalmas előnyomulása, bumm, ágyúlövés, aztán hírek, hogy mit tudom én, kicsoda öngyilkos lett. Nos, amikor a *Zokogó majmot* írtam, eszembe jutott mindez. Úristen – mondtam magamban –, hiszen ez az emlék nekem való, kiségit engem a formában. – Miközben írtam a regényt, be-beültem az Egyetemi Könyvtárba, s hónapokon át több ezer hírt írtam ki magamnak. S akkor hetven-nyolcvan oldal után jött a lehetőség, hogy ezen sajtókivágások révén tekintsünk ki a nagyvilágba, a valóságba. Kirostáltam a híreket, aszerint, hogy hová mi talált. Hogy legyen köztük a háborúval kapcsolatos is, de a polgári életből is, amit közelebbről ismerek. S

akkor úgy szerkesztettem össze az egészet, hogy az teljes társadalomképet mutasson. Ez pedig azért volt jó nekem, mert így nem kellett megismételnem a történelemből mindazt, amit Nagy Istvánék már megírtak [...]. Ezeket a híreket nem csupán beleszórtam a regénybe, hanem mindig valamilyen sejtett összefüggést kerestem. Hitler egyik beszéde után például azt szúrtam bele, hogy az egyik svéd fiziológus miniatűr tükrökkel vizsgálja a bolondok beszédét. [...] Sokan azt mondták utóbb, hogy ez csodálatos fogás volt. Hogy miközben család- és társadalmi regényt írtam, egy kicsi ablakon át mindig rá lehetett kukucskálni az egész világra.”²

Ez a kitekintés ma még izgalmasabbnak tűnik, mint a regény megírása idején. Mert a harmincas-negyvenes években, amikor a regénybeli történések zajlottak, Kolozsvárnak nem csupán egyetlen napilapja volt, mint manapság. Bálint Tibor kérésére ugyanis, amidőn az Egyetemi Könyvtárban ama több ezer hírt „kicédulázta” – hogy a regényépítés során minden a keze ügyében legyen, amit a kor meg a társadalmi milió érzékeltetésére a „legbeszédesebbnek” ítél –, a nagy múltú intézmény alagsori raktárából rendre a kutatóterembe cipelték a polgári Ellenzék gondosan bekötött évfolyamait, a Jóestét! című független politikai napilapot, az Országos Magyar Párt szócsövétől szolgáló Keleti Újság, a Kolozsvári Friss Újság, a Magyar Újság, a Mai Világ, az Új Kelet című zsidó napilap, az 1945 októberében indult Világosság gyűjteményeit. Nyilván, nem jelöli, hogy melyik újságtényt melyik lapból, illetve lapszámból veszi át, hiszen nem sajtótudományi értekezést ír (ennek a követelménye az okadatolt idézés/jegyzetelés). Úgy válogat a rendelkezésére álló „anyagból”, hogy az minél tágabb és érzékletesebb rálátást nyújthasson az éppen akkor zajló „történelmi idő” szegmenseire.

Az első nyolcvanoldalnai „regényszövet” után az olvasó például korántsem „regényszünetként” arról értesülhet, hogy Székely Tibor munkanélküli fiatalember, aki 34 helyen kilincsel hiábavalóan állásért, a Dermata bőrgyár kapujában az éhségtől összeesett. Ugyanazon a napon (?) a Szamosba ugrott és meghalt egy ismeretlen lány. Kieleződött a helyzet Berlin és Varsó között, miközben (!) a német

2 Tibori Szabó Zoltán: *Mondatokból épül fel az egész*. Beszélgetés Bálint Tibor József Attila-díjas íróval. Szabadság, 1998. ápr. 23.

fővárosban kétmillió ember örömujjongva fogadta Mussolinit, a japán repülőök pedig „előételként” bombázták Kína egyik városát, Nankingot. „Miközben” Iuliu Maniu azt magyarázza, miért dicsérte beszédében Mussolinit és Hitlert. Százhárom regényoldalt követően Berlinben aláírják a német–olasz katonai és politikai szövetségi szerződést, „miközben” Gafencu román külügyminiszter azt állítja, hogy Európában egyetlen olyan állam sincs, amelyik háborút akarna! Merthogy – fejt ki torinói nagy „békebeszédében” Mussolini – Európában nincsenek is olyan kérdések, amelyek igazolnának egy háborút. „Miközben” a kolozsvári hatóságok elvárják a lakosságtól, hogy méltó módon ünnepelje II. Károly király öfelsége visszatérésének évfordulóját. Alig több mint ötven regényoldal után: Németország kész mindenkivel együttműködni, de minden támadásra fegyverrel válaszol. Aminthogy „válaszolt” is. Mert a hatszáz oldalas regény 254. lapjáról azt tudjuk meg, hogy kitört a második világháború. Anglia és Németország „tegnap” délelőtt tizenegy óra óta, Franciaország és Németország délután öt óra óta háborúban áll egymással. Romániában pedig tilos a háborús hírek terjesztése és idegen államok melletti vagy elleni bármiféle megnyilatkozás! Alighogy véget ér a vérzivatar, már az ötéves terv négy év alatti teljesítésért „harcolunk”. No meg azért, hogy Koreában vessenek véget a gyalázatos amerikai kegyetlenkedéseknek. „Miközben” egyre „elszomorítóbb” hírek érkeznek Sztálin elvtárs egészségi állapotáról, majd az agyvérzés következtében beállt haláláról.

A *Gondos atyafiság* magának regényírói hírnevet és ádáz irodalompolitikai ellenfeleket³ szerzett Szabó Gyula viszont a hetvenes évek elején egészen II. Rákóczi György fejedelemségének korába „ássa vissza magát” a történelmi időbe, hogy az ötvenes-hatvanas évtizedek tapasztalatainak – írói önbecsüléséhez méltó – szintézisét megalkothassa *A sátán labdái* című történelmi esszéregény-ciklusában. Fölöttébb beszédesek már a műfajilag *történelmi tudósításnak* nevezett sorozatnak a kötetcímei is: I. *Függőleges veszedelmek* (1978), II. *A romlás útjain* (1979), III. *Órás fejedelem* (1980), IV. *Rozsda*

3 Lásd: Hajdu Győző: *Árboc tövében árnyék a mérce*. Igaz Szó, 1958. 7. 16–39.

a kardon (1981). Ennél „beszédesebb”, hogy *A béke hamuja* címen előkészített V. kötet megjelentetését a szerző szándékaira ráismerő bukaresti cenzúra 1985-ben már nem engedélyezte. Amin persze nem lehet csodálkozni: a Nagy Romlás Korában fölöttébb kényelmetlen volt „a romlás útjairól” tovább beszéltetni a történelmi tényeket. Az azonban mindenképpen a „velünk élő történelem” amnéziás tünetének tekintendő máris, hogy a „rendszer váltás” után sem akadt kiadó – Magyarországon sem! –, amelyik e tíz kötetre tervezett történelemfilozófiai szintézis megjelentetését megpróbálta volna tető alá segíteni.

Ha a *Gondos atyafiság* egy történelmileg lezárult korszak szépírói összegezése, *A sátán labdái* úgy sugallja a mindenkori mához szóló tanulságokat, hogy mindennapi érzékletességében bontja ki, tárja fel előttünk a történelmi idő dimenzióit. Olyanformán, hogy minden sorából kiérezhessük: mai és holnapi önmagunkért nyitja meg az erdélyi fejedelemség legválságosabb történelmének csataterét. A történetkutató persze ismeri a geopolitikai alaphelyzetet: Erdélyben a két rossz közül mindig csak a kisebbiket lehetett választani. *A sátán labdái* hömpölygő tényáradatával szembesülő mindenkori olvasó előtt azonban még sincs eleve eldőlvén minden. Az íróval együtt éljük újra a válságokat és választásokat, mintha csak bennünk nyerne végső értelmet az a rengeteg hiábavalónak tűnő küzdelem. Állunk nyitott orcával a történelem nyílt színterein, állunk védősisak és pajzs nélkül a megidézett csatatereken, és elhatalmasodó erővel érezzük, hogy az írás az egyetlen önvédelmi fegyverünk, mely önfenntartó dolgainkban óvhat, elveszejthet vagy előbbre vihet. Ha nem született volna meg annyi levél, krónika, emlékirat, országgyűlési jegyzőkönyv, miként lehetne ma újjáteremtteni a több mint három évszázaddal ezelőtti kor alaphangulatát és korszakváltó törekvéseit, miként tudnánk rálátni a mába vezető utak kitaposóinak/megtaposóinak örök emberi céljaira?

Szabó Gyula a hetvenes esztendőkből – miközben a magyar novellisztika antológiadarabjai kerültek ki a keze alól – „hét szűk esztendő” áldozott arra, hogy *A sátán labdái* megírásának előmunkálatait elvégezhesse. Országgyűlési jegyzőkönyveket, családi levéltárakat, krónikákat, emlékiratokat, periratokat, városigazgatási- meg falutörvényeket stb. búvárolt, hogy „naprakész” életanyag

álljon rendelkezésére, amikor a sorozatos szívinfarktusok által rákényszerített szigorú időbeosztás szerint írásra adhatja a fejét. (Az igaz, hogy neki is megvolt a maga Kelemen Lajosa, miként az *Erdély-trilógiát* író Móricz Zsigmondnak. A kolozsvári egyetemi állásából a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárba s onnan a torockói általános iskolába száműzött, állandó szekuritátés megfigyelés alatt tartott Borbáth Károly történész személyében.)

Persze, ez a bensőséges viszonyulás, a történelmi igazság keresésének írói szenvedélye nem új keletű Szabó Gyulánál. Édesapja már 1953 májusában (!) arra kéri, hogy ha írni akar, akkor a valóságnak megfelelően írjon, mert nem szeretné, ha falusfelei közül valaki is a szemébe vágná: a fia pénzért meghamisítja a történelmet. „Valahol azt olvastam – idézi édesapja sorait a *Gólya szállt a csűrre* szülőföld-vallomásainak lapjain az író –, hogy kétféle igazság van, Pireneusokon inneni és túli igazság. Csak az a kérdés, hogy az ember melyik oldalon van és milyen az az ember. Szerintem minden embernek két oldala van: jó és rossz, s lehet az egyik embernek csak a jó oldalát mutogatni és szidni s a másik embernek csak a jó oldalát mutogatni és az édig magasztalni. Tehát mind a két emberről a valóság van esetleg megírva, csak egyoldalú megvilágításban.”⁴ Okosabb tanácsot képzett és művelt irodalomkritikusoktól, bölcs esztétáktól sem kaphatott volna Szabó Gyula. Mint ahogy valójában nem is kapott abban az időben. S hogy mégis kedvet érzett az íráshoz irodalompolitikai vesszőfuttatása idején is, az annak köszönhető, hogy az irodalmat s az író küldetését mindétig az apjával való „cinkosságban” szemlélte/értelmezte. („Sajnos, az ember még a családban sem mondhatja, illetve írhatja meg az igazat. Igazán nem tudom, hogy te hogy érzel kedvet az íráshoz ilyen körülmények között...”⁵)

Persze, bármilyen tanácsot kapott volna az irodalom háza tájáról, nem vált volna azzá, akit az ő neve jelez ma a tudatunkban, ha nem éppen Szabó Gyulától kapja a legtöbbet. Bármennyire is paradoxálisan hangzik ez, szó sincs itt semmiféle képtelenségről, mind-

4 Szabó Gyula: *Gólya szállt a csűrre*. Novellák, emlékezősek, vallomások. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974. 111.

5 Uo.

össze az írói tehetségnek és lelkiismeretnek arról a képességéről, amellyel a Pireneusok fölé emelkedhetik, hogy az otthoni kíváncsúnak megfelelően szemmel tarthassa az igazság mindkét oldalát. Hogy ebbe a magasságba nem könnyen pukkanó léggömbbel emelkedett Szabó Gyula, hanem tehetsége kimunkálásával, azt eredeti látásmódjával szerzett szellemi/lelki gazdagságának okos kamatoztatásával épp az öncsonkító féligazságokat felmutató, a valóság felszínét érintő írások sokaságával lehet a leginkább bizonyítani. Azokkal, amelyeket az idő azóta jócskán meghaladott.

Illyés Gyula véste tudatunkba: „A múltat is teremteni kell. Egy korszak attól lesz múlt, hogy megírják [...], s valamire való múlt megteremtéséhez néha nagyobb erő kell, mint a jövőendőéhez; mindent pontosan a helyére kell tenni. A rosszul elrendezett, rosszul megírt múlt föltámad, visszajár, állandóan zavarja az embert. A megíratlan idő meg egyszerűen el se megy; ködszerűen üli meg a tájat meg az elmét. Barbár, mint a teremtés előtti sötétség.”⁶ Amivel teljesen egybecseng Szabó Gyula *ars historicája* *A sátán labdái* harmadik kötetében, ahol a múlt újjáteremtésének *mikéntjéről* ezt írja: „A történelmi igazság egy szemernyije többet ér, mint a valótlan-ság szóvirágaiból egy mázsa. A történelmi igazság természetesen nem azonos a tények mázsájával, de az igazságot tények hordozzák, mint a szőlőszemek a bor erejét, s a színigazságot azokból lehet kisajtolni-szűrni, mert az, hogy ki amilyen hírt kedvelne, meg is költi, csak vízzel való miskárolás. A történelmi igazság miskárolása azonban bűn, noha nem bünteti törvénybeli artikulus.”⁷

Szülőföldjén ereszkedett alá az idő kútjába Szabó Gyula, nem véletlen tehát, hogy a Csángóföldön járó Beke György is elsőül a kutak és források titkait fürkészi, s mégis úgy tűnik, hogy előttünk jár, ő jön felénk a történelmi időből.

„Ma, 1973. november 26-án vágtam ennek a bizonytalan útnak – ekképp indítja nagylélegzetű „kalandozását” –, melynek a vége homályba vész. Annál homálytalanabb tisztasággal látszik már az elején a rengeteg szenvedés és pusztulás; annyira, hogy akár a saját

6 Idézi Görömbei András in: *Létértelmezések*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 219.

7 Szabó Gyula: *A sátán labdái III*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 7–8.

létén is elcsodálkozhat az ember: milyen kivételesen szerencsés véletleneken múlhatott mondhatja, hogy annyi véres pokolból mégis annyi életet tudott az anyaméh menteni s adni tovább, három évszázadon át odább-idébb!”⁸ Erre rímel a második kötet első bekezdése,⁹ illetve a harmadik kötet is ugyancsak a múltidézés „módszertanából” indul ki.¹⁰ Az 1979-es őszi verőfényes októberében a kolozsvári Kányafő oldalában szüretelő Szabó Gyula szemében (16-án „indul” a IV. kötet) egyszerűen csak az aranylós szőlőbogyók is „sorsgolyóvízzé” változnak, amint átpillant a Szamos túloldalára, a monostori rét haditáborát idéző sarjúbogyóinak „sátorkúpjaira”, s írói tekintete máris a negyedfélszázaddal korábbi csataterek „véres valóságának” látványát vetíti előnkbe.¹¹

8 Uő: *A sátán labdája I.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1978. 5.

9 „Nyugalmunkat kedvelve, keresve, féltve gyakran s szívesen elosztanók a szerepeket: »Az élők az élőkkel, a holtak a holtakkal: ne háborgassuk egymást!« De szellemünk alaptermészete a nyugtalanság, s ebből az áll elő, hogy hol az élők háborgatják a holtakat, hol a holtak az élőket, és valóság lesz a »szellemjárás« még akkor is, ha csak lábszárcsontokat tesz-vesz az eleven kutató szellem. Sokáig az örök életet is ilyennek hittük-képzeltük: a test a lábbal együtt elporlik, de a szellem örökké jár s vándorol.” (Uő: *A sátán labdája II.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979. 5.)

10 „Egyszerűbb és hatásosabb volna – amellett sok olvasó is kényelmesebb olvasnivalót kapna kézbe –, ha a búsképű Don Quijote mókásabb-hamisabb módján támasztanók fel a múltat. Venni a borbélytálat, s úgy illeszteni a fejbe, mint a dicső ősök ránk maradt sisakját, az önkoronázás áhítatával: pamacsverte hab helyett harci paripák tajtékát verni fel benne. Képzelt betegnek romantikus képzelgések betegének lenni, aki a lebegő lázalom lajtorjáján kiszökik a sivár jelenvalóságból a múltbeli dicsőség mesés délibábjába, ahol csepp zavar nélkül lehet eljásznani – az sem baj, ha farsangi maskarában, karneváli figuraként – az igazság örök bajnokának, a nemesség fennkölt lovagjának hátszerepét, aki attól »különszám« a világhistóriában, hogy ő az, aki mindig legyőzött mindenkit, csupa-sugár múltja nem ismer egyetlen vereségárnyékot sem.” (Uő: *A sátán labdája III.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980. 5.)

11 „Ősz van újra. Rég az ideje, hogy nem fénylett ennyit a szeptemberi-októberi ég. Volt közben október 8-ára virradólag némi dér is, volt némi szeles-borús nap, de ezt a keveset leszámítva immár hat hete veri a verőfény a kolozsvári Kányafő oldalát. [...] A rét hátában a monostori domb, ahol a kenyerét vérrel evő basa, Szejdi Achmed állította volt fel a sátrát, s ahonnan egy »dombot« küldött Konstantinápolyba nyúzott erdélyi fejekből. Odább – a Gorbó völgyétől jobbra, Fenes felé – a két púpú tevehegy, amelynek a tövében halálos sebeit kapta a lókedvelő Rákóczi György a megbicsaklott ló miatt. Még odább Gyalu s az alkonyi fényégre finoman felrajzolódó Gyalui havasok: az a színtér, amelyről Kolozsvár krónikása, Segesvári Bálint az 1633-as esztendő május 21-i és 22-i napjain a tavaszi fagyot jelezte, s a fagyosszentek hóhíntését, amikor »egész Gyaluig ért a hó a havastól alá«, hogy

»mind elsüté teljességgel a szőlőket«, és »sok fecske és görlicze holt meg« a hideg miatt... Háromszáznegyvenhat esztendő ment tova azóta – balkézt a Kalányos ár-
kán túl s a Házsongárdon innen, egy temető hemzseg a fehérlő sírkövektől, mintha
pityókás zsákokkal lenne megrakva: megannyi emlékmű a sírhantlábnymokkal
múló időnek –, s mi mégis élhetjük nap és dátum szerint a régvolt fagyot havat,
annyira, hogy májusi éjen azt látjuk nyugtalan álmunkban: fehér hó lepte be a szőlő-
lőkarikák zsenge vöröseszöld koszorúit.

És az ébrenlét is mintha az álomból vetülne ki: az írás, a betű, a papíron száradó
tinta nyomán megelevenedik az elmúlt élet. Aligha volt véletlen, hogy éppen az
ország akkori legírásstudóbb embere, Apáczai csodálkozott rá a felfedezés legna-
gyobb élményével a betűkre itt Kolozsváron, amikor még csak közel a temetőhöz,
a temető szomszédságában azzal köszöntött be új professzorként a Farkas utcai is-
kolába: »Milyen csodálatos dolog az írás és az írás olvasása!« Mintha egy új világ-
részt fedezett volna fel az apró betűben, úgy ment el az írás iránti csodálatában
Amerika felfedezésének pillanatáig, s nézte ott, hogy az írástudatlan őslakók nem
a kard, hanem a betű iránti csodálatban tisztelik a messziről jött hódítókat isteni
lényeknek. Az írni tudó isteni lény azonban szüntelenül a véges élet, az elmúlás, a
megsemmisülés emberi sorsát érezte magán, s folyton fájta a feje az örökkévaló idő
pusztító hatalma alatt az örök életért, és így gyakran a legfájdalmasabb emberi ver-
gődés lett az írás...” (Uő: *A sátán labdái IV*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981. 5–6.)

I. Felkészülés a szociográfiaírásra

Mivel könyvterjedelmű művekről van szó, amelyeknek a megírása is hosszú hónapokat vesz igénybe (van, akinél megközelíti vagy meghaladja az egy évet), nagyon tanulságos lehet annak a vizsgálata: milyen folyamatok előzik meg a művé formálását? Hiszen időben ez jóval hosszabb, mint maga a megírás. Lévén, hogy a felkészülés nem csupán a nyers valóság mindennapi tényeinek a megismeréséből, tapasztalatszerzésből, dokumentálódásból áll. Legalább ennyire lényeges annak a szemlélet- és gondolkodásmódnak a kialakítása, amely az anyagformálást lehetővé teszi. Annak a szemléleti és gondolati magaslathoz a kiküzdése, amelyről rálátás nyílik az igazság „Pireneusokon inneni és túli” oldalára, arculatára. Csak ez teszi lehetővé, hogy a szociográfus előtt feltáruljanak annak a világnak a belső törvényei, amelynek a bemutatására, hiteles ábrázolására vállalkozik. Ezekre pedig rendszerint az ismeretlen valóság „birtokba vételének” hosszas folyamatában ismer rá az író: a valóság közegellenállásának a legyőzése során. Ezért is nevezik – többek között – a valósággal való „mérkőzés”, „birkózás” műfajának a szociográfiát.

És ez még nem minden. A szociográfusnak ugyanis nemcsak a megismert világ törvényeit kell tiszteletben tartania írás közben, hanem az írásművészetét is. Hogy adekvát formát alakíthasson ki mondanivalója számára a társadalomrajz művelője, az ábrázoló/megjelenítő műformák világában is otthonosnak kell lennie. Sükösd Mihály találó kifejezését segítségül hívva: ez is küzdelemmel jár. Hiszen a művészi ábrázolás minden esetben *küzdelem az epikával*.

Ezek után ugyancsak izgalmas lehet annak nyomon követése, hogy az *otthonirodalom* megteremtői milyen előzmények után láttak hozzá művük megírásához.

1. BALÁZS FERENC

a) már tizenhat éves korától filozófiai műveket olvas; teológiai hallgatóként a szünidőket arra használja fel, hogy bebarangolja Erdély tájegységeit; nemcsak a Székelyföldet járja (az Orbán Balázs és a Jánosfalvi Sándor István 19. századi műveiben leírtakat egybevetve a korabeli viszonyokkal); tudatos Erdély-ismeretre törekszik;

b) világ körüli útján (1923–1928) módszeresen készül a kisebbségi társadalom korszerű átépítésére; dán származású amerikai menyasszonyához, későbbi feleségéhez, Cristine Frederiksenhez írt leveleiből egyértelműen kiderül ez; egykori teológustársának, Lőrinczi László unitárius lelkésznek a tanúsítása szerint;¹

c) előzetesen több műfajban kipróbálja tollát: vers, mese, irodalomelméleti tanulmány, esszé, útinapló;

d) a *Bejárom a kerek világot* (1929) már előrevetíti *A rög alatt* (1936) komplex műfaját: napló, leírás, esszébe hajló (filozófiai, vallásfilozófiai) elmélkedés;

e) érdeklődését, bárhol is fordul meg világ körüli útján, mindegyik az köti le, ami az erdélyi társadalomszerveződést korszerűsítheti: az angol szövetkezeti mozgalom, a dán népfőiskolai rendszer, az amerikai farmergazdálkodás, a demokrácia működésének alapfeltételei;

e) kész társadalomreformerrel tervekkel érkezik haza 1928-ban Erdélybe;

f) nem ragaszkodik mereven a prioritásokhoz, a kedvező alkalom kihasználását tekinti elsődlegesnek tervei véghezviteléhez;

g) eszközeit is aszerint válogatja meg, hogy a kedvező alkalom mit tesz számára lehetővé célja elérése érdekében;

i) nem véletlen, hogy ő írja meg az erdélyi *otthonirodalom* első művét, mert (miként ez a menyasszonyához küldött egyik levelé-

1 Lásd: Cseke Péter: *Balázs Ferenc útítársa*. In: *Víznyugattól vízkeletig*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. 42–63.; Balázs Ferenc: „*Csillaghoz kötöttük szekerünk*”. Balázs Ferenc levelei Cristine Frederiksenhez. Gondozta és az előszót írta Vallasek Júlia. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002.; Cristine Morgan: *Mészkió (Alabástromfalu)*. Balázs Ferenc felesége az Erdélyben töltött évekről (1930–1937). Fordította és az előszót írta Kászoni József. Lektorálta és az utószót írta Veress Zoltán. Kiadta a Budapesti Unitárius Egyházközség, Bp., 2002.

ből kiderül) ez a célkitűzés vezérelte: „Elmenni egy elmaradott marylandi faluba, s ott a legcsodálatosabbakat cselekedni, nem vonz engem, mert amit ott tehetek, nem egy nemzeti megváltás része, a társadalomnak csupán 10 százalékára vonatkozik. Azt hiszem, mindig is érezted, hogy Mészkön keresztül egy egész népért cselekszem, sőt egész Kelet-Közép-Európaért és Ázsiáért! Ezért nemzeti (erdélyi) alaknak tekintenek, míg egy másik, aki megszervezi és kézben tart négy-öt szövetséget, csak a falujának használva, nem több helyi hírességnél.”²

2. BÖZÖDI GYÖRGY

a) nagy hatással volt rá mindenekelőtt Bölöni Farkas Sándor, aki száz esztendővel korábban felfedezte az amerikai demokráciát, és akinek *Észak-amerikai utazás* című kötetét a huszadik századi szociográfiai írások „ősapjának” tekinti; neki köszönhető – írja vissza tekintésében –,³ hogy idejekorán rájött arra: „irodalmunk és önmagunk olyanná válunk, amilyennek ismerjük”; aminthogy arra is: hogy könnyebben megtanuljuk, „hol vagyunk és miért vagyunk”, ahhoz „messzejárónak” és egyszerűsmind „magunk körül nézőnek” kell lennünk;

b) a másik útitársa Orbán Balázs volt, aki maga is Bölöni Farkas könyvéből tanulta „az öntudatos hazaszeretetet s a szabadság imádását”⁴;

c) harmadikként Balázs Ferencet említi, aki 1929-ben „szociográfiaszerű képet nyújtott szinte a kerek világ feléről, új meglátásokkal, új eszmékkal gazdagítva addigi képünket a világról”,⁵ és akinek mészköi kísérleti telepe, az egész Aranyosszékét átfogó társadalomreformer munkássága ösztönzőleg hatott a Székelyföld felfedezésére;

2 Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. Korunk, 1967. 9. 1197–1200.

3 Uo.

4 Uo.

5 Uo.

d) hatott rá – az Erdélyi Fiatalok közvetítésével – Dimitrie Gusti professzor szociológiai iskolája;

e) társadalomfeltáró érdeklődését növelte a magyarországi szociográfia hullámverése;

f) a kolozsvári román egyetemen jogot, történelmet, irodalomtörténetet hallgat; két évig teológus (bevallása szerint azért, hogy a székely szombatosok szülőfaluja, Bözödújfalú zsidó vallású székely magyarjainak történetét megérthesse. „A teológiára is azért mentem – fejtette ki élete végén Gálfalvi Györgynek –, mert belebolondultam a szombatosok históriájába, s azt hittem, hogy ott kedvemre búvárokodhatom. A *Székely bánjában* jól kimutatható, hogy a történelmi fejezeteket nagyobb erudícióval írtam.”⁶);

g) bölcsészeti és teológiai tanulmányai mellett 1932-től újságírói munkát végez (a Keleti Újság, majd az Ellenzék munkatársa);

h) az *Ellenzék*, a *Korunk* 1935-től megjelenteti székelyföldi riportorozatát; erről az időszakról vallja: „Termékenyítő légkörben éltem. Éjszakába, sőt reggelig nyúló beszélgetéseink érlelték ki a tervet, amelynek első megnyilvánulásai hírlapi riportok voltak, helyszíni jelentések a mulandóság veszélyével, de a maradandóság csíráival magukban.”⁷

i) a kötet 1943-as kiadásának előszavában azonban szükségesnek tartja megjegyezni: „Nem szorítkoztam kizárólag az akkori élet keresztmetszetszerű rajzára, a kérdésekbe való mélyebb behatolás szükségessé tette az előzmények, a történelmi kialakulás vázolatát.”⁸

j) négy évig gyalog és szekéren járta a falvakat, egy nyáron át pedig kerékpáron;

k) megtörtént, hogy a csendőrség őrizetbe vette, mert kíváncsiak voltak arra, hogy útjai során miféle jegyzeteket készítget (lásd *A Kis-Küküllő völgye* című fejezetet);

6 Gálfalvi György: *Bözödi György galibái*. I. h.

7 Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. I. h.

8 Uo.

l) a felkészülés lényeges mozzanata a *Székely emberek – zsidó istennek* című 1935-ben megjelent tanulmánya,⁹ ugyanis ennek a megírása során ismeri fel a *Székely bánja* alapkoncepcióját: a székelységről hamis tudat él, sőt maga a székelység sincs tudatában a saját valóságos történelmének;

m) ezért az újságíróként végzett helyszíni megfigyeléseit történelmi oknyomozással egészíti ki;

n) a székely szombatosokról írt tanulmányt joggal tekinthetjük a *Székely bánja* közvetlen előzményének, azonban arról sem feledkezhetünk meg: Böződi nem csupán ebben a műfajban szerzett addigra jártasságot; költőként és elbeszélőként is jelen volt az irodalmi lapok hasábjain, sőt elkészült *három regény* kéziratával, amelyek azután láttak napvilágot, hogy 1938-as műve ráirányította a figyelmet az író személyiségre;

o) nem „kezdő műfaj” Böződi pályáján a szociográfia: több műfajban kipróbált írástapasztalattal rendelkezett már, amikor úgy érezte, hogy felismerései „azonnali” összegezéséhez épp ezt érezte a legalkalmasabbnak; mindez jól érzékelhető a sorok között vibráló lírai hevületből, a hangulatteremtő erő jelenlétéből; az már valószínűleg „az idő” sürgetésének tudható be, hogy az írónak nem volt kellő „türelmi ideje” az egyébként két kötetesre tervezett mű arányos szerkezetének a kialakításához.

3. TAMÁSI ÁRON

a) a *Szülőföldem* keletkezéstörténetét vizsgálva alighanem Czine Mihály tapintott rá leginkább a lényegre: mintha minden korábbi munkája csak készülődés lett volna ennek az egy műnek a megírására;¹⁰

b) valóban hosszas nekifutások és művészi erőpróbák után születik meg, s ma már az irodalomtörténet-írás is úgy tartja számon,

9 Újabb kiadását lásd in B. Gy.: *Földre írt történelem. Válogatott írások* – Nagy Pál gondozásában. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 5–38.

10 Lásd: Czine Mihály: *Tamási Áron*. In: *Nép és irodalom I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1981. 269–284.

hogy 42 éves korában voltaképpen ezzel jutott írói pályája zenitjére; ehhez fogható alkotás, amelyben a valóság és a költészet aránya ily tökéletes formát öltene, később sem került ki a keze alól;

c) ennek a titkát mind jelenkorában, mind utókorában sokan fűrészelték: Féja Géza, Jancsó Béla, Heszke Béla, Szabó Zoltán, Németh László, Molter Károly, Izsák József, Czine Mihály, Görömbei András, Bertha Zoltán, Lakner Lajos;

d) valamennyien kiemelik: nem kutatóként, hanem *családtagként* érkezik Farkaslakára;

„Ha hiányérzete támadt, vagy belső válságba jutott, ide sietett erőt meríteni.” (Féja Géza); az író hazamegy *lelkének hajlékába* (Heszke Béla); „Midőn Tamási hazatért, mindenik családtagja vallott, gyónt neki.”¹¹ (Féja Géza); *családtagként* néz körül odahaza (Szabó Zoltán);

e) nem romantikus rajongással tekint a népre, mint a középosztálybeliek, „inkább valami csendes és magától értetődő *otthonossággal*”¹², ebből fakad a mű mélysége (Szabó Zoltán); Maga az író így vall erről művének megjelenése után a *Pesti Naplóban*: „A vajúdo lélek ide tér meg, a székely faluba, melynek életformája és lelki formája egyedül alkalmas arra, hogy benne a kérdések elrendeződjenek.”¹³

f) hogy ez miért volt lehetséges, azt Németh László „röntgenszeme” már 1935-ben rögzítette, amikor Tamási bemutatta neki volt szülőfaluját;¹⁴

11 Lásd in: Féja Géza: *Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970.

12 Szabó Zoltán: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk”. Új Látóhatár, 1975. 2. 173–177.

13 Lásd: Zágoni Dezső: *Erdélyi szellem, magyar szellem. Beszélgetés Tamási Áronnal az erdélyi szellemi és irodalmi életéről*. Pesti Napló, 1939. április 16.

14 „Néztem a merev lárvaarc mögül mókázó asszonyokat, éreztem a dal s a tréfa fölött a falura nehezedő nyomást, mely a lelkek színes szénsavát hajtotta, s kénytelen voltam elhinni, hogy csakugyan van falu, amely a Tamási-novellák falvára ennyire hasonlíthat. Amit a költészet színének hittem, élet volt, amit góbéságban agyafúrt túlzásnak: közbeszéd. A költő öccse és húga éppoly élvezetesen meséltek, mint a költő; egy séta kellett volna csak nekik, ki a műveltségbe, hogy fölfedezzék, mi van bennük, éppoly költők lettek volna, mint ő. [...] Milyen szerencsés ez az író, gondoltam. Ehelyett a faluja dolgozott s a népe lelkét színesre verő évszázadok. Mást se tesz, csak mint a kútfő, bukja a mások szegénységéből, életkedvéből föl-

g) „Igazán, mélyen, gyökeresen – állapította meg már az *Ábel a rengetegben* megjelenése után Reményik Sándor – tulajdonképpen csak népét ismeri, semmi mást. Annak rügyfakadását, virágzását, lombhullatását, komoly és tréfás mozdulatait, tempós nyugalmát, ugráló játékoságát, örvénylő mélységeit lesni, szívére ölelni, önmagában művészetté nevelni: ez az ő igazi hivatása. Mikor ettől a hivatástól eltávolodik, akkor elvesz-kifut a művészet földje a lába alól, és délceg, biztos járása ingadozó tapogatódássá válik.”¹⁵

h) az erdélyi arisztokráciáról írt *Czímeresek* kudarcát azzal magyarázza Féja, hogy Tamási nem ismerte, nem ismerhette azt a világot, nem volt elevenbe vágó élménye róla; Farkaslaka világát viszont belülről ismerte, írásművészetét ez a világ táplálta, mégis elégedetlen volt a *Szülőföldem* első változatával;

i) holott mindkettőnek a szülőföld-látogatás az alapélménye; a két írás egybevetéséből azonban kiderül: a valóság nyersebb színezetű megjelenítésétől idegenkedett Tamási;

j) a kifejezetten hírlapi riportként megszületett, először a *Brassói Lapok* hasábjain 1934. július 27. és szeptember 3. között napvilágot látott, átszerkesztett és az 1943-as *Virrasztás* című publicisztikai gyűjteményébe is felvett *Bajlátott szülőföld* – első megjelenésekor *Bajlátott földön* – alcíme szerint *Számadó írások egy székely falu mai életéről*;

k) négy esztendő múltán csak azokat a részeket építi be Farkaslaka 1934-es „látletéből” a *Szülőföldem* szerkezetébe, amelyek a történelmi körülmények megváltozása után újrakonstituált műhöz kiindulásul szolgálnak (hazautazás, a család és a falu életkörülményei, a megélhetés nehézségei, az írói felelősség megérzése); elmarad mindaz, ami a napi politikára/politizálásra utal, mellőzi az előző látogatáskor megfigyelt ijesztően drámai jeleneteket;

szálló ízeket, s annyi költőnek, ki dicsőséget sosem látott, minden dicsőségét ő maga aratja le, székely Homérosz maga. Bizony hálás lehet a falujának. Akárhova-merre csetlett-botlott, csak haza kellett rándulnia, vonaton, lélekben, s a fűrdető szülőföld lemosta róla az útiport, s meglökte rajta, ahogy tanítottalak. (Németh László: *A költő és faluja*. In: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1970. 544–547.)

15 Reményik Sándor: *Ábel a rengetegben*. Erdélyi Helikon, 1932. 9. 624–629.

l) ezt a visszafogottságot Horpácsi Sándor 1990-ben azzal magyarázza, hogy Tamásiban mindig is volt valami „nemes, pironkodó szemérem”,¹⁶ amikor vérei nyomorúságáról írt; mert igaz ugyan, hogy a szegénység soha nem volt ismeretlen a Székelyföldön, soha semmilyen hatalom nem dédelgette ezt a néptörzset, de „a történelme mindmáig nem tudja megtörni a gerincét, nem tudja elvenni a nyomorúságot is humorba fojtó kedélyt”¹⁷;

m) ha a nyers valóság színei tompulnak is, sokszorosán kárpótolnak érte a mű gondolati mélységei; a család, a szülőfalu, a kisebbségi helyzet állapotrajza itt már az egyetemes távlat, az örök emberi nézőpont nemcsak múltra tekintő, hanem jövőalakító perspektívájában kap többletjelentést; a Vásárhelyi Találkozó küzdelmeinek tanulságait levonó Tamási a székely faluban a magyarság gondjainak a megoldására keresi a választ a második világháború előestéjén;

n) ez a tudatosság a harmincas években folyamatosan észlelhető egyébként Tamási munkásságában, a *Vallani és vállalni* vitától kezdődően;

o) bizonyára az 1934-es hazalátogatásnak (amikor is rádöbben arra: az írás „a hőmérő a lázas és vajúdo faluban”) nem kis köze van ahhoz, hogy a helikoni íróközösség tizedik találkozóján, 1935-ben így érvelt: „Sorsunk, könyveink sorsa is az erkölcsi magatartásunkon nyugszik: áll vagy bukik. Ennek az erkölcsi magatartásnak pedig a mi életünkben három ismertetőjele van. Először: forduljunk egészen a nép felé, melynek sorsa, élete és küzdelme a mi egyetlen gazdánk. Másodsor: a szépirodalmi munkásságon kívül, próbáljuk a szellemi működés minden más eszközével is felmérni ennek a népnek a sorsát. Harmadsor: alkalmazzunk mindig szigorú erkölcsi mértéket: erkölcsit, ha cselekedetéről van szó, s az erkölcsi mellett a legnagyobb művészt, ha írásokkal állunk szemben.”¹⁸

16 Horpácsi Sándor: *Szivárványos könnyfátylon át*. Magyar Napló, 1990. 35. 12.

17 Uo.

18 Lásd: *Az Erdélyi Helikon tizedik találkozója*. Erdélyi Helikon, 1935. 8–9. 548–551.

p) a hőmérőmotívum egy 1938-as Tamási-interjúban, a *Szülőföldem* végső formájának a kialakítása idején is hangsúlyos szerepet kap; Tomcsa Sándor kérdéseire válaszolva fejtette ki az *Erdélyi Fügyelő* olvasóinak nézeteit.¹⁹

Ez már előrevetíti a *Szülőföldem*ben olvasható írói ars poeticát, amit a maga *lelki hajlékába* megtérő Tamási a szülőföld panorámáját megpillantva fogalmaz meg: „Egész életemben a legelszántabban védtem és vallottam: az írói munka önmagában való értékét és az eszme szolgálatát, amely a nemzeti közösségen keresztül valahogy mégis jófelé egyengeti az emberi sorsot. Igen, vallottam és folytattam a tiszta szolgálatot, mely nem velem kezdődött, és nem is velem fog véget érni, mert a közösségi testben ez a lélek, s nélküle nincs emberinek nevezhető élet.”²⁰

19 Vö.: „Könnyen meghatódom, mint az édesanyák szoktak; s ilyenkor nincs »okosságom« arra, hogy az igazságot mindig a kellemes oldalára fordítsam. Minden erőmet igénybe veszi a tusakodás, hogy miképpen fejezzem ki azt, amit igaznak látok és igaznak érzek. Mert a kifejezés az igazság kultúrája. [...] Mostoha dolog ez, de néha azt hiszem, hogy a természet okossága. Olyan, mint a fájdalom, amely mindig figyelmeztet, hogy valahol baj van. Az író, ki ebből az elhanyagolt fedezetből való, a hőmérő szerepét kapja. Lelkiismeretes orvosnak tudnia kéne, hogy a betegségnél a hőmérő nem hibás; törvény szerint emelkedik vagy süllyed a csontokban a higany. [...] Magamat efféle hőmérőnek érzem [...], mely az időt, a légköri nyomást és a Föld vonzerejét egyformán méri.” (*Tamási Áron Tamási Áronról*. In: Tamási Áron: *Aranyos tekergők*. Elfeledett írások. Szerkesztette Urbán V. László. Kertek, Bp., 2000. 242–248.)

20 Tamási Áron: *Szülőföldem*. 84.

II. A szociográfiai nézőpont jellemzői

1. A FELISMERT IGAZSÁG KIMONDÁSÁNAK KÉNYSZERE

A szociográfusnak nincs ideje és türelme kivárni annak a kor-szaknak a lezárulását, amelyben él, hiszen épp a mindenkori jelen megismerésének és megváltoztatásának igénye, a jobbító szándék, a társadalomformáló akarat felszabadítása adja kezébe a tollat. Szüntelenül a megtartó és a teremtő élet moccanásait/mozdulatait figyeli, a megtartó értékeket és az értékteremtő/jövőteremtő erőket akarja láttatni, az eladdig rejtve maradt igazságokat próbálja fényre deríteni. A műfaj természetéből fakadóan szociográfiát az ír, aki úgy érzi, hogy életbevágóan fontos felismerésekre jutott, s ha azokat nem tárja azonnal a nyilvánosság elé, súlyos mulasztások történhetnek. Olyan kívülről érkező szemlélődő a szociográfus, aki meglátja azt is, amit a „mindennapi valóság” folyamataiban benne élők észre sem vesznek. Sőt, elsősorban azok vesznek észre. S mint-hogy meglátásait és felismeréseit sokkal érzékletesebben/érdeklőbbben tudja nyilvánosságra hozni, mint a tudományos diszciplínaként számontartott szociológia művelője, a változó valóság tendenciáinak konkrét emberi tartalmát és értelmét mindenki számára átélhetővé teszi. Mindezt Kiss Ferenc irodalomtörténész, e műfaj kiváló ismerője így fogalmazta meg: „Nagy társadalmi folyamatok, amelyeknek értelme és izgalma elsikkad az újságcikkekben és a statisztikákban, e művek jóvoltából eleven, érzékletes és a szó szoros értelmében hiteles mivoltukban, közvetlenül tárulhatnak az olvasó elé. S így az ember jobban felismerheti a nagy folyamatokban a maga helyét és szerepét. Amit tegnap az államra vagy ismeretlen szervekre bízott, személyes gondjává válhat, s ezáltal ő maga is megértőbbé és felelősebbé.”¹

1 Kiss Ferenc: *Napjaink irodalmi szociográfiája*. In: *Élő irodalom*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969. 447–449.

Hogy a szociológiai módszerekkel feltárt valóságismeret társadalomformáló, jövőteremtő akarattá váljék, annak elengedhetetlen feltétele: 1) hogy a döntéshozó (kormányzati, önkormányzati, stb.) szervek tudomást szerezzenek róla; 2) és hogy „hasznát is vegyék” annak. Márpedig a két világháború közötti szociológiatörténet tapasztalatai arra figyelmeztetnek: még a kormányzatok által „megrendelt” felmérések is sok esetben az íróasztalfiókokban rekedtek, illetve folyóiratok és tanulmánykötetek hasábjain megmaradtak a szaktudomány önkörében, legfeljebb olykor évtizedes megkésettiséggel a tudományépítést szolgálták. A szociográfiai művek viszont megszületésük pillanatában valósággal belerobbantak az ország, a társadalom, a nemzet tudati erőterébe. Tehát közvélemény-alakító tényezővé váltak.

A puszták világától távol álló, ám az európai látókörű pusztafihoz kitérítő módon ragaszkodó Babits például ekképpen adta hírül a *Puszták népe* megjelenését az általa szerkesztett *Nyugat* hasábjain: „Mit jelent az, hogy Magyarország népességének egyharmada cseléd? Illyés megmutatja, mit jelent. Halálos valamit jelent: úgy érezzük magunkat, mintha valami idegen, egzotikus és primitív néptörzs életét pillantottuk volna meg, pedig a legigazabb magyar fajta ez. [...] A magyarság egyharmada tenger alá került, és eleve nem el van temetve.”²

Mit jelent kisebbségi sorban világmegváltó gondolatokkal élni, amikor már-már teljesen bizonyossá vált, hogy nem várható semmiféle sorsfordulás, csak önmagunk képességeiben és erőn feletti küszködésünk értelmében bízhatunk? Balázs Ferenc megmutatta, hogy mit jelent. Nem halált – *életet* jelent. Pedig halálos ágyán róttá *A rög alatt* árkusait. Hogy az Erdélyi Szépművés Céh mégsem vállalkozott „üzletpolitikai okokból” a kötet megjelentetésére? Kiadta hát az általa szervezett Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet az Erdélyi Fiatalok alapító-főmunkatársainak (akik közé maga is tartozott) közreműködésével. A szépíróként és történetkutatóként egyaránt ismert Böződi György székelyföldi barangolásai közben azt ismeri fel, hogy hamis tudatra, a történelmi és a nemzeti öntu-

2 Babits Mihály: *Illyés Gyula versben és prózában*. In: *Esszék, tanulmányok*. II. Bp., 1978. 327–335.

dat hiányára nem lehet kisebbségi jövőt építeni, és – huszonévesen – megírja élete fő művét, a *Székely bánját*. Amelynek az elolvasása után az Erdélyi Szépművéses Céh lektora jóindulatúan azt tanácsolja: a szerző érdekében tíz évig záróják a kéziratot, sőt a fiók kulcsát is adja át neki. Mire az *Erdély felfedezése* ígészetében élő fiatal íróársak (tizenheten) úgy döntenek: a könyvnek haladéktalanul meg kell jelennie. És saját költségükön napvilágra segítik a művet.³ Mely valóban nem hibátlan alkotás, szerkezeti fogyatékoságai közismertek, de megszületése pillanatában kellett nyomdába adni, mert – és ez is a szociográfia műfaji sajátosságai közé tartozik – a mondanivalója fontosabb volt, mint a formája.

Amit az is igazol, hogy a könyv későbbi kiadásai során Böződi-nek alkalmá nyílt (részben) pótolni – az egyébként nem egy kötetre tervezett – művének (a korabeli szigorú kritika jelezte és általa is érzékelt) hiányosságait. Ám ettől alkotása lényegében nem vált teljesebbé. Szemléletbeli okokból. Azon nem akart és nem is tudott kedvezőbb történelmi körülmények között, a negyvenes évek elején sem változtatni. Sőt, többségi helyzetben érezte igazán, hogy művére nagyobb szükség van, mint megírása idején. Hogy mi történt volna akkor, ha 1938-ban hallgat a „jó szóra”? Történelmietlen a kérdésfelvetés, de mégsem árt elgondolkozni rajta. Tíz esztendő múltán ki sem nyithatta volna a kéziratot rejtő fiók zárját. A második világháború után ugyanis mindvégig – egészen a haláláig – az orwelli szellemörök felügyelete alatt állt: mikor elhurcoltan, mikor szabadlában.⁴

2. SZÜKSÉGSZERŰ TÁVLAT ÉS NÉLKÜLÖZHETETLEN BENSŐSÉGESSÉG

Ha a szépírónak „van ideje” kivárni műve megalkotásához a nélkülözhetetlen távlatot, illetve már lezárult korok/korszakok újjáteremtésével vállalkozik a mindenkori jelenben is érvényes igazságtartalmak és magatartásformák érzékeltetésére – a szociográfusnak

3 Böződi György: *A Székely bánja forrásánál*. Korunk, 1967. 9. 1197–1200.

4 Vö. Gálfalvi György: *Böződi György galibái*. Látó, 1990. 2. 127–133.

nincs. Neki magának kell azt megteremtenie. Hogy a Janus-arcú tények értelmezhetőekké válhassanak, hogy – föléjük kerekedve – kétértelműségüket megszüntethesse. Hogy „a Pireneusokon inneni és túli igazságokat” egyaránt szemmel tarthassa. Mindig *a kívülről tárgyilagosságával* kell közelítenie a feltárt tényekhez, a jobbára csak előtte feltárulkozó jelenségekhez. Nézőpontja azonban nemcsak a *külső*, a minden irányból egyforma távolságot tartó *szemlélődő*, hanem *azé a világe is*, amellyel – hogy azt a maga *bensőségességében* megismerhesse – *azonosul*.

A *külső* és *belső* nézőpont egyidejű érvényesítése – illetve e kettő váltakoztatása – az alapfeltétele tehát az oknyomozó újságírói, a szociográfusi munkának.

„A pusztát csak az ismerheti belülről – írja Illyésről Babits –, aki maga is a puszta gyermeke. De ez az ismeret csak akkor válhat tudatossá, ha a puszta gyermeke kilép a pusztából, és fölébe emelkedik. [...] Ehhez költő kellett: a száraz statisztikai vagy szociológiai adatok sötétben hagynának.”⁵Aki valamennyire is ismeri Illyés pályaképet, az tudhatja: akkor vállalkozik – Párizsból hazatérve – a magyar társadalom és nemzet alatt vegetáló pusztai cselédség mélyvilágának a bemutatására, amikor az európai szellem megújítását vele együtt célul tűző párizsi fiatal íróársai megdöböntő látleteiket tárják a világ elé Afrika „primitív” néptörzseiről. Azt vizsgálták – akárcsak később a Kapuscínski –, hogy van-e átjárhatóság a szemük láttára feltárulkozó ismeretlen *világrész* és a *világegész* között. Illyés arra döböntette rá kortársait, hogy a puszták népének mélyvilága és a nemzet „magasabb fokon szervezett közössége”⁶ nem érintkezik egymással. Nincs meg köztük az „átjárhatóság”.

A mai tényirodalom világhírű lengyel művelője többször is beszél arról, hogy mit jelent számára a történelmi mélylátással megismert – a világegész szerves részeként létező – valóságdarab felfedezése. Amikor Afrikában van például, nem ír és nem telefonál haza. Minden másról megfeledkezve igyekszik teljesen elmerülni abba a világba, igyekszik részévé válni annak a világnak, amelyikről írni

5 Babits Mihály: *I. m.* I. h.

6 Uo.

akar – mintegy „kikapcsolja” a külvilágot. De nem a maga belső világát. Élesen figyel annak minden rezdülésére.⁷

Balázs Ferenc, Bözödi György és Tamási Áron is – hogy csak a két világháború közötti erdélyi szociográfusokra gondoljunk – azt a helyet, azt a világot írja le, amelyik létezésének értelmet ad, amelynek jövőjéért írástudói felelősséget érez. Azokat a szálakat keresik, amelyek összekötik a létüknek értelmet adó világot a történelemmel, a nemzeti léttel, az emberiséggel.

3. ERDÉLYRE NYITÓ VILÁGTÁVLAT

Hogy miként találták meg ezeket az összekötő szálakat?

Balázs Ferenc – mint már jeleztük – világtávlatból közelít a két világháború közötti Erdély ellentétéktől szabdalt, a benne élők számára kiismerhetetlen viszonyrendszeréhez, és felismerései sugallatára hallgatva (nem kell sem jobboldali, sem baloldali „világmegváltásra” várni) lát hozzá egy korszerű létmód meghonosításához a már akkor vegyes lakosságú Mészkon, hogy aztán könyvében megírhasa ennek a küzdelemnek a kisebbségi társadalom újjáépítésére figyelmeztető és ahhoz korszerű alternatívát kínáló drámáját. Bözödi György a székelység ezeréves történelmének fényében láttatja a jelent. Tamási egészen a pogány korig visszatekintve végzi az élet „bölc és megtartó formáinak” a teremtő leltározását, és az Idő eróziójának kitett szülőföld két világháború közötti állapotának a bemutatását. Nemcsak a kiküzdött történelmi távlat, hanem a kényszerű vagy szándékos kiszakadásból, a szülőföldtől való idő-

7 „Számomra – vallja meg a vele kötetnyi beszélgetést folytató Kovács Istvánnak – az ismeretlen világ lényegi megragadásának és értékelésének mindinkább az lett a legkörüljárhatóbb, legelfogadhatóbb, legmeggyőzőbb módja, ha azt úgy tesszük, ahogy mi magunk a bennünk felgyülemlett tapasztalat, tudás, érzés és megérzés szerint érzékeljük és értelmezzük a világot. [...] Leírom a világban való létezésem, létezésemet a világ egy adott pontján, s azt, ahogy az engemet körülvevő világot láttam. Mindezt oly módon igyekszem leírni, mintha soha életemben nem hagytam volna el Lengyelországot. A vonatkozási pont számomra: az én lengyel helyzetem. Egyszerűen csak a világ más pontjainak, szegleteinek állapotát, helyzetét igyekszem anyanyelvemre »lefordítani«” (Kovács István: *Világok töréspontján*. Beszélgetések Ryszard Kapuścińskival. Rejtjel Kiadó, Bp., 1998. 12–13.)

leges földrajzi eltávolodásból adódó szemléletváltás is termékenyítően hatott e művek létrejöttére. Balázs Ferenc öt év alatt bejárja a kerek világot, mindenütt önmagát építi, hogy hazajöve egyetlen faluban végezhesse el a maga „világteremtését”. Tamásinak is Amerikáig kellett mennie – éveket töltött ott a honvágy idegmarcangoló szorításában –, hogy erdélyi hivatására rádöbbenjen: nagyobb felkészültséggel dolgozni kisebbségi helyzetbe taszított népe öntudatra ébresztéséért, jövőteremtő akaratának a kifejlesztéséért. A második erdélyi írónemzedékhez tartozó Bözödi Györgynek nem adatott meg ugyan a külföldi tapasztalatszerzés lehetősége, ám alig kerül Kolozsvárra, máris az – „otthoni gondok szorításában” – nyílik rálátása a másra át nem ruházható teendőkre.

Balázs Ferencnek megszenvedett tapasztalata, benső élménye volt a kisebbségi létérdekek felismerését segítő világtávlatú gondolkodás.⁸ Haláláig kitartott amellest: gondolkodásunk és életünk akkor lesz egészségesen fejlett, ha nem igazodunk kívülről vagy felülről ránk erőszakolt ideológiai, társadalomépítői sémákhoz/megoldásokhoz; ellenkezőleg: erdélyi szemmel, az erdélyi létszükségletek igényei szerint szervesült hagyományok szellemében magunk döntjük el, hogy a világ gondolatáramaiból mire van szükségünk.

Bözödi a Székelyföld két világháború között tapasztalt leromlásának elsődleges okait ezeréves folyamatban látja, ezért foglalkozik olyan nagy terjedelemben a székelység „elfelejtett történelmével”, az önsorsrontó – múltbeli és jelenbeli – bűnök lajstromozásával. (Nem véletlen, hogy művének eredeti címe – amit a királyi Románia cenzúrája nem engedélyezett – a *Segítség nélkül* volt.)

Tamási nem a tudományos módszerességgel megismert, hanem a benne intuitíven működő „időtlen eszme” és az „eszménytelen időtlenség” egyidejű megélésének (székelyudvarhelyi) fogságában

8 „Olvasmányain, személyes tapasztalataim keresztül – írja róla László Dezső – nemcsak a magyar vagy az európai modern gondolatokat ismerte meg, hanem meglátta a világ minden népének igazi modern szellemét. Ebből pedig nem következett semmiféle modernkedés vagy hóbort. Minden gondolatot egyetlen gyűjtőlencsébe tudott összefogni, és ez nem más, mint itteni életérdekünk öntudatos szolgálata.” (László Dezső: *Balázs Ferenc a transzszilvanizmus szolgálatában*. Erdélyi Fiatalok, 1938. 2. 3–4. Kötetben in L. D.: *A kisebbségi élet ajándékai*. Minerva Könyvek – 6. Kolozsvár 1997. 126.)

ébred rá szülőföldjének nagy romlására. Amerikából való hazatéréseinek megrázó drámai mozzanatai arról „győzik meg”, hogy távollétében *idegenné vált* saját szülőföldjén. A szívrepesve várt hazatérés örömteli pillanatainak átélése helyett, mielőtt az annyszor visszaálmódott Nyikó völgyét megpillanthatná, a szülőföldjén magabiztosan berendezkedett többségi hatalom drasztikus módszereivel kell megismerkednie. (Letartóztatása után csendőri kísérettel „látogathat” csak megszabott időre Farkaslakára.) Ugyanakkor traumaként éli át a szülőföldvesztést azért is, mivel amerikai „világlátásával” maga is óhatatlanul előidőzőjévé vált annak, hogy időközben elszakadt a művészetét tápláló hajszálygökerektől. Hogy a kényszerű (kettős) elszakítottság ne homályosíthassa el a látásmódját, semmiféle elfogultság ne vezethesse tollát – vagyis: objektív képet alkothasson a jelenbeli állapotokról –, merészen él az írói fantázia lehetőségeivel, és úgy próbál felülemelkedni az *otthon-talanság* kínzó tapasztalatán, hogy „idegen emberré bűvöli” magát, „aki nem ismerte soha Erdélyt”.

Ez a szülőföldvesztést érzékeltető – kimondottan a szépírói fantázia működésére valló, a bibliai édenkert motívumát idéző – *látomásos jelenet* korántsem „idegen” a mű szellemétől. Alighanem a *Szülőföldem* leglényegesebb szerkezeti eleme. Igencsak leleményes „műfajtagító” eljárás eredménye, egyértelműen az írás szerkezetének egyik alappillére, sőt annak fókuszpontja. Gondoljunk csak a hazatérés „késleltetett” leírására. Amíg az író Kolozsvárról eljut Farkaslakáig, amíg a szülőfölddel való találkozásra lelkileg felkészül, jóval több időt vesz igénybe, mint amire az Atlanti-óceánon való átkeléséhez volt szüksége annak idején. Tamási „lelki ideje” (Ágh István találó kifejezése) tehát nem azonos a fizikai idővel. Épp az előítélet-mentes megközelítés benső kényszeréből fakad az Idő dimenzióinak a kitágítása. Így éri el azt, hogy a szülőföld elvesztésének fájdalma ne homályosítsa el a látását. Hogy az örök értékeket teremtő szülőföldön – minden kifosztottság és belső megrokkban ellenére – az élet (a legfőbb emberi érték) megtartásához és újrateremtéséhez szükséges reményt is felvillanthassa.⁹

9 „Egy idegen ember jött ide Erdélybe, hogy a helyzetet a maga szemével láthassa. Más is kíváncsi lett volna, hogy mit tapasztalt itten ez az idegen ember;

A lábjegyzetben olvasható szövegrész arról győz meg, hogy Tamási mindenekelőtt *megérteni* akarja azt a világot, amelynek ábrázolására vállalkozik. Tehát nem *ítélkezik*. Nincs benne sem vád, sem panasz. *Nem mér kétféle mércével*. A történelmi igazság mindkét arcát megmutatja. A romlás külső és belső okaira egyaránt választ keres. Hogy szembesítésével sorsunk fölé emelkedhessünk, önmagunk jobbik énjének a megerősítésére törekedjünk.

Így én is, mihelyt szerét ejthettem, megkérdeztem tőle, hogy mit látott. Erre azt mondja nekem az idegen ember, hogy látott egy szép kertet s benne egy gyümölcsfát. A gyümölcsfa alatt három ember állott, de nem egymás mellett, hanem hárman egymás tetejében. Aki a másik kettőnek a hegyiben állott, az szorgalmasan szedte a gyümölcsöt, egyrészt megette s a többit ügyesen a zsebibe tette. A közbelső sóváran nézett felfelé az egyik szemével, s a másikkal gyanakvóan ügyelgette az alsót, aki meggörnyedve állott a másik kettő alatt és mondogatta magában: ilyen számár is csak én lehettem, hogy magamra eresztettem őket.

– Ammár igaz! – erősíti János.

Olyan a hangja, hogy minden reménységem meglehet a továbbiakra; így tehát elpanaszolom, hogy mindenképpen tudni szeretném ennek a három furcsa embernek a nevét, de az idegen vagy nem akarta, vagy nem tudta nekem megmondani.

– Attutta, csak nem akarta! – nevet János.

– Hát akkor? – kérdem.

Körülnéz János, majd béteszi az ajtót kilincsré s így folytatja:

– Az úr milyen nemzethez való?

– Magyar vagyok – mondom.

– Hát akkor velem ne játszódjék! – mondja gorombán.

Úgy felébredek abban a pillanatban, mintha nem is lettem volna idegen állapotban soha. Bilincseim, melyek a földhöz és a néphez kötnek, rámfonódnak ismét, akár a fára a kéreg. Érzem, hogy teljesebb így, de egyben nehezebb is valamivel. S főleg szomorúbb. Odaadom Jánosnak a húsz lejt és kocsit hozatok, mert közeledik az idő, amikor előáll a farkaslaki szekér az állomásra és várja az utas érkezését.

Ahogy elveszi János a húsz lejt, abban a pillanatban már szolgává válik ismét és a kocsii ügyében olyan kedvetlenül veszi magára a gondot, mintha meghitt, testvéri szót nem is váltottunk volna soha. Egy kicsit meglep, hogy a gyümölcszedő embereket, akik pedig mindkettőnk lelki és testi sorsának főnökei, pillanatok alatt a feledésbe telepíti. Ámbár mit is tehetne egyebet? Ha valakinek, úgy nekem kell a legjobban megértenem, hogy a nemzeti rokonság szegény és jelentékeny része miért áll odébb olyan könnyen a közös asztaltól. S meg is értem. Hiszen hányszor éreztem magam is, mint szegény fiú és falusi szülött, hogy igazságtalanságok dúlnak a nemzeti rokonságban! Nem főznek, nem ruháznak és nem melegítenek egyformán ebben a hajlékban sem, minek következtében a mostohák elhúzódnak erről a tájékról és azokkal kötnek szövetséget, akik más nyelven beszélnek ugyan, de szintén hasonlóképpen jártak a maguk nemzeti rokonságában.” (Tamási Áron: *Szülőföldem*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadás, 1986. 68–70.)

III. Szerkezeti arányok, műfaji rendezőelvek

Bár mindhárom erdélyi szociográfia kimeríti az *otthonirodalom* fogalmát, az olvasó ezen a kategórián belül is a műfaj más-más alakváltozataival találkozhat. Igaz ugyan, hogy például a távlatte-remtésben mindhárom szerző egyaránt jeleskedik, de már a *külső* és *belső* nézőpont érvényesítése eltérő szerkezeti arányokat eredményez (Bözödi esetében pedig a mű feltűnő aránytalanságához vezet). A ténytudás jelenléte ugyancsak különböző, a ténytudás és a lírai-gondolati reflexiók szervesülése nemkülönben. A valóságértelmezés dimenzióit sem minden esetben gazdagítja az írói fantázia. Az viszont közös jellemzője mindhárom alkotásnak, hogy szerzőik a történelmi tisztánlátás igényével és az írói szó felelősen tudatában vállalkoznak szellemi otthonteremtésre, jövőépítésre. Elméleti megfontolásoktól függetlenül – hármójuk közül egyedül Balázs Ferenc indult elméletíróként – valamennyien a megismerés „rögös útját” járják, az egyeditől jutnak el az általánosig, s az egyetemtől térnek vissza a sajátosság értékdimenzióinak a tudatosításáig.

1. A MEGISMERÉS KISEBBSÉGI KERESZTÚTJAIN

Balázs Ferenc így üti le az alaphangot *A rög alatt*hoz:

„Az én igazi utazásom akkor kezdődött meg, amikor a világjáró út porát leráztam magamról, s nekiláttam, hogy megküzdjek a sorssal, teremtem meg az én életemet.

Erről az utazásról akarok most írni.

Számomra az elmúlt hat esztendő, ez új utazásom letelt ideje, tanulságosabb volt, többet jelentett, mint a kerek világ bejárása, mert míg ez utóbbi azzal ismerttetett meg, hogy milyen húrokon

zeng a világ, az előbbi azt mutatta meg, hogy az én kezemben hogyan szól az élet hangszere.”¹

Bözödi György „igazi utazása” akkor kezdődött, amikor az *Ellenzék* riporttereként faluról falura járva felfedezi a „bűnös utópiát”, amely megakadályozta, hogy a székelységről valóságos kép alakuljon ki a köztudatban; amikor ráébred arra, hogy *kisebbségi küzdelmet nem folytathatunk tévedésekre alapozva*. Bözödi maga is úgy érezte, hogy könyve megírásában annak – az évezredet átfogó – „történelmi utazásnak” volt elsődleges szerepe, amelynek során élményközelségbe került a székelység „elfelejtett történelmével”. Ennek köszönhetően írhatta meg a székelység sorskönyvét – miként Egyed Ákos akadémikus értékeli a művet az író születésének 90. évfordulóján: Bözödi „feltárta e hajdan erős néptörzs meggyengülésének körülményeit, a belső és külső körülmények alakulását. A tudomány módszerével mutatott rá a székely társadalom középrétegeinek, a lovas, illetve a gyalogrendű székelyeknek a megfogyatkozására, a jobbágyrend megjelenésére; következőképpen megrajzolta azt az utat, amely a szegény társadalmi réteg felduzzadásához vezetett, nem feledkezve meg a kísérőjelenségekről, a lázadásokról, a pártütésekről, s az olykor-olykor téves szövetezésekről. Ha az a komor kép, amelyet Bözödi a székely múlt egyik kevésbé ismert oldaláról megrajzolt, mégsem vált elcsüggesztő, lehangoló leckéztetéssé, amint egyesek állították, az annak tudható be, hogy a háttérben reménykeltő színek is fellelhetők: a székelység végül mindig képes volt kiheverni a nehéz korok pusztításait, rombolásait, újra tudta kezdeni az életet. Éltrevalóságát a legendás ezermesterséggé fejlesztett tudásával újra és újra képes volt bebizonyítani.”²

Tamásinál derül ki igazán, hogy az útmotívum mennyire fontos – kötetszervező – szerkezeti eleme a szociográfiaírásnak. Balázs Ferenc beéri egy utalással, hiszen előző kötete, a *Bejáróm a kerek világot* beszédesen bizonyítja, hogy az egyetemesség felől közelít a két vi-

1 *Elöljáró beszéd*. In: Bözödi György: *A rög alatt*. Magyar Élet kiadása, Bp., 1944. 5.

2 Egyes Ákos: *Bözödi György: Székely századok*. Történelmi tanulmányok. Egybegyűjtötte és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. Hátsó borító.

lágháború közötti erdélyi falu mindennapjaihoz. Bözödi megáll *A Székelyföld kapujában* című nyitófejezet után a helyszíni oknyomozásban, hogy megnyissa előttünk az ezeréves „történelmi utat”, amely a harmincas évek derekáig vezetett. Könyvének felét erre az „útleírásra” építi. Tamási szintén „fél könyvnyi időt” szentel annak érzékeltetésére, amíg Kolozsvártól eljut Székelyudvarhelyre, mert ebbe az „útleírásba” – találóan állapította meg Ágh István – a szülőföldvesztés és az otthonkeresés minden mozzanatát bele kellett sűrítetnie.³

Hogy mennyire tudatos szerkesztési elgondolás szerint alakult ez így, nyomban kiderül, ha a *Szülőföldemet* egybevetjük annak előképével, az 1934-es *Bajlított földönnel*. Ebben is szerepe van az „útleírásnak” s az amerikai élmények felidézésének – de mindössze egyhetednyi terjedelemben. Indítása nagylélegzetű, akárcsak az *Abel-trilógiáé*, de az amerikai élmények csak a *Szülőföldemben* jutnak szerephez, amikor a hazalátogató író összehasonlítja ottani tapasztalatait a kisebbségi létviszonyokkal.⁴ Már ebből a gondolatfutamból is egyértelműen kiderül, hogy a világlátott Tamási „lelki ideje” miért volt hosszabb Kolozsvártól Farkaslakáig, mint az a két hét, amíg 1926-ban az Atlanti-óceánt áthajózva megérkezett Kolozsvárra. Közel két évtizedes kisebbségi élettapasztalat írói megfogalmazása várt erre a hazafelé tartó útra. Tele a hazavesztés fájdalomával és az otthonkeresés benső drámájával. Miközben mindvégig tudatában volt annak, hogy ennek a küzdelemnek a „kibeszélésé-

3 Ágh István: *A szülőföld kelyhe*. Hittel, 1990. 23. 14–15.

4 „Amikor Amerikában voltál, ott beszélhettél, ahogy tudtál, s ahogy akartál; iskolát állíthattál volna fel, amilyen tetszett; és a hivatalból nem dobtak ki, amiért nem tudtál elég jól angolul, hanem éppen felvettek, hogy legyen, aki a magyarokkal magyarul beszéljen. Pedig volt-e őseid közül egy is, aki harcolt volna vad indiánusokkal? Ugye hogy nem! De ezt az erdélyi földet művelték, éltek és haltak érte. [...] Hát szabad eléfordulni annak, hogy nem szólsz bátran a te nyelveden, csakhogy megóvjad magad a kellemetlenségtől? Vagy már annyira elcsüggedtél, hogy Makkai Sándorral tartasz, aki sok vívódás után arra jött rá, hogy kisebbségnek lenni erkölcsileg lehetetlen, s hogy erre az életformára nincs megoldás seholl! Ügyelj, mert ő is első osztályon utazott, mivel püspök volt; s utaztában ilyenformán tusakodhatott sokszor, ahogy te is...” (Tamási Áron: *Szülőföldem*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, 1986. 68–70.)

vel" juthat el a maga elé tűzött írói célkitűzések maradandó érvényű teljesítéséhez.

A négy szerkezeti egységre épített kötet első része a *Beszédes út hazafelé*, a második pedig az *Átkelés az aranyhídon* címet kapta. Mindkettő „beszédes”. A hazavesztés és az otthonkeresés stációit érzékeltetik. Már az útra készítő indíték sem mindennapi: az erdélyi származású bukaresti miniszterelnök első osztályra szóló vasúti szabadjegyet utalt ki Tamásinak az erdélyi magyar irodalom iránti tisztelete jeléül. A megtiszteltetést nem illett visszautasítani, s némi tépelődés után az író úgy döntött, hogy a szabadjegyet elfogadja, mert három évvel korábban már amúgy is ország-világ tudtára adta: *hazai útleírás lesz a legközelebbi könyve*.

Az első osztályra jogosító okmány birtokában „valami nagy románnak” véli Tamásit a hordár, akinek alázatos viselkedése ijesztően hat az íróra. A fülkékben mindenütt román lapokat olvasnak, ott is, ahová a helyjegye szól. Ám amint előveszi maga is úti olvasmányát, a magyar napilap leplezhetetlen idegességet támaszt körülötte, ami csak akkor szűnik meg, amikor Segesváron elköszön olvasmányaikba „temetkező” útítársaitól, az ország-gyarapodástól két évtized múltán is frusztrált „nagyromán intelligencia” tagjaitól. Alexandru Vaida-Voevod erdélyi származású román miniszterelnök még tisztában volt a Romániához csatolt magyarság értékeivel. Ennek kultúr-diplomáciai jelét is adta. De nyomban kommunikációs rövidzárlat keletkezik, amint az alsóbb hatalmi körökben elhelyezkedő „állami emberek”, hivatalnoki rétegek közvetlen érintkezésbe kerülnek a kisebbségekkel. A helyzetből adódóan tehát maga az írás sem egymáshoz közelíti, ami hivatása lenne, hanem éppenséggel eltávolítja egymástól a többségieket és a kisebbségieket. Kötetnyitó tanulságnak már ez sem kevés, de Tamási folytatja: „Erdély földje ez; s te is erdélyi vagy. Nem jövevény, ki sóval vagy arannyal kalmárkodni jött volna ide. A nép, melyből származol, már itt volt ezer esztendővel ezelőtt. S ha igazuk van a tudósoknak, hogy az avarok maradványai a székelyek, akkor itt voltak azelőtt is. Nemzetséged sem habozott soha, hogy más országok jobb földjét kívánta volna, hanem ezt védte tatárral, némettel és muszkával szemben. S most ingerülten néznek mindenütt reád, ha nyelveden szólasz ezen a földön; s még úgy jársz a legjobban, ha nem válaszol-

nak.”⁵ (Az „első osztályú fogadtatás” méltó ellentételezésekképpen olvasható az író gyermekkori emlékeit megidéző részben Pável bácsi vásári históriája: bár csak „gesztusnyelven” tudtak értekezni, a farkaslakiak mégis hozzásegítették, hogy lovait ellátva hazatalálhasson. A népi érintkezésben megnyilatkozó emberség példázatával arra hívja fel a figyelmet Tamási: mennyi kár származik abból, hogy ez a harmónia 1918 után „megzavarodott”).

Segesvártól másodosztályon utazik tovább a *Szülőföldem* szerzője, ahol is a „kultúrzónás programteljesítők” képében láthatja viszont a többségi „intelligencia” képviselőit: papokat, tanítókat, hivatalnokokat, a Székelyföld módszeres elrománosításának magasan felülfizetett eszközembereit. Próbálja őket is megérteni, akárcsak az első osztályon utazó „nemzetvédőket”, hiszen meglehet, hogy csak így nyílik lehetőségük szegény szülei anyagi támogatására vagy kisebb testvéreik taníttatására. Amikor már itt is „kiismerte” magát, átmegy a harmadik osztályra, ahol *vidáman és színesen csobog* a székely beszéd, ahol *elevenség és jókedv csobog*, mintha nem is az anynyi bajt látott Székelyföld kapujában volnánk.

Harmadosztályú állampolgárként érkezik tehát szülőföldjére Tamási Áron. Az olvasó közben többszörösen átélheti a hazavesztés trianoni traumáját. A segesvári intermezzo és a Székelyudvarhelyen töltött „ajándéknap” értéktelítettsége ugyancsak hozzájárul ehhez. Ez utóbbi igazi szerkesztési „trouvaille”. Nemcsak azért, mert ez a tűnődésre szánt nap alkalmat nyújt számára, hogy felidézhesse azt az epizódot, amikor Amerikából 1926-ban hazatérve „a honban nem lelé hazáját”;⁶ amikor az útnak indító iskolavárosban letartóztatták, az államhatalom „közégei” gyanús idegenként kezelték, és csak csendőri kísérettel pillanthatta meg Farkaslakát. Fontos ez az epizód azért is, mert a kisebbségi sorson tűnődve, írásművészetének ugyancsak hazajáró, otthonkereső szellemképeit megidézve felfedezhette a szociográfia műfajtagító lehetőségeit. Az útleírás így nyer jelentéstöbbletet: minél jobban közeledik az író szülőfaluja határa felé, annál inkább erősödik az olvasóban az ösz-

5 Tamási Áron: *Szülőföldem*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, 1986. 11.

6 Az idézett kiadásban: a 41. laptól a 61.-ig.

szertartozás és az idetartozás felemelő érzése, és ugyanakkor fokozatosan halványodik a szülőföldön való számkivetettség/elidegenítettség tragikuma. A jövőteremtés érdekében.

Hogy a biztató jövőkép megtalálásának a helyszínére érkezhesen, az írónak – akárcsak a mesebeli hősöknek – meg kell küzdenie még egy akadállyal: át kell kelnie a szülőföld birtokba vételének „aranyhídján”. A sok próbának kitett mesehős közismerten az aranyhídon át érkezik meg a királykisasszonyt rejtő kastélyba. Fizikai értelemben két partot, két világot összekötő vízi tüneményt jelent a fogalom: a felkelő vagy lemenő nap látványa a vízfelület fölött. Akkor jelenik meg, amikor a nap visszatükröződése hídszerűen összekötni látszik a két partot. Erre a motívumra épül a kötet második része, az *Átkelés az aranyhídon*. Vagyis a székely anyavárosból a Farkaslakára vezető tizenkét kilométeres szekérút leírása. Amelyen – a Baknya-tetőre érve – feltűnik a két világ elszakíthatatlanságának „láthatatlan bilincse”, mely kötöttségei ellenére nem a szabadság-fosztottság jelképe, hanem az írói munka értelmének érzékeltetése.⁷

7 „Az esti fátyolon keresztül csak derengve látszik a torony, de ahogy a száját sötétben is megkapja az ember, olyan pontosan tudom én is, hogy mi hol van ott a derengésben. Valósággal nyűgbe ver valami különös érzés, amelyhez hasonlót soha semmi nem ébresztett bennem, csak a föld, ahol ringott a bölcsőm. Nem öröm és nem fájdalom ez az érzés; nem szárnyalás és nem is megenyhülés. Kehely talán, miben e földi élet levének kivonata van: az a titokzatos, egyetlen ital, melybe a kerek földnek minden fűszere egybefőzetett. Ízében mind ott találod az édes és keserű fűszereket, a mérgezőket és a gyógyítókat, nemkülönben a kábítókat és a józanító fűszereket. Isten s majd szülő nem kérdezte tőlünk, hogy innánk-e belőle, hanem megittak, mint tehetetlen áldozatokat. S ami éltetett egyfelől, mérgezett ugyanakkor; s mint testnek és léleknek legnagyobb szenvedélyét, azóta sem tudjuk leszokni ezt az italt.

Rabjai vagyunk.

És nem tehetünk egyebet: hordjuk ezt az örökös, láthatatlan bilincset, mely egy-magában is elegendő volna arra, hogy az ember szabad soha ne lehessen. S még úgy a legjobb, ha megadással hordjuk, és rozsdáit magunk takarítjuk, mert aki lázadva összetöri ezt a kelyhet, a hegyeket teszi egyenlővé a sík földdel, hogy magának zugot sehol se találhasson.” (Tamási Áron: *Szülőföldem*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadás, 1986. 86–87.)

2. TUDOMÁNYOS IGÉNYSZINT, TÉNYSZERŰSÉG

Bözödinél a legerőteljesebb a mű tudományos színezete. Nem véletlen, hogy a kortársak egy része tudományos vidékmonográfiának vélte. Nemcsak a történelmi rész kidolgozásához végzett önálló kutatásokat, a bejárt települések leírásakor is megpróbál tudományos (településtörténeti, demográfiai, mentalitástörténeti, gazdasági stb.) szempontokat érvényesíteni. Mindez a *Székely bánja* szerkezetét is alapvetően meghatározza: a jelen kérdéseit sűrítetten bemutatató drámai expozíció után következik a történelmi oknyomozás, majd a jövőteremtő küzdelem érzékeltetése.

Egy Balázs Ferenc-megszállottságú unitárius lelkész kálváriáját ismeri meg 1932-ben Bözödi, az ő hétéves históriájából bomlik ki aztán az egész székelységé „a balladák komor fenségével” (Balogh Edgár). (Lukács Sándor Balázs Ferencsel egy időben került ki Angliába, majd Amerikába. Lőrinczi Lászlóval triászban ott alakították ki mindhárman erdélyi életépítő elképzeléseiket.) Az expozíciót követő „félkönyvnyi fejezet”, az *Elfelejtett történelem* – találóa írja Csapody Miklós 1986-ban megjelent elemzésében – a kötet legmozgalmasabban és legjobban megírt része. „A székelység valódi történetét logikus okfejtés és összeszedett argumentáció kíséri, melyet, mint az árnyék követ a »bűnös utópia« felmagzásának kísérteties históriája. Tűzvész, háborúk, vér, felekezeti széthúzás, a jog félresöprése, felkelések és bukások. [...] A népi tömegeknek ez a leromlása 1867 után felgyorsult, az arányosítás (a közös földek felosztása) és a tagosítás (a birtokok egységesítése) csak erősítette a folyamatot. A bontakozó kapitalizmus pénzügyi fellendülés helyett a lelkiismeretlen magyar bankpolitika »eredményeit« hozta.”⁸ A kötet második fele a személyes tapasztalatok rögzítése. Jellegénél fogva másnemű, mint a történelmi fejezet. Tájrajz és állapotrajz követi egymást a „felemelkedés szigeteinek” keresése közben. Sokszor elnagyoltan, vázaltszerűen. Az egyenletlenség és az esetlegesség feltűnő jegyeit Csapody az újságírói munkából eredezteti, másrészt – a kötet egészére is vonatkoztatva – Bözödi történelemszemléleté-

8 Csapody Miklós: *Bözödi és a Székely bánja*. Életünk, 1986. 9–10. 889–898.

nek egyoldalúságával magyarázza. Csak megerősíteni tudja Venczel József és Jancsó Béla kortársi megállapításait: hiányzik „a székelyföldi hétköznapok otthonos – nem idilli, de békés – világa, láthatatlan marad a nyugalmas időkben alkotó, kultúrateremtő székelység”.⁹ A feudális rend korlátainak és megtorlásainak az előtérbe helyezésével, a gazdasági viszonyok sokszor fárasztó bemutatásával (arányosítás, tagosítás) óhatatlanul aránytalanná válik a történelmi tabló is, ami ebben a formájában csak növeli az olvasó hiányérzetét: miként volt lehetséges az, hogy annyi vérvesztés és történelmi igazságtalanság ellenére (amihez még jócskán hozzáadódott a kötet második felében lajtromozott gyermekhalandóság, egyke, szifilisz, öngyilkosság, kivándorlás, hit- és nemzetelhagyás, oktan virtuskodás stb.) a székelység mégis megmaradhatott? Bözödi nyilvánvalóan nem érezte kellőképpen – és erre hívta fel a figyelmet 1986-os elemzésében Csapody Miklós is –, hogy „e közösségek nem csupán minduntalan alávetettek, hanem még ebbéli állapotukban is szigorú és emberséges erkölcsi rend, etikai normák szerint rendezték be és szabályozták tagjaik életét, amint erről a fennmaradt faluközösségi határozatok, a rendtartó székely falu írásos emlékei tanúskodnak”.¹⁰

Balázs Ferencnek kezdetben nem állt szándékban, hogy módszeres levéltári kutatásokat végezzen, könyvének egyik legizgalmasabb fejezete (*A levéltáros*) mégis ösztönzőleg hatott a „székely communitas” törvényeinek későbbi tanulmányozóira. Akkoriban az egyházközségek jegyzőkönyvei századokra visszamenően a parókiákon porosodtak – az állambiztonságiak figyelme még nem terjedt ki rájuk, mint a Ceaușescu-időkben –, s amikor felmerült a templomújítás igénye, utána kellett nézni az építéssel és javításokkal kapcsolatos adatoknak. Mint annyiszor életében, a szükségből kovácsolt erényt, és mellé szegődött a szerencse. Amit annak is köszönhetett, hogy nem volt egészen járatlan ebben a munkában, mivel Kelemen Lajos mellett végzett diplomatikai gyakorlatot a teológián, s így hamar belefeledkezett az első tekintetre „megfejthetetlennek” tűnő 18. századi jegyzőkönyvek, egyháztörténeti fel-

9 Uo.

10 Uo.

jegyzések folyamatos olvasásába. A levéltári leletmentést aztán már nagy kedvvel egészítette ki más történeti forrásmunkák tanulmányozásával.

A Debreczeni László segítségével felújított mészköi templom ma is Aranyosszék büszkesége. De a Hurkalyuki Társaság történetének a felfedezése sem kisebb jelentőségű. Hiszen a közösségi földek használatának olyan helyi rendszerére bukkant, amely „emberségi és mindenségi szempontból talán a legtokéletesebb”, s amelyre éppen ezért demokratikus társadalomszervező munkája során maga is építhetett. Az EF hasábjain megjelent tanulmányaiiban és *A rög alatt*ban egyaránt azt hangsúlyozta, hogy Erdélyben csak olyan termelési csoportosulásokra lehet rávenni a kisgazdákat, amelyekben ki-ki megőrizheti biztonságérzetét. Éppen ezért a közbirtokossági hagyományok továbbfejlesztését tartotta célravezetőnek, és nem például a föld tulajdonjogának a megszüntetését. A két világháború közötti Erdélyben ugyanis még sok helyen éltek a hajdani földközösségi forma maradványai. „A communitas hosszú évszázadokon át lehetett vagyonközösség, a falu lakója pedig – írja Imreh István akadémikus – „a községi föld társtulajdonosa is volt«. Maga a faluközösség azonban szintén lehetett társtulajdonos. A törzsi, nemzetségi szervezet formáiból kibontakozó és széki, tehát territoriális, szomszédsági keretekben újjárendeződő népesség nem minden területet osztott meg a falvak között. Maradt olyan is, amelyhez minden egyes település jogot formálhatott. A Moldvával szomszédos határrészek, az elpusztult települések megművelhető területei szintén több falu vagy az egész szék tulajdonává váltak.”¹¹

Érthető tehát a demokratikus hagyományokat kereső Balázs Ferenc öröme, amikor az osztásos földközösségi rendszer maradványait Aranyosszéken is fellelte. Mészköi kísérlete is azon az elven alapszik, hogy senki a mások kárára előnyhöz ne juthasson. A zöldségtermesztésre kiválóan alkalmas Koptakert ugyanis az unitárius egyházközségé volt, ötven magyar család megélhetését biztosította a legnehezebb időkben is. Az egyházközség a közös vagyon kezelését egy önkormányzati szervnek, a Hurkalyuki (későbbi nevén:

11 Imreh István: *Székelyek a múlt időben*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987. 121.

Kopta) Társaságnak adta át, amely vezetőségét a gazdálkodókból választotta. A nyilatkat szétosztó közgyűlésen mindenki egy szavazattal lehetett jelen. Erre mondta Balázs Ferenc, hogy „egyetemes szempontból más fölfogás helytálló, igazságosnak nem fogadható el.”¹²

Feltűnő jegye *A rög alatt* „tudományos színezetének”, hogy miközben a szerző a helyi hagyományok modellérvényű megerősítésén fáradozik, azzal akar példát mutatni, hogy ő maga szakkönyvek alapján gazdálkodik. Ez pedig a múltból átsugárzó éltető hagyomány és a jövőformáló modernitás drámájához vezet. Hiszen eleinte több a kudarca, mint a bevált eredménye. A konfliktus azonban a templomújtás idején éleződik ki igazán. Emberei nem értették meg a haladás titkát. „Hogy magyarul kell moderneknek lennünk! Hogy az isteni élet még az emberen keresztül is a gazdag, dús változatosságban, nem pedig az egyformaságban keresi az egységet. Vakmerő az, aki fehérbe vagy vörösbe akarja az egész világot öltöztetni! Egy kaptafára húzni a föld minden népét nem akarhatja más, csak a hernyó elbizakodottsága...”¹³

Ennyiből is kiderül: Balázs Ferenc voltaképpen a vegyes lakosságú erdélyi falu mentalitásbeli szimptomáit tárta fel a harmincas évek derekán. És ezzel máig nem méltányolt szolgálatot tett a mentalitástörténeti kutatásoknak. Ám ugyanakkor hozzásegít a tény-szerűség – Kapuściński által kitágított – fogalmának értelmezéséhez is. Aki nincs tisztában ennek a rendkívüli jelentőségével, az *A rög alatt*ot sem tudja érdeme szerint értékelni.

A szociográfiaírás igényelte *külső* és *belső* nézőpont egyidejű érvényesítése teremti meg tehát Balázs Ferencnél a mű szerkezetét, kohézióját. Egy századokon át betokosodott gondolkodásmód kéréget kellett feltörnie, hogy (kezdetben: kevés számú) híveit és a korszerűsítési törekvéseit jó ideig elutasító (kezdetben: ők voltak többségben) mészkiőket a reális ön- és közösségi érdekérvényesítés

12 Lásd *A Hurkalyuki Társaság utat mutat* című fejezetet. In: *A rög alatt*. Magyar Élet kiadása, Bp., 1944. 70–76.

13 Lásd a jelzett kiadásban az *Istennek magyar temploma* fejezetet (128–136). Az idézet a 131–132. lapon.

lehetőségeinek a felismeréséhez eljuttathassa. De nemcsak falusfeleivel kellett drámai küzdelmet kellett folytatnia – önmagával is.

Amikor világ körüli útjáról hazaérkezett, még csak nagy vonalakban látta a maga elé tűzött célokat. A részletkérdések megoldásához nem volt kellő szakmai tapasztalata. Egyén és közösség fejlesztését a maga szerves egységében képzelte el. Nem állított fel merev prioritásokat, így kezdeti kudarcai sem viselték meg annyira. Eszközeit mindig aszerint válogatta meg, hogy a kínálkozó alkalom milyen célok elérését teszi számára lehetővé. A székelykeresztúri tapasztalatok birtokában már azzal is tisztában volt, hogy „sok jónak éppen a falusi ember makacs értetlensége az elrontója, amelyen egy kis rendszeres továbbképzés könnyen segíthetne”.¹⁴ Ezért lát hozzá már az első mézskői évben a népfőiskola-szervezéshez. És igaza volt, mert a mentalitásváltás beindításához, az egészségesebb és korszerűbb gondolkodásmód kialakítása felé vezető úton a népfőiskolai tanfolyamokon eszmélkedő fiatal korosztályok legtehetségesebbjeiben lelt szövetségesre. Velük együtt építi és álmodja tovább vidékfejlesztő programját, és amikor betegsége végképp megfosztja a másokért végzett áldozatos munka közvetlen tett-értékű lehetőségeitől, betegágyához kötötten megírja ennek a küzdelemnek a drámai naplóját. Így válik maga a könyv is példasugárzó, modellteremtő cselekedetté. Olyan művé, amely a tényszerűség fogalmát nemcsak részleteiben, hanem a maga egészében is kimeríti. Alighanem ez *A rög alatt* legfőbb jellegzetessége, és ebből adódik örök időszerűsége.

Tamási könyvének nincs közvetlen tudományos igényszíneze, az adatok és statisztikák teljesen hiányoznak belőle. Mégis minden sorából kiérződik, hogy valós tényekre alapozza mondanivalóját. Csakhogy nála a tények egy ezeréves gondolkodásmód megragadásában „érhetők tetten”. Ehhez viszonyítva válnak szembetűnőkké a kisebbségi idők erőziójának kített szülőfalu mentalitásváltozásai. A kisebbségi helyzet által előidézett értékvesztés és az ezeréves népi életforma értéktelítettsége közti feszültségben keresi Tamási a jövőteremtés lehetőségeit. Voltaképpen a mentalitásváltás felisme-

14 Uo.

réséből fakad a kötet szerkezeti tagolása is, ennek a rendezőelvnek az érvényesítése teszi koherens alkotássá a *Szülőföldemet*.

3. SZAVAK ÉS TETTEK AZONOSSÁGA

A leírt szó felelőssége mindhárom műben érzékelhető, csak más-más hangsúlyokkal jelentkeznek.

A szókimondás bátorsága leginkább Bözödi művét jellemzi. A *Székely bánja* írója „bátran utat vágott kisebbségi népeletünk gátlástalan elemzése s így igazi és őszinte nemzeti önismeretünk felé” szögezte le nyomban a kötet megjelenése után Balogh Edgár (a kiadást elősegítő nemzedéktársak egyike) a nagy példányszámú *Brassói Lapok* 1938. június 20-i számában. A *Keleti Újság* július 30-i számában Mikó Imre is kiemelte a szerző lelkiismeret-ébresztő bátorságát, és „szép emberi cselekedetnek” nevezte Bözödi munkáját. Jancsó Béla ugyancsak „példamutató tett”-ként értékelte az Erdélyi Fialatok hasábjain¹⁵ a „helyesebb önismeretünk felé” utat törő vállalkozást. (Azzal együtt, hogy – a szociológus Mikóhoz és Venczelhez hasonlóan – jól látta a könyv számtalan fogyatékoságát.) A kötet bővített újrakiadásához írt előszavában Bözödi 1939 őszén egy mondat erejéig kitér az elutasító bírálatokra: „Akadtak néhányan, akiknek fájt a feltárt igazság és a könyv megjelenése után is minden buzgalmukkal azon voltak, hogy elgáncsolják szélesebb körben való terjedését, nehogy közvéleményt formáló tényezővé válják, hogy újólag leszögezhesse alapállását: Ha nagy tévedéseket és mulasztásokat kellett megállapítanom a múltban, ezt nem kevés fájdalommal tettem, mert érzem, kisebbségi helyzetünk fokozott felelősséget és fokozott körültekintést követel meg az írótól a letúnt idők bírálatánál. De az igazság és a jövő érdekében vállallnom kellett a küzdelem súlyát, nehézségeit és veszedelmét.”¹⁶

15 Jancsó Béla: *Az első tudományos vidék-monográfiánkhoz*. Erdélyi Fialatok, 1938. 2. 7–10.

16 Vö.: Cseke Péter: *A Székely bánja előtörténete és utóélete*. In: Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe*. Székely konferencia 2009. október 2–3. Az Erdély-történeti Alapítvány kiadása, Debrecen, 2009. 113–136.

„Példamutató tett”-ként értékelhető az is, hogy 1943-ban, amikor a Püski Sándor vezette Magyar Élet kiadó vállalkozott a *Székely bánja* megjelentetésére, Bözödi többségi helyzetben sem változtatott semmit a mű alapkoncepcióján (némi bővítéssel csak a szerkezetén), mert úgy látta, hogy az új viszonyok között „a szegény székelységnek nem a sorsa, hanem csak úri vezérkara változott”.¹⁷

Hogy a szavak és tettek azonossága mennyire műkonstituáló tényező a szociográfiaírásban, a legegyértelműbben *A rög alatt* genezisében mutatkozik meg. Világkörüli útvjáról hazatérve Balázs Ferenc már csak akkor látta értelmét a leírt szavaknak, ha abból cselekedet származhat. Közismerten a tudatos létformálás megszállottja volt, jól tudta: más az írás és más a cselekvés társadalmi közege.¹⁸ S mert világtávlatban, emberiségi méreteken gondolkodott, tisztában volt azzal is: az emberiség s benne a kisebbsége sokasodó gondjainak a megoldása érdekében globális és helyi szinten egyaránt cselekedni kell. S lehetőleg egy időben. Mivel a felülről elrendelt „világmegváltás” csak diktatúrával valósítható meg, az emberhez méltó életvitel megteremtésének lehetőségét az alulról felfelé épülő társadalommodell érvényesítésében látta; az egyén, a család, az egymásba és egymásból épülő kisebb és nagyobb közösségek, valamint az állam viszonyrendszerének megnyugtató rendezésében; hogy sem az egyének, sem a közösségek ne legyenek, ne lehessenek kiszolgáltatottjai a mindenkori hatalmak packázásainak. Ma is megszívlelendő felismerése: bizonyos dolgok csak az egyénre, mások meg kizárólag a közösségekre (civil társadalmi szerveződésekre) tartoznak, ismét mások az államra, a nemzetre, az emberiségre. Ha mindenik megtenné a maga helyén és a maga idejében azt, ami kizárólag tőle függ, egyből áttekinthetőbbé és működőképessé válnának az emberi viszonylatok.

17 Uo.

18 „Csak egynek van ereje, jogosultsága: a tettek. [...] Bűn, ha a szóbeszéd miatt a valóságos élet megrövidül [...] S én mégis írok, mert falumba gyökerezve fejemet feldugom. Távolabbra nézek. Nem akarom elveszíteni a kapcsolatot a nagyobb világgal. Ha én tudok róla, ő is tudjon rólam.” (*A rög alatt*. Magyar Élet kiadása, 6., 9

Teljesen szokatlan volt abban az időben, hogy a szószékről sem szólt másként híveihez Balázs Ferenc, mint ahogy a munkás hét-köznapokon a falu ügyes-bajos dolgainak a megbeszéléseikor.¹⁹

Tamási is a családból indul ki, majd a faluközösség és a népi életforma „történelmi teherbírását” veszi szemügyre – a kisebbségi létviszonyok második évtizedének vége felé, amikorra a Trianon utáni (kisebbségmentő) illúziók maradéktalanul szertefoszlottak, és az is kiderült, hogy a kisebbségi önszerveződés sem járt a kívánt eredménnyel; sem külpolitikai, sem belpolitikai eszközökkel nem lehetett a nemzeti kisebbségek és a román állam viszonyát megnyugtató módon rendezni. Tamási írásművészetét haláláig a szülőföld táplálta, de elhivatottságának igazi értelmét akkor fedezi fel, amikor faluja és nemzete sorsát azonos értékrendszeren belül, egyetemes összefüggésben szemléli. Ezeket az összefüggéseket pedig a kisebbségi helyzet „kihívásai” tudatosították benne. A vizsgálódásoknak és elmélkedéseknek köszönhetően erre a megállapításra jut Farkaslakán szemlélődve az író:

19 Nem lehet megrendültség nélkül olvasni ezeket a sorokat: „A palástot magamra öltöm: pap vagyok.

De elsősorban próféta.

Szólom az igazságot, hirdetem az igazabb, teljesebb, istenibb élet szükségességét, akár élvezik a beszédeimet a hívek, akár nem. Lennem kell a falu élő lelkiismerete, a jóság fölmutatója, a gyarlóság ostorozója. Tudom, vannak, akik templomba nem járnak, mert a kemény beszédet nem bírják. Mások talán szívesebben hallgatnák minden vasárnap a Noé történetét s az özönvíz előtti dolgokat. De lennem kell az isteni élet jeladója 1934-ben, ha tetszik, ha nem az embereknek.

Isten országának vagyok a munkása, s Isten országa: élet. A templom négy fala között legfeljebb lelket nyerhetünk: indítást, útbaigazítást. Vezetnem kell népemet élete minden fordulatában az isteni magasságok felé. Bele kell avatkoznom gazdálkodásába, pénzköltésébe, építkezéseibe, ruházkodásába, szabad idejének fölhasználásába. Szépséget, szeretetet, megértést, igazságot nemcsak prédikálnom, megvalósítanom kell a lehetőségek határain belül. [...]

Engem a vallás azért érdekelt, mert benne az emberi élet legfőbb egységbe hozó, egységben tartó erejét látom. A mi úgynevezett modern életünkben ennek a hiánya a legkiütközőbb.

Úgy éreztem és úgy érzem, hogy a bennem kialakult vallásosság az az égetően szükséges új hit, amely az értelmi fejlődés új állomására érkezett emberek lelkét visszaadja. Az elhivatásom, a kötelességem, a rendeltetésem ezt az új hitet szerzetesugarazni, a világba robbantani.” (Lásd az *Ember szolgálja, Isten embere* című alfejezet a Magyar Élet kiadásában: 152–159. Idézetek: 157–158.)

„Mint egy balladának, olyan szigorú a formája ennek az életnek. De emberi számítás szerint legalább biztos, megtartó és erős. Igen, gondoltam magamban, erről is könyvet kéne írni, sőt erről kéne igazán: a népi életformának ezeréves lelki és testi szerkezetéről, melyet nem politikusok ácsoltak össze valamelyik társadalmi osztály védelmére, hanem névtelen emberi mű, mint a nyelv. Nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy, s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást. Bizony, meg kéne írni ennek a formának a testi és lelki szerkezetét, hogy a nemzet, mely országokban és osztályokban él, elmélkedjék rajta, és foganjon vágyat arra, hogy szellemben és lélekben egyetlen személy legyen.”²⁰

Amiként a Balázs Ferenc gyenge testét idő előtt szétporlasztó „magas feszültségű életáram” a „mindenség sodrába” próbálta beállítani a két világháború közötti erdélyi életet, Tamási is tisztában volt azzal: nem menekülhetünk el mindannyian Makkaival, nekünk itthon kell betöltenünk a szellem törvényeit. Ahogy Sütő András fogalmazott első amerikai útjáról hazatérve: nekünk nem ott, hanem itthon vannak európai szintű elvégeznivalóink; minél több szállal kötődünk a szülőföldhöz, amelyből vétettünk, annál többet jelenthetünk a nagyvilág számára is.

4. A PÉLDÁZATOK SZEREPE

Balázs Ferenc a kisebbségi *modus vivendi* példázatát nyújtja *A rög alatt*-tal: a két világháború közötti helyzetben sem kényszerülhet az erdélyi magyarság arra, hogy lemondjon az élet teljességének igényéről; az élet korszerűsítése során azonban csak azokat a nyugati törekvéseket kell meghonosítania, amelyek saját értékren-

20 Tamási Áron: *Szülőföldem*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, 1986. 108–109.

dünkbe illeszthetőek és közösségi érdekeinkkel egyeztethetőek. Nem utánozni kell a Nyugatot, hanem erdélyi módon gondolkozni.²¹ Böződi példázatai a kisebbségi felemelkedés Balázs Ferenc-i „szigeteiről” azt sugallják: csak reális önismeretre lehet jövőt építeni, saját értékeinket idegen érdekekért sosem szabad kockáztatni.²² Ennek nem mond ellent Tamási üzenete: évezredes alapjai vannak a jövőteremtésnek, a kisebbségi lét csak múltó intermezzo (átmeneti állapot) a történelmi időben. Példázatai voltaképpen ezt a felismerést teszik nyilvánvalóvá az egész kötetben. Ezek szerkezetét pedig a *belső* és a *külső* láttatás szempontjai egyaránt alakítják: a) az író követendő magatartásformákat fedez fel szülőföldjén, b) ugyanakkor a maga tudatos szülőföld-ragaszkodását, felelős írói viszonyulását is példaszerűként posztuálja (akárcsak – mutatis mutandis – Balázs Ferenc vagy Böződi). Tamási arról akarja meggyőzni olvasóját, hogy a szülőföld vállalása nem lehet kérdéses, mert „természetes és szükséges része identitásunknak, s ezen állítás igazságának belátásáért az »élni kell« elszántságával élő néphez kell fordulni, mert tőle lehet megtanulni azt a szemléletet és magatartást, amely a kisebbségi létben megtartó lehet. A példázat címzettje az eszmékkel vívódó értelmiségi, akinek a történet tanulsága szerint újra kell definiálnia viszonyát a néphez, s életünk adottságaihoz. A Makkai Sándor döntésére való utalás és a dombtetőn kiszakadó vallomásban a teremtett világ kisebbségének elismerése a megvalósulóval szemben egyértelműen utal az új magatartás kialakításának szükségességére. A szegénység, a nép és az érték összekapcsolása elsősorban nem szociális töltetű, hanem a természetes, az adottságok tudomásulvételén alapuló életet – mint az értékképzés lehetőségét – állítja szembe a vonat első osztályán való utazás által példázott, s az eszmék közti választásban megkonstruált élettel. Ismeretes, hogy a népi irodalom egyik fő problémája az volt, hogyan lehetne megmutatni a népi életmód, szemlélet és mentali-

21 „Ami Dániában kialakult, az dán: emberileg és történelmileg. Amire nekünk szükségünk van, az erdélyi kell hogy legyen.”

22 „Reményünket önmagunk erejébe kell vetnünk, nem a mások segítségébe, és belső erőt csak úgy nyerünk, ha megtisztítjuk szemléletünket és közelebb viszünk a valósághoz.”

tás romlásában azokat az értékeket, amelyekre mégiscsak a nemzeti-társadalmi megújulást lehetne alapozni. Tamásinál mindez úgy oldódik meg, hogy az életet, mint a kisebbségi léthelyzetben etikai-ivá formálódó vitális értéket teszi meg minden értékképzés kiindulópontjául, s ezzel minden egyéb hozzá kapcsolódó érték is pozitívba, lehetségesbe fordul át.”²³

5. LÍRAISÁG, VALLOMÁSOSSÁG

A próza költőjeként számon tartott Tamásinál nyilvánvalóan domináns elem. Nála szervesül leginkább a tényszerűséggel. Ennek köszönhető a *Szülőföldem* nagyfokú szemantikai telítettsége. A valóságértelmezést nem (mulandó) elméleti – történelmi és/vagy vallásfilozófiai – fejtegetésekre bízta, hanem (időtlen) költői képekre és példázatokra. Ez az „emberi végtelenbe kiterjesztett tanúságtétel”²⁴ a történelmi szenvedések által megszentelt megtartó hagyományok „jelen idejű állapotáról” és jövőalakító funkciójáról („mégis élünk”) teszi lehetővé az író számára, hogy mások számára is érvényes igazságokat ismerjen fel az általa megélt értékelményekben.

Közismert irodalomtörténeti tény, hogy Balázs Ferenc és Böződi élete végéig verseket is írt, pályakezdése idején pedig Tamási is kipróbálta tolla erejét ebben a műfajban (igaz, kevesen tudják már, hogy kellő írói önismeret híján publikálta is azokat). Vizsgálódásunk szempontjából viszont az a leglényegesebb, hogy *A rög alatt* a halál előtti évek „vallomás-kényszerében” született: a megértés és a szeretet benső napja ragyogja át az egész művet. Böződi pedig tudatosan visszafogta „lírai énjének” erényeit, jóllehet azt vallotta, hogy „szociográfiát nem lehet csak tudományos eszközökkel, hiteles tények felsorakoztatásával írni”²⁵ – költői megszállottság, lírai hevület is kell hozzá. Csakhogy idegenkedett az előtte járó írónemzedék irodalom-felfogásától: sokallta a székely világ ábrázolásában

23 Lakner Lajos: *I. m.* I. h.

24 Uo.

25 Böződi György. *A Székely bánja forrásánál.* I. h

túltengő líraiságot; a tárgyilagosság, a hiteles valóságkép megjelenítése volt az eszményképe.²⁶ Ennek a felfogásnak tudható be, hogy míg a lírai szemlélet teszi lélekbe markolóvá Tamási és Balázs Ferenc művét, a Böződiét a történelmi balladákra emlékeztető tragikus látásmód öleli egységbe. Amint azt a *Székely bánja* megjelenése után Balogh Edgár is érzékelt: „A társadalomrajz részletein keresztül egységes drámai szerkezet bontakozik ki a költői alkotás komor fenségével.”²⁷

Balázs Ferenc már azzal is (formai) jelét adja könyve vallomások jellegének, hogy *A rög alatt* minden egyes fejezetét szabad versnek tűnő mottóval indítja. Ezeknek – bár nem igazi költemények – szövegszervező funkciójuk van: „lírai előképei” a soron következő rész gondolati magvának, gondolatritmusának. Nem esetlegesek, nagyon is célirányosak. Induláskori avantgárd szemléletének „nyomjelei”. Ez a szemlélet teljesedik ki voltaképpen magában a műben is. *A rög alatt* olyan alkotót revelál, aki megszenvedett életének úgyszólván minden idegsejtjét beépítette könyvébe, s aki minden korábbi műfaját képes volt feláldozni azért, mert végül is a tényirodalomban ismerte fel az alkatának leginkább megfelelő művészi szemléletmódot. „Pedig igazában költő volt – írta halálának harmincadik évfordulóján Böződi –, egész lángoló élete, lobogása ezt mutatja. [...] Költőnek indult és költőként halt meg, az életnek szánt sok munka, próbálkozás után halálos ágyán már csak versekkel viaskodott.”²⁸ A költői prózát teremtő Tamási a szociográfiában sem tagadja meg korábbi önmagát, sőt ebben a műfajban emeli igazán tökélyre írásművészetének elismert erényeit. Miután szülőföldjén felismeri az évezredes küszködéssel megformált „isteni mű” primátusát. „Évekig küszködik valaki, hogy könyvekben megteremtse egy világot. De ahogy akarná és ahogy szeretné, úgy sohasem sikerül. S akkor eljön egy tájra és beszél emberekkel; nézi a házakat, a föld hajlatait és a fény bujkálását azok felett; orrában

26 Vö. Uó: *Népiség az erdélyi irodalomban*. In: B. Gy.: *Földre írt történelem*. Palas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda. 1998. 112–121.

27 Balogh Edgár: *Böződi Györgyről eddig és ezentúl*. In: B. E.: *Mesterek és kortársak*. Kritterion Könyvkiadó, Buk., 1974. 456–468.

28 Böződi György: *Balázs Ferenc emléke*. In: *I. m.* 213–218.

érzi illatát a földnek, aminek sarát a kezén és a lábán hordozta valamikor, s a porát az arcán: igen, eljön erre a tájra, és akkor betelve látja, hogy amit nem tudott megteremteni, itt van az isteni mű!”²⁹ Többen is feltették már a kérdést: miként lehetséges az, hogy az idő eróziójának kitett szülőföldjén az író olyan értékekre talált, amelyeket egyetemesen példaadónak érzett? A választ az idézett szövegrész hordozza. Ahogy Balázs Ferencnél az „Istennek tetsző élet” megteremtése a legfőbb vezérlő elv, Tamásinál az „isteni műként” megformált lét értékrendszerének életalakító képességébe vetett hit – az „élni kell” éthosza – jelenti az alternatívát a pusztulással, az identitásvesztéssel szemben.

6. AZ ÍRÓI FANTÁZIA SZEREPE A VALÓSÁGÉRTELMEZÉSBEN

Már a kortársak szövegtelmezéseiből is kiolvasható: minden korábbi Tamási-műhöz viszonyítva a *Szülföldem* az író legvalóságosabb, legtényszerűbb alkotása. Hiányzik belőle a mítosz, a mese, a ballada reinkarnációja, kompozíciós szerepe. Ebben vallott a legközvetlenebbül önmagáról, népéről, a kisebbségi állapotokról, nemzete megoldásra váró sorskérdéseiről. Művével a korabeli valóság új szempontú értelmezésének lehetőségét teremtette meg. És minthogy ez esetben is világteremtésről van szó, bőségesen élt az írói fantázia sugallataival. Ami csak növeli a mű hitelességét. Gondoljunk csak arra az udvarhelyi jelenetre, amelyben „idegenné bővöli magát”, csakhogy előítéletektől mentesen vehesse számba a hontalanság állapotát; a képzelet segíti át a megismerés „aranyhídján”; ez teszi lehetővé, hogy megváltozott szülőföldjén a mindennapi valóság tragikus látványán felülemelkedjék. Jól érzékeli a *Szülföldem* jelentésrétegeinek 1992-es elemzője: „A világ számunkra való varázsolásának eszköze a képzelet, amely képek segítségével teszi megfoghatóvá, érthetővé (például a gyümölcsöt szedő emberek története), elviselhetővé (például elkeseredésükben önmagukat

29 A *Szülföldem* idézett kiadása, 111.

sorban felakasztó emberek története) a világot. Sőt, az örök formát, tehát örök létet is adó lélek még az elmúlással is szembe tud szállni. [...] Minden a megformálás megtartó erejéről, életalakító képességéről beszél. A forma, a lélek, a szellem mind valóság. [...] A mű paradigmaticus, programatikus igénye, a hatásközpontú beszédhelyzet is a forma, a megformálás létalakító erejéről tanúskodik. A példázat, a vallomás erejével morális jelentésű közös érzék kialakítására törekszik, amelynek központi magja az adott élet, a szülőföld vállalása. [...] A szülőföld a meghatározott téridőben megformálódó bensőség.”³⁰

Balázs Ferenc – aki kortársainak vallomása szerint már Amerikából hazagondolva is az „álmok szalmáját csépelte”, és akit mészkei kudarcai mindig újabb „életstromokra” serkentettek – betegágyához kötötten álmodja meg *A rög alatt* „leghalálkomolyabb” fejezetét.³¹ Végakaratóban Balázs Ferenc minden – írói működéséből –

30 Lakner Lajos: *I. m. I. h.*

31 Az *Isten* völgye című fejezetben olvashatjuk: „Ott a hegyen ülő templomon túl, az a sinfalvi katolikus templom, ott van a vidék szíve. Három falu találkozik, s mindegyik falu mögött még egy falu. Oda telepet képzelek, tíz-húszholdas tagon, köröskörül magas fákkal, hogy már távolról látszódjék, itt a hasznoson túl is történik valami. A telep egy végében állanak a vidéki alkalmazott szakemberek lakásai. Kis közös ligetre nyílik valamennyi; napos, magas fedelű, Debreczeni vagy Kós Károly tervezte házak. Ez a kertészé, ez az állatorvosé. Abban lakik a mérnök; ott az iparművész és építész. Itt az orvos, amott a jogi tanácsadó. Az értékesítő szövetkezet vezetői is elférnek. Ezek a szakemberek a fizetésüket Felső-Aranyosszék tíz falujának ezerötszáz gazdájától kapják. Öt lejbe kerül mindegyikük minden gazdának. A havonként szükséges negyven-ötven lejű egy értékesítő szövetkezet vonja le minden gazdától a neki tejért, tojásért, búzáért, hagymáért, kenderszöttesért járó összegből. Senki meg nem érzi. De mekkora könnyebbség, hogyha maga, ha állatja beteg, a segítség minden további díj fizetése nélkül rendelkezésére áll! A felesége szötteseit, fia számára házat, magának sok apróságot megtervez az iparművész. Perektől megóvja a jogász. A mérnök pedig vezeti azokat a telep másik végén elhelyezett szövetkezeti ipari üzemeket, amelyekben részibe feldolgozhatja elesett állatja bőrét; kenderét, lenét, gyapjút megfésültetheti-megfonathatja; bútorait elkészíttetheti; répájából nyerscukrot főzhet; új cipőt, csizmát, ujjast, nagykabátot csináltathat magának; tejet feldolgozzák vajjá, sajtjára, fésűvé és gombokká; lucernájából lisztet őrölnek, csöves tengeryéből darát s még ki tudja, mi minden más nem készül azokban az apró műhelyekben, téglá, cserép, mész, amelyekben a vidék földnélküli Jánosai teremtik meg maguknak és családjuknak a kenyeret. Elfödik a nagy fák a telepnek ezt a sarkát, valami felhő is eléje ereszkedett; csak az üvegházak s a magtermelő gyümölcsfacsemete-ágyások látszanak, amelyek között ott jár-
kél, intéz. igazít a kertész. [...]

származó esedékes jövedelmét ennek a telepnek a működtetésére szánta.³²

A vidék központi telepén [...] lesz a népfőiskola. Külön alkalmazott tanárookra nincs szükség. A nevelés feladatát úgyis százszor jobban ellátja az az ember, aki ténylegesen részt vesz az életben, vegyül az emberekkel, mintegy a folyton haladó, változó élet útőerén tartja a kezét. [...] A vidék többre vágyó ifjúságát ezek a férfiak és asszonyok fogják fölébresztteni, étellel, lélekkel eltölteni. Nem tudás nyújtását tartják első kötelességüknek, hanem a tudás és haladás vágyának a fölébresztését s az önművelés, a nyújtott alkalmak kihasználása módszerének elsajátítását. Azok az ifjak, akik a népfőiskolában egy vagy két telet eltöltöttek, mások lesznek minden tekintetben, mint a többiek: rajtuk fog nyugodni a falu vezetésének terhe.

Még más előnye is van e megoldásnak, amely a vidék alkalmazott szakértőit teszi a népfőiskola tanítóivá. Az ifjak ugyanazokkal a vezetőkkel maradnak érintkezésben későbbi életükben is, mint akik az élet igazi szikráját lelkükben fölgújtották. [...] Mennyivel több reménye van Isten völgyének. Nő a biztos alap évről évre, amire építeni lehet." (Lásd: *I. m.* 206–2011.)

32 Vö. Cseke Péter: *Magyar népfőiskolai kezdeményezések Erdélyben*. In: Cs. P.: *Metaforától az élet felé*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1997. 157–169.

IV. Otthonteremtő kisebbségi életstratégiák

Mindhárom erdélyi szociográfiának – utaltunk rá elemzéseink során – központi érték kategóriája az *élet*. „Csodával határos – tűnődik Mikó Imre 1938-ban a *Székely bánjáról* írt feljegyzéseiben¹ –, hogy ez az annyi viszontagságon átment nép a mai napig is fent tudott maradni...” Tizenegy székely felkelés történelmi freskója önmagában is elegendő lehetett volna e felismeréshez, ám a Bözödi-könyvben ez csak a kezdet; hozzáadódik az idegen érdekekért hozott sok-sok értelmetlen véráldozat, az éhínség és a járványbetegségek pusztítása, a tömeges kivándorlás (a Kárpátokon túlra és Amerikába) okozta vérveszteség, az önsorsrontás (alkoholizmus, bicskázás, egykezés, hitelhagyás, identitásváltás stb.) és az erkölcsi züllés megannyi jóvátehetetlen bűne. Mintha csak erre „rímelve” a *Szülőföldem* befejező részének (*Itt élned és halnod kell*) húsvéti jelene-
te.²

1 Mikó Imre: *Székely bánja*. Keleti Újság, 1938. július 31. Kötetben in: *Akik előtttem jártak*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. 64–67.

2 „Táplálkozni kell a népnek, mert amióta létezik a világ, annyit nem kellett dolgozni soha, mint most a románok világa alatt. Az állami adót még ki lehetne valahogy szorítani, de a pótladó kiveszi az emberből a zsírt, s az a töméntelen közmunka!

– Mégis élünk... – mondja sógor.

Mint aki jár sziklás helyen s egyszerre kincset talál, én is úgy érzem, hogy beszédünkben megtaláltuk a kincset. Ebben a két szóban találtuk meg: »mégis élünk«! Nehéz időkben hősöknek szava ez, mely az erőnek és a bizalomnak a fáján termett. Elgondolom: micsoda föld lehet, amely úgy elfogja ezt a fát és úgy táplálja gazdag gyökereit, hogy zöldje nem sápad el! Csak vér, verejték és porladó rengeteg ős tehát ilyen termővé földet... Nem is tudja az ember, hogy minek keresse inkább a titkát: annak-e, hogy miképpen győzi hajnaltól sötétig férfiai és asszonya a munkát, vagy pedig annak, hogy soha fel nem tör mégis a kérdés:

– Miért? Mi célra?

Hiszen a polgárságban mindegyre felcsap ez a kérdés s a kitörés helyén önkéntes halottak fekszenek, mint ledőlt felkiáltójelek a kérdés után.

Tusakodom egy kicsit, aztán mégis megtudakolom:

– Történt-e itt nálunk, sógor, hogy valaki elpusztította volna magát?

Harmadfél évtized múltán Szabó Gyula – aki ugyancsak szülőföldjén ereszkedett alá az Idő kútjába – tud így örülni *A sátán labdái* írása közben megtalált kincsnek: „És mégis itt vagyunk!”³ A „mégis élünk” himnikus felhangú ráeszmélését követő kérdés azonban már létfilozófiai: miért, mi célból? Mi az erdélyi s ezen belül a kisebbségi magyar élet célja?

A legintenzívebben Balázs Ferenc keresi ezekre a választ. Megtoldva a jövőformálóval: *hogyan éljünk?*

A kisebbségi lét első évtizedének legnagyobb tanulsága az volt, hogy kisebbségi helyzetben többségi tudattal élni nem lehet. Ennek a felismerésnek a logikus következménye a szigorú *múltkritika* (miért jutott az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetbe) és a *tudatos jövőépítés* követelményrendszerének a felállítása; olyan életstratégia kialakítása, mely egyaránt kedvez mind az *önvédelemnek*, mind az *önszerveződésnek*. Gyakorlatilag az 1918 előtti időkből fennma-

– Milyen okból? – kérdi.

– Hogy nehéz az élet.

Rázza a fejét, hogy ilyenre nem emlékszik; Ágnes pedig kacagásra fakad minyárt. Nem tudom, mit gondoljak nyugtalanító nevetése felől, de úgy tetszik, hogy ezt a gondolatomat is olyan furcsának és idéetlennek tartja, mint amikor egymás mellé tettem a szép könyvet és a boltot.

– Te mit nevensz úgy? – fordulok feléje.

Nem jut egyhamar szóhoz, de aztán rámveti nagy, barna, csillogó szemét és a kerti fák felé mutogatva mondja:

– Holnap mind füttyöghetnénk akkor...

Sógornak is tetszik a pokoli kép, mit Ágnes furcsa kacagása után varázsolt a kerti fákra. Annyira tetszik, hogy még a lábát is széjjelveti, hogy szemléltetőbben tudja magyarázni:

– Nézze csak, sógor úr: itt is egy, ezen a fán!... Ott is egy, azon a fán!... A szomszéd kertben kettő, három; a másikban öt-hat! Mind a nehéz élet miatt nyúlt meg a nyakuk, de most a fuvalom szépen legyezi őket...

Egyszerre megrezdül a fejem-vállam, a borzongástól. Sógor megsajnál rögtön s mint egy dermedező gyermeknek a varázs-szót, az ijesztő mese végén, úgy mondja nekem: – Bár élni tudjunk, sógor úr... A halálhoz mód kell!” (Tamási: *I. m.* 180–182.)

3 „Ma, 1973. november 26-án vágtam neki ennek a bizonytalan útnak, melynek a vége homályba vész. Annál homálytalanabb tisztasággal látszik már az elején a rengeteg szenvedés és pusztulás: annyira, hogy akár a saját létén is elcsodálkozhatik az ember: milyen kivételesen szerencsés véletleneken múlhatott mondhatja, hogy annyi véres pokolból mégis annyi életet tudott az anyaméh menteni s adni tovább, három évszázadon át odább idébb!” (Szabó Gyula: *A sátán labdái I.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1978. 5.)

radt intézményeket (már azokat, amelyeket a román állam nem szüntetett meg) a kisebbségi élet követelményei szerint új szemléleti alapra kellett helyezni; másrészt a kisebbségi léthelyzet valamennyi életfunkciójának egészséges működése érdekében meg kellett teremteni a hiányzó intézményeket.

Bözödi könyve mindkét kíváncsnak eleget tesz, hiszen arra a felismerésre épül, hogy a jövő érdekében vállalni kell a hamis utópiák lebontásának következményeit (*kisebbségi küzdelmet nem folytathatunk tévedésekre alapozva*), másrészt tudatosítani kell egy szervezettebb gazdasági és szellemi élet módjait és lehetőségeit. A történelmi méretű pusztulást – „A székelység megrokkant ellenálló-képességgel, a gazdasági romlás végletes állapotában került az államfordulat nagy változásai elé.” (Balogh Edgár) – azzal ellentételezi (korabeli bírálói szerint sem eléggé), hogy a biztató jelenségekre irányítja a figyelmet.

Végeredményben az élet megtartásáért és kiteljesítéséért folytatott küzdelem rokonítja az erdélyi otthonirodalom alapműveit.

Balázs Ferenc „pedagógiai élel feszül neki a kisebbségi életnek – állapította meg László Dezső. – Világosan felismerte, hogy egy új helyzetben az első munka nem a politikusi szervezőé, statisztikusé, hanem a pedagógusé.”⁴ Hiszen kisebbségi helyzetben megnövekednek a morális elvárások mind az egyénnel, mind a közösségekkel szemben. A viszonylagos anyagi jólét megteremtése ugyan elsődleges jelentőségű, ám az élet fogalma ebben a helyzetben korántsem jelentheti az *egyéni érdekhorizonttal* behatárolt létet. A jövő arculatát felvillantó *közösségi értékhorizontnak* is be kell épülnie az individuumba, hogy személyes léte önmagán túlmutató értelmet nyerhessen.

A pusztulóban lévő életforma „visszametszését” köszönhetjük Tamási „oltókésének”: az alapértékekig nyesi vissza az életfát, hogy jövőtermő lombkorona ékeskedhessék rajta. Az önsorsrontással, a meneküléssel, az erkölcsi meghasonlással, a szülőföldtől tudatosan elidegenítő értékfosztó hatásokkal szemben Tamási felfedezi a birtokon belülség megtartó alternatíváját, és a vegetatív létszinten

4 László Dezső: *Balázs Ferenc 1901–1937. Láthatár*, 1937. 9. 340–343.

túlmutató értéktartományok visszaszerzését tűzi ki időtlen perspektívául. „Tamási műve – olvashatjuk Lakner Lajos elemzésében – láthatóvá teszi a hagyomány működését. Magatartást és értéképzést formáló ereje avatja a hagyományt hagyománnyá, s csak a hagyomány teszi otthonossá, számunkra valóvá a létet. Általa ugyanis túllépünk a kényszerek és korlátok határain, amelyek idegennek mutatják létünket vagy létünk egy darabját. Csak a hagyomány által nyerhetjük el a kontinuitás tudatát: emberi létünk alapfeltételét és önazonosságunk biztosítékét. Az »élni kell« jegyében elmenők vagy az eszméssel való tusakodásban adottságot felejtők életszemléletéből ez a természetesen adott hiányzik, identitásuk csak látszat, mert konstruált, folytonosan önmagában hordja az identitásválság lehetőségét, hisz időleges, és nem időben élő. Lét és szellem nem kizárják, hanem átjárják egymást. A »szellem világában« láthatóvá, jelentéssé formálódik az eleven, de néma hagyomány, míg a lét a mindennapokban tovább formálja azt, s a benne újra meg újra megnyilatkozó hagyomány által válik nyitottá a szellem iránt. Így személyesedik a lét létünké, a szellem szellemünké. [...] Lét és szellem dialógusa teremtheti meg valóságunk: otthonunk.”⁵

A létté formált élet himnikus felhangjait sugározza minden időkbene a *Szülföldem* befejező szekvenciája:

„Ölemből odateszem a virágokat az apám sírjára, hadd üdvözölje őt is a tavasz, amelyet annyit és oly nehezen várt örökké. Aztán mozdulatlanul nézem a földet, és az jut eszembe, hogy valamikor én is itt fogok feküdni.

Most csend van, és heven süt a nap. Fénye zuhog a hatalmas temetőre, és a bádog, a sok kereszt tetején, ezer csillámban veri vissza. S e káprázatban, az apám és az ősök sírjánál, vajon feltehetem-e a kérdést:

– A miénk ez?

Nem tehetem fel, mert ez kérdés nélkül is a miénk. Miénk a fény, amit lelkünkbe fogadtunk; s a föld, amelyen élünk és meghalunk.”⁶

5 Lakner Lajos: *I. m.*: I. h.

6 *I. m.* 210–211.

AZ ÍRÓI SZOCIOGRÁFIA ERDÉLYI
VÁLTOZATAI A DIKTATÚRA IDEJÉN

Az 1963-as esztendő egyértelműen a szociográfia újrasarjadásának éve Magyarországon. Ekkor jelentkezik újra Féja Géza a *Sarjádással*, Kodolányi János pedig a *Második baranyai utazással*. A műfaj klasszikusai vállvetve az akkor krisztusi életkorban lévő Csoóri Sándorral (*Tudósítás a toronyból*) meg Csák Gyulával (*Mélytengeri áramlás*). Együttes jelentkezésük azt a reményt táplálta: új életre támadhat a két világháború közötti periódus ellenzéki műfaja a konszolidálódott Kádár-korszakban. Erről győzött meg 1970-től a *Magyarország felfedezése* újabb sorozata. Amiként Balázs Ferenc, Böződi György és Tamási művei nélkül nem beszélhetünk a magyar szociográfia „nagy pillanatáról”, ugyanúgy nem vált volna eseménnyé a műfaj újjászületésének ténye, ha Sütő András – ugyancsak 1970-ben – nem dobogtatja meg az olvasók százezreinek szívét az *Anyám könnyű álmot ígérrel*. (Az első négy Kriterion-kiadás 1976-ig 90 600 példányt számlált. A későbbi magyarországi példányszámokról nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok.)

Ma már világosan látható, hogy a két világháború közötti szociografikus irodalom „gyökérnyomása” nélkül nem születhetett volna meg Erdélyben az *Anyám könnyű álmot ígér*. Sütő András mára klasszikussá vált művének szemlélettágító hatása nélkül viszont nem lehetett volna átlépni az „irodalminak” keresztelt álriportok árnyékát. Hogy miként zajlott le ez a folyamat, az Ifjúmunkás 1968-as riportvitája, illetve az Igaz Szó 1974-es műfajelméleti eszmecekéje alapján erről is képet alkothatunk.¹

Horváth István (1909–1977), Sütő András (1927–2006) és Beke György (1927–2007) immár lezárult életpályájának összefüggésében egyre világosabban látszik, hogy ők hárman teremtették újjá a műfaj két világháború közötti alakváltozatait. Sütő az írói szociográfiát, Horváth István a tudományos igényű írói falurajzot, Beke György pedig az újságírói munkából kinövő szociográfiai riportot. Ha a művek keletkezésének idején még nem is volt felismerhető, ma már tudjuk, hogy mindhármuk életművének fókuszpontjában helyezkedik el ez a műfaj. Vagyis: törvényszerűen vezetett út a szo-

1 Cseke Péter: *Az Ifjúmunkás 1968-as riportvitája*. In: Cs. P.: *Borongós ég alatt. Sajtótörténeti tanulmányok 1980–2014*. Nap Kiadó, 2015. 226–235.; *Az Igaz Szó 1974-es szociográfiai vitája*. I. m. 235–242.

ciográfiaiig, onnan pedig a művészi szemléletváltásig, újabb műfajok meghódításáig. Mindhárman a negyvenes évek irodalomeszményei jegyében indultak, a dogmatikus évek irodalompolitikai légkörében kényszerű kitérőket tettek, de az 1968-as politikai nyitás időszakában tudatosan keresték a művészi megújulás módozatait. Monográfiák tudatosítják: a negyvenes évek derekán prózaíróként indult Sütő András írásművészete válságkorszakában teremtette újjá az írói szociográfiát; az autodidakta Horváth István, miután ráébred arra, hogy eredeti költői hangja színét veszítette, tudományos tényfeltárássra épített írói falurajzának köszönhetően jut el a költészetét megújító művészi szemléletváltásig; Beke György nem elbeszéléseivel és regényeivel, hanem alapvető műfaja, a riport korszerű alakváltozatának a megteremtésével, Orbán Balázs nagyszabású vállalkozásához méltó Barangoló-könyveivel szerzett írói rangot magának.

1. SÜTŐ ANDRÁS MŰFAJTEREMTÉSE

Németh László világította meg számomra a legérzékletesebben az írói tehetség fogalmát. Tamási Áron pályakezdésének művészi egyenetlenségeit elemezve fejtette ki, évekkel a zenitét jelentő *Szülőföldem* megjelenése előtt: „Én tehetség alatt a szellemnek azt a képességét értem, amellyel kora kultúrájában alkotó szerepet tud betölteni. Kétségtelen, hogy ilyen szerepre szellemi hév, természeti bőség nélkül vállalkozni nem lehet. De éppily fontos, hogy az író meg tudja választani, mire teszi fel ezt a gazdagságot; tájékozódnia kell az időtlen eszmék közt s kora kultúrájában; éles szeme, biztos ösztöne legyen ahhoz, hol kínálkozik új, alkotó és neki való szerep, amelyet végigjátszva ereje megsokszorozódhat, képesség és helyzet frigyéből új képességek származhatnak. *A Dunát nem kezdeti vízbősége teszi nagy folyóvá, hanem az iránya.* [Az én kiemelésem – Cs. P.] Ez az irányzó, iránytartó képesség éppúgy tehetség, mint a szellem nyers ereje...”²

2 Németh László: *Tamási Áron*. In: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 337.

Történetesen egy időben olvashattam Németh László okfejtését és Sütő András frissen megjelent műfajteremtését.³ Semmi kétségem nem volt: rendkívüli tehetsége okos kamatoztatásával Sütő úgy tölti be a törvényt, hogy egyben meg is újítja azt. Az *Anyám könnyű álmot ígér* ugyanis egy önmagát túlélte korszak emblematisz alkotásként kért helyet a tudatunkban, akkor, amikor az a korszak még örökérvényűnek tüntette fel magát.

A mű megjelenését követő több mint száz kritikai elemzés és három Sütő-monográfia⁴ méltó összegzése után is még mindig alkalmat nyújt az újrafelfedezésre az *Anyám könnyű álmot ígér*. A Sütő András emlékére szerkesztett Hítel-szám⁵ azzal lep meg, hogy az író nemzedéktársai és a fiatalabb évfjáratokhoz tartozó kortársai egyaránt megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítanak a klasszikussá nemesedett alkotásnak.⁶ Elek Tibor *Egy igaz könyv igazságait* veszi számba,⁷ Pasztercsák Ágnes pedig *egyén, közösség és emlékezés* összefüggéseit vizsgálja Sütő máig emlékezetes művében.⁸ A 2014-es marosvásárhelyi Sütő-konferencia előadói újabb szempontokat vontak be a mű mai értelmezésébe.⁹

Megjelenésekor legtöbbször az *1970-es év könyveként* értékelték Sütő András munkáját.¹⁰ A műfaji behatárolás már eléggé változatos volt. Miként a „klasszikus szociográfia” alapművét megteremtő Féja Géza értelmezése is bizonyítja: „Társadalomrajz? Tiszta szép-próza? Elbeszéléssé oldott ballada? Lírai szököforrások? Merész és irodalomba kívánczó dokumentáció? Valamennyit megtaláljuk

3 Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Naplójegyzetek. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1970.

4 Görömbei András: *Sütő András*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.; Bertha Zoltán: *Sütő András*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.; Ablonczy László: *Nehéz álom. Sütő András 70 éve*. Bp., 1997.; uő: *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*. Bp., 2002.

5 Hítel, 2007. 2. p. 264.

6 A mű 2003-as kiadása a Klasszikus Kincsestár sorozatban látott napvilágot.

7 Elek Tibor: *Egy igaz könyv igazságai. Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér*. Hítel, 2007. 2. 55–65.

8 Pasztercsák Ágnes: *Egyén, közösség és emlékezés összefüggései Sütő András Anyám könnyű álmot ígér című művében*. Hítel, 2007. 2. 66–73.

9 A marosvásárhelyi Művészeti Egyetem szervezésében tartott konferencia előadásait Lázok János szerkesztette kötetbe. Lásd: *(M)ilyen gazdagok vagyunk? Polis – UArtPress, Kolozsvár–Marosvásárhely, 2015.*

10 Lásd: Szabó B. István: *Az év regénye*. Új Írás, 1971. 1. 120–123.

művében [...]. A följegyzések sorozata tulajdonképpen [...] próza, mégis csodálatos ballada, orgonazúgású költemény [...]. Könyvét úgy nyitom fel újra és újra, miként a profán magyar bibliát. A bibliában találunk ilyen sűrűséget, egyszerűséget, a lényeg ennyire teljes és mezítelen jelentkezését, ekkora szabadságot az Idővel szemben.”¹¹

Gálfalvi Zsolt irodalomkritikus, akinek baráti közelségből nyílt rálátása Sütő András írói műhelyére, ugyanabban az évben, a mű megjelenését követően így vélekedett:

„Naplójegyzet, hiszen az író családja és szűkebb környezete, szülőfaluja életét idézi tényszerű konkrétsággal [...], hozzáfűzve lírai-gondolati reflexióit. Írói szociográfia, mert a mezősegi falu élete, a mikroközösség társadalmi mozgása a bölcsőtől a koporsóig, az emberi élet legkülönbözőbb állomásain át szinte adatszerű pontossággal rögzítődik benne. [...] Regény, mert az írói általánosításnak arra a fokára emelkedik, amelyen az életigazság meggyőző fénye elhalványítja a *megtörtént/nem történt meg* esetlegességének fontosságát, és a jellemek, helyzetek a részeken túlmenően, az egészre vonatkozóan válnak érvényessé. Irodalmi riport, mivel az elmúlt évtizedek valósága konkrét emberekhez, nevekhez, eseményekhez, dokumentumokhoz kötődően rajzolódik ki a napjainkban oly népszerű valóságirodalom törvényei szerint. És esszé, mert az író a közösségi gond és felelősség jegyében elemzi, értelmezi, kutatja, a társadalmi-történelmi távlatok és összefüggések között vizsgálja hőseinek sorsát, életét: keresi múlt, jelen és jövő kulcsait [...] a mindennapok földhöztapadt gondjaitól az emberi lét végső kérdeseiig ívelő gondolati skálán.”¹²

Hogy e sokféle értelmezési lehetőség mögött voltaképpen a megtalált egyéni műforma áll, azt másfél évtized múltán Sütő első monográfiája, Görömbei András mutatta ki.¹³

11 Féja Géza: *Műfaj születik*. In: F. G.: *Törzsek, hajtások*. Bp., 1978. 184–189.

12 Idézi Bertha Zoltán in: *Sütő András*. 112.

13 „Az *Anyám könnyű álmot ígérben* Sütő András írói célja és törekvése az, hogy számot adjon a pusztakamarásiak sorsáról, a saját családjának történelembe ágyazott életéről, melyben »felgyűlt az idő«, melynek nem különleges, de megindítóan emberi dolgai a létezés legmélyebb titkaiba világítanak, miközben hiteles képet adnak a parasztság küzdelmes életéről, múltjáról és jelenkoráról egyaránt. [...]

Nem esztéták számára készült a számadás, hanem hazai kívánságra és belső kényszerből. De a tények hitelessége mögött a művészi teremtés győzelmeként mélyebb, egyetemesebb hitelesség is felismerhető. [...] Az *Anyám könnyű álmot ígér* művészi módszere olyan természetes közvetlenséggel fejlődik ki saját anyagából, benne az anyag annyira a saját belső művészi kifejeződési formáját találta meg, annyira a maga törvényei szerint szerveződik, hogy a sokféle módszer a tökéletes műegészen mint szuverénül önálló és egyedi műforma kel életre. Éppen ezzel a diadalmas öntörvényűséggel lépett ki Sütő András regénye a szokványos műfaji keretek közül, mintegy igazolván azt az irodalomelméleti megállapítást, hogy minden igazán jelentős mű módosít a műfaji szabályokon. [...] Első részei még *Tudósítás a szülőföldről* alcímmel jelentek meg az *Igaz Szóban*. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy még teljes megjelenése előtt a szociográfia műfajába sorolták, s elődjeiként a népi írók szociográfiai munkáit (*Kiskunhalom*, *Puszták népe*, *Az Alföld parasztsága*, *Viharsarok*, *Néma forradalom*, *A tardi helyzet*, *A legnagyobb magyar falu*, *Egy parasztszalád története*, *Szülőföldem* és *Székely bánja*) említették. Ez a felsorolás persze sokféle művet ölel egybe. A népi írók szépprózájának legsajátosabb eredménye a szociográfia újjáélesztése volt. Azzal a szándékkal, hogy ebben az átmeneti műfajban a tudományos tényfeltárást a szépírói módszerek élményszerű hitelességgel szolgáltassák meg. A szépírói megformálástól azonban általában idegenkedtek, a társadalmi igazság sérelmét látták a fiktív történetek öntörvényű alakításában. Sütő András a népi írókkal való szellemi rokonságát mindig is vállalta. Veres Péter műveinek lenyűgöző ténybeli gazdagsága már az ötvenes években vonzotta, Böződi György nagyszerű könyvét, a *Székely bánját* esszéiben is forrásul használja a széklenség történelmének is hű számontartójaként. Az *Anyám könnyű álmot ígérrel* leglégben mégis inkább azok a művek vonhatók párhuzamba, amelyek ténybeli gazdagságuk ellenére szépirodalmi alkotások, mindenekelőtt a *Puszták népe* és a *Szülőföldem*. A személyesség, líraiság rokonítja ezekkel, meg az életanyag is részben. Tamásival még a hazautazás mozzanata, s a családi és rokoni kör mint az elbeszélés alaphelyzete is társítja, de mindkettőtől lényegesen különbözik mozaikszerű szerkesztésmódjával, s a régi szociográfiai művektől eltérő írói nézőpontjával, a történelmi helyzet különbözőségéből is természetesen következően. A népi írói szociográfiáktól azzal is eltér ez a könyv, hogy azok elsősorban a korabeli társadalmi viszonyokat elemezték leleplező szándékkal, az emberi viszonyokra kevésbé figyeltek. Az *Anyám könnyű álmot ígérnek* nem statisztikai fölmérés vagy a gazdaságpolitikai folyamatok elemzése az alapanyaga, de éppen ténybeli hitelessége miatt szociográfiai aspektusból is elemezhető, s ilyen értelemben is kivételes helye van a romániai magyar irodalomban. [...]

Sütő András könyve műfajilag indokolhatóan nevezhető szociográfiának, regénynek, riportnak, esszének, naplójegyzeteknek, vallomásnak, elbeszélésfüzérnek, memoárnak, dokumentumnak és irodalmi publicisztikának, mert mindezek együtt vannak benne. Azért lehet mégis leginkább regénynek minősítenünk, mert a regényműfaj az idők folyamán úgy kitágult, hogy magába foglalhatja a sokféle alkotóelemet, a sokszínű művészi anyagot. A regény alfajai között régóta számontartunk már naplóregényt, szociográfiai regényt, esszéregényt, riportregényt, lírai regényt és dokumentumregényt. Sütő András művének »műfajtalansága a remeklése«. A sokféle elemet az író erős személyessége, összegező, átértékelő, egységben

Ablonczy László 1997-es Sütő-monográfiájából kiindulva Lázok János elemezte az *Anyám könnyű álmot ígér* szociográfiai vonatkozásait a műfaj múltjáról és jövőjéről tartott kolozsvári tanácskozáson.¹⁴ Felismeréseit ekképpen összegezte: „A kisebbségi létmetaforává átlényegített hagyományos paraszti világot és ennek korlátait, amelyek méltatlanul »kicsiny lehetőségek között« (Makkai Sándor) kényszerítik élni az embert, »miközben azt mímelik, hogy nincsenek«, mindezt az *Anyám könnyű álmot ígér* nem a feltétlen eszményítés jegyében ábrázolja, hanem valamiféle paradox, egyszerre külső és belső látószögből, amely az ábrázolt paraszti létforma értékeltettsége mellett, azzal egy időben értékvesztését is képes kifejezni.”¹⁵

Sütő András temetése napján jegyezte fel naplójában Csoóri Sándor: „Az *Anyám könnyű álmot ígér* című remekművet, másokkal együtt, magam is Illyés Gyula *Puszták népéhez* és Tamási Áron *Szülőföldemjéhez* hasonlítottam eddig. Első villanásra valószínű, hogy igaz is ez a hasonlóság. Mindhárom könyv magas szintű elbeszélés, de mire végigolvassuk őket, a költészet világa vesz körül minket. Elbeszélő költemények? Nem, nem! Mindhárom súlyos, izgalmas

látó szubjektivitása fogja nagyobb egységbe, vallomásregénybe.” (Görömbei András: *I. m.* 141–147.)

„De nemcsak a harmincas évek teljesítményeire történő visszautalás ez az azokkal egyenrangú remekmű – mutatott rá a kilencvenes évek közepén újabb Sütő-monográfiát író Bertha Zoltán –, nemcsak az Illyés Gyula, Veres Péter, Tamási Áron, Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Bözödi György és mások fémjelezte tájrajzi, falumonografikus tradíciókba, a *Puszták népétől* a *Szülőföldemig* ívelő vonulatba ágyazódik ez az alkotás (ahogyan kritikai fogadtatása kijelölte az összemérés koordinátáit), hanem része annak a törekvésnek is, amely a hatvanas évek magyarországi epikájában markánsan szétágazó tendenciákat egyfelől a tényirodalmi, dokumentumprózai, riportszociográfiai számvetések, másfelől a parabolisztikus absztrahálások modelljeit mintegy kiegyenlíteni, összefoglalni igyekezik. A vizsgálódó, tényrögzítő konkrétság, pontosság és analitikus létbölcséleti szigor egyaránt az autonóm irodalmiság visszavételét célozza, a »nonfiction« és a szuperfikció vagy metafikció közösen feszíti szét az előzőleg kanonizált sémák, az irodalmiasított »hamis realizmus« falait (Sánta Ferenc *Húsz órájától* Mészöly Miklós fenomenológiai újbobjektivizmusáig).” (Bertha Zoltán: *I. m.* 108–109.)

14 Lázok János: *Írói önvizsgálat és a szociográfiai leírás viszonya Sütő András naplórégényében*. In: Beke György (szerk.): *Egy műfaj válsága?* Magyar Napló, Bp., 2002. 66–72.

15 Uő: *I. h.*

beszámoló. Tele vannak valóságos étellel, humorral, befejezetlen történetekkel és közben olyan sajojtató igazságokkal, amelyekért külön-külön parasztláadásokat kellett volna kiobbantanunk. De többszöri olvasás után bukkantam rá egy különleges titokra. A hasonlóság csak akkor ilyen egyértelmű, ha emlékezetünk alapján hasonlítjuk egymáshoz őket, vagy ha irodalmár buzgóságból egymás után jegyzeteljük ki mind a hármát. De ha mindenik könyvet a maga helyén, a három író életművébe illesztve olvassuk végig, meglepődünk a különbségeken. Illyés a könyvében egy nemzet alatti réteget emelt be a nemzetbe, Tamási Áron mintha Bartók és Kodály életművének a háttérét és mélyvilágát formálta volna meg, s tette volna örökre láthatóvá. Valójában Tamási Áron nem falukutató író volt a magyarországi népi írók nyomán, hanem magyarságkutató. Magyarságábrázoló. Sütő pedig önmaga eredetiségének az elemeit tárta föl s mozgósította dacos és fájdalmas leleménnyel. Könyvében azt írta meg, ami értékesebb volt nála, értékesebb egyéni és közösségi életénél. Más szóval: ha már múlt is volt az élet, akkor is távlatot kínált.”¹⁶

Pécsi Györgyi irodalomtörténész szerint Sütő András a provincia gondjait írta, megszállottan. „Lírai szociográfiáiban a huszonegyedik órában gereblyézte be – ahogy Bartók is tette annak idején a paraszt dallamokkal – a provinciát az egyetemes magyar irodalomba.”¹⁷

Minden bizonnyal törvényszerű folyamat ez: az életpálya lezárulása után egyből az életmű fókuszpontjában találta meg végleges helyét az *Anyám könnyű álmot ígér*.

Különös élményben lehet része annak – jelezte Csoóri Sándor az életmű lezárulása után –, aki a nevezetes Sütő-drámák (*Egy lócsiszár virágozásán napja, Csillag a máglyán, Káin és Ábel, A szuzai mennyegző* és a többiek) után olvassa el/újra az *Anyám könnyű álmot ígért*. „A drámák légköre, párbeszédes helyzetei, fordulatai ott vannak már az *Anyámos* könyvben. Szavak, jelmondatok, a birsalmával megérett

16 Csoóri Sándor: *Belső anyaország. Sütő Andrásról a harmadik napon*. Hittel, 2007. 2. 4–13.

17 Pécsi Györgyi: „Ó Libánfalva és Hodák! Mi szép emlékek!” *Sütő András emlékének*. Hittel, 2007. 2. 47–51.

igazságok már mind felsorakoznak a pusztakamarási ég alatt. Mire lehet ebből következtetni? Arra, hogy a drámák megírásához szüksége volt Sütőnek egy nagy tisztítótűzre! Szüksége volt gyermekkorára, eredetének minden porszemére, bujdosó humorára, indulataira, nehogy a készülő drámák légkörét megfertőzze valamiféle politikai vírus, stratégia, valamiféle ravasz vakremény. És csakis a magaslati hang hullámoztassa a sorsot a végkifejlet felé, amely klasszikus balladáinkban erőteljesen megjelent, s amelyről épp Sütő egyik példaképe, Kemény Zsigmond ír le egy felejthetetlen mondatot: »Ez az a hang, amiért odaadnám minden regényemet.«¹⁸

Aligha meglepő, hogy Sütő könyvében is ugyanazokat a szerkezeti arányokat és műfaji rendezőelveket fedezhetjük fel, mint amelyeket a két világháború közötti erdélyi szociográfiák elemzése alapján kimutattunk.

a) A megismerés kisebbségi keresztútjain

„Ady rémlátó utolsó erdélyi szavai után hatvan-hetven-nyolcvan év múltán Sütő Andrásnak azt kellett látnia, hogy nemcsak a pusztakamarási omlás válik véglegessé, hanem tömbökből is lehet szórvány, ősi magyar városokból kisebbség. Nemcsak a maroszentimrei templom veszíti el még a papját is, hanem gyógyíthatatlanul sérül az a szellemi erő, amely öntudatot adott a végzet előtt fehér zászlókkal álló trianoni magyarságnak. Ebben a helyzetben teremtett új gondolkodási és viselkedési mintát. [...] Erdélyt az *Anyám könnyű álmot ígér* írta vissza a világ csillagtérképére. A politikai memorandumok is csak azután következhetnek.” (Pálffy G. István)¹⁹

b) Tudományos igényesség, ténytudás

Gáll Ernő a társadalomtudomány nézőpontjából elemezte a művet még 1970-ben, és az ilyen irányú kutatások ösztönzőjét fedezte fel Sütőben.²⁰

18 Csoóri Sándor: *I. m. I. h.*

19 Pálffy G. István: *Üzenet a huszonkettedik századnak*. Hitel, 2007. 2. 41–44.

20 „Az *Anyám könnyű álmot ígér* oldalain felmutatott valóság egy mezősségi vegyes lakosságú falu realitása, szinte a maga teljességében, életes hitelességében a nagy forradalmi átalakulásokra jellemző haladó és visszahúzó tényezők ütközésé-

c) Szavak és tettek azonossága

„Nem azt mondta, hogy nincs feltámadás, hanem azt, hogy még messze van. Könyvvel, gyertyával, némaságra szorított szájjal is szembe tudott szállni a nagyon is kiszámíthatóval. Ő ment az élen, nem másokat küldött oda.” (Pálfy G. István)²¹

d) Líraiság, vallomásosság

„A líraiság itt a műfajt is meghatározó formateremtő elvvé válik: az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemléletről fokozatosan lírai alannya tűnik át – az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részesévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek.” (Lázok János)²²

„Az írói vallomástevés a műben legalább kétféle, igaz, egymással összefüggésben is álló területet érint: egyrészt a szülőföldet, benne a családot, a rokonságot, a faluközösség múltjához és jelenéhez, hagyomány- és értékvilágához való viszonyt, másrészt az írást s

nek erővonalaiiban. Pusztakamarás településtörténetével, demográfiájával, múltbeli birtokviszonyaival és folklórával. Betekintést nyerünk a falu lakosainak hétköznapijaiba, régi és mai küzdelmeibe, közel kerülnek hozzánk vágyaik, törekvéseik, örömeik és csalódásai. Megelevenedik előttünk a mezőszéki falu mikrostruktúrája, a rokonsági, szomszédsági kapcsolatok hálózata, a különböző érdekcsoportok egymáshoz fűződő viszonya. Anyanyelvi kultúra és a modern hírközlő eszközök, ősi szokások és villamosítás, történelmi tudat és iparosítás íme, a problémák és konfliktusok komplexuma, amelyet Sütő nem a leltározó szenttelenségével, hanem a népe minden gondját-baját ismerő, szülőfalujával azonosuló írástudó felelősségével mutat be. Eszközei között fellelhetők a társadalomkutatás bevált módszerei (megfigyelés, anketék, interjúk, statisztika, forrásértékű dokumentumok felhasználása), amelyek a »politikus szándékú írói felderítés« (Erdei Ferenc) szenvedélye és célirányossága mozgósít. Sütő András könyve e tekintetben kimeríti a szociográfia-áról adott, ismert Gaál Gábori meghatározás ismérveit. Valóban »sajátos kentaur«, részben szociológiai, részben irodalmi alkotás az anekdotának, a helyzetrajznak, a tájképnek, a leírásnak, a dokumentációnak, a riportáznak és a publicisztikának különös varázsú művészi ötvözete, a jelentős mű összes megkülönböztető értékeivel. [...]

Az *Anyám könnyű álmot ígér* nagy eseménye nem csupán irodalmunknak, hanem még gyermekcipőben járó társadalomkutatásunk is. Sütő András valamennyiünket megelőzve megtette az első lépést az új *Erdély felfedezése* felé.” (Gáll Ernő: *„Holt-tengeri jelentés.* In: G. E.: *Tegnap és mai önismeret.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975. 155–158.)

21 Pálfy G. István: *I. m. I. h.*

22 Lázok János: *I. m. I. h.*

annak részeként a saját írói pályájához való viszonyt.” (Elek Tibor)²³

„Habár Sütő András verset csak alkalmi jelleggel írt, líraisággal gazdagon ezgett, erősen metaforikus, értékjelképekben, sors- és létszimbólumokban bővelkedő, alapvetően költői látásmódra valló életműve legalábbis azt a feltételezést erősíti bennünk, hogy nemzedéktársaihoz hasonlóan akár költőként is megállta volna a helyét. [...] Sütő András nyelve a források titokzatos bőségét idézően gazdag, már-már pazarló, az irodalmi régiséggel ölelkezően érces, veretes, tiszta csengésű és patinás, ugyanakkor az erdélyiségből, a szülőföld hajszálygyökereiből táplálkozóan romlatlanul jóízű, hamvas, zamatos és magvas. Ebben az archaikustól modernig ívelő, titkos ultrahangokra is fogékony, a spirituális mélységet és magasságot egyesítő, természetes szépségű nyelvben az éberség álma az álom éberségével vegyül.” (Ködöböcz Gábor)²⁴

„Az *Anyám könnyű álmot ígér* nemcsak Sütő alkotói fénykorának volt nyitánya – ekképp összegezett Elek Tibor a Hítel emlékszámában –, hanem egymást követő alkotói nemzedékek pályája termékeny kibontakozásának, az erdélyi magyar irodalom hetvenes évekbeli felvirágzásának is. Az elkövetkezendő években, legalább a következő két évtizedben, szerzők és művek sokasága járt bizonyos értelemben az *Anyám könnyű álmot ígér* által vágott csapásírányon, például az egyén és hatalom viszonyát faggató szenvedélyes igazságkeresés, a közösségi feladatvállalás vonatkozásában, ezért is tartják sokan paradigmaticus műnek. Érdekes, hogy a magyarországi irodalomban ugyanakkor a hetvenes évek elejétől mintha egészen más paradigmák jutnának egyre inkább érvényre.”²⁵

23 Elek Tibor: *I. m. I. h.*

24 Ködöböcz Gábor: „*Ami nekünk méretett ki, nem hagyható másra*”. *Találkozások Sütő Andrással*. Hítel, 2007. 2. 129–132.

25 Elek Tibor: *I. m. I. h.*

2. HORVÁTH ISTVÁN RENDHAGYÓ ÍRÓI FALURAJZA

Csonkán maradt önéletrajzi regényének, a *Mint a magból kikelt fácska* elkészült fejezeteiből látjuk,²⁶ hogy már kisgyermek korától kettős világban élt Horváth István (1909–1977). Magyarózdon, egy világtól elzárt, a maga bolygatatlanságában megőrzött Kis-Küküllő menti faluban született ugyan, ám első élményei Budapesthez kötik; „árvasága” azzal kezdődik, hogy szülei Pestre mennek szolgálni, s ő nagyszülei és nagynénje felügyeletére marad; majd az ott-honiak nélkül érzi magát árvának a nagyváros „félelmetes idegenségében”; falusi szemmel csodaként szemléli a városi világot, de hamarosan felfedezi, hogy bölcsőhelye is bővelkedik csodákban; varázserejű boszorkányok, a másvilágról hazajáró fejéreberről szóló történetek ajzzák fel képzeletét, s attól kezdve érteni véli a szél jelbeszédét és hallani a cethal szívének dobogását...; ám ahogy az első világháború kitörése beleszól az ő sorsába is, véget vet pesti tartózkodásainak, attól kezdve óhatatlanul nagyvárosi élményei függvényében szemléli „törpévé zsugorodott” környezetét; s ekkor már a falusi világ is éppoly szorongással tölti el, mint korábban a nagyvárosi; nemcsak a ruhája, beszéde is „úri”-nak minősül társai szemében; ha a pesti bérház udvarán falusi származása miatt rekesztették ki maguk közül a gyerekek, most épp az tartja távol a játszótársait, hogy városi neveltetése folytán különbnek, többnek látszik, mint amazok; a falu ugyanis csak a maga törvényszerűségei szerint hajlandó újra befogadni őt; ha nem akar megbélyegzetté válni, (ismét) hasonulnia kell környezetéhez; ezért érezte már akkor, hogy lefelé szorítják, lélekben megalázzák; balkezesnek született – ez is kirívó jel! –, s arra kényszerítik, hogy jobb kézzel végezzen el mindent; ráadásul rövidlátása miatt másként érzékeli a látható világot, mint a körülötte élők, ami csak fokozza érzékenységet és magáraulaltságát. Így fedezi fel a képzelet birodalmát és az ész hatalmát, s azt, hogy ezekkel az adottságokkal – fogyatékos-

26 Horváth István: *Mint a magból kikelt fácska* (1975–1976). In: H. I.: *Kipergett magvak*. Novellák, emlékezések. Sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981. 385–462.

gai ellenére – jóval több lehet, mint környezete. „Soha se lesz belőle semmi!” – szidja ügyefogyottsága, balkezessége láttán a nagyapja. „De leszek! Azért is leszek!” – dacol a gyermek. Hogy *valakivé* kell válnia, azt édesanyja tudatosítja benne. Pesten ugyanis megjósolták neki, hogy híres ember lesz a fiából.

Azért is érdekes ez az önéletírás, mert benne Horváth István nem csupán a költészetén végig érződő, azt meghatározó tudati kettősség gyermekkori rejtelmibe avat be, hanem személyiségfejlődésének már eredőit is kimutatja. Kiderül belőle például, hogy kivételes érzékenységet a faluról ugyancsak korán elkerült, városi szolgálóként felnőtt, árvaságban sokáig hányódó édesanyjától örökölte.²⁷ Apjától tanulta meg – írta már 1963-as önéletrajzában –, hogy amit ember megtehet a földön, arra benne is megvannak a képességek.²⁸ Az 1975–1976-ban keltezett önéletrajzi regényrészletek viszont arra világítanak rá, hogy szociális érzékenységet, társadalmi indulatait ugyancsak apja konok igazságérzetének köszönhette. Kivételes érzékenysége mohó tudásvágygal, élénk képzelőerővel és erős akarral társult. Ám környezete nem a rendkívüli jelenséget becsüli benne, hanem épp ellenkezőleg: kikacagják, leszólják, megalázó helyzetekbe hozzák, amikor azt tapasztalják, hogy képességei révén az átlag fölé emelkedhet. Összeütközése tehát elkerülhetetlen az őt körülvevő világgal. És ahogy ez a disszonancia felerősödik, attól kezdve egyre inkább a maga teremtette világban, képzelete határtalan birodalmában érzi jól magát.²⁹

27 „Az ősöktől kapott gének százezer évek életanyagát hordozó gazdagsága mellé, megfogamzástól szegény anyám méhében a szakadatlan izgalmak villámki-sülései koszorúztak körül. Amit mások a faluban eszmélő koruktól évekig tanultak, édesanyám órák, napok, hetek alatt kellett hogy megtanulja. Figyelő, nemegyszer gúnyos tekintetek előtt. Ki tudná megmondani, hogy azok a villámlások nem járultak-e hozzá, hogy nem mindennapi érzékenységű idegzettel születtem? Nem azokat is sajogtam, sajgom egy életen végig?” *I. m.* 408–409.

28 *I. m.* 5–11.

29 „Még a *Magyarózdai toronyaljáért* is hogy szidták! – elevenítette fel a rendhagyó falurajz otthoni fogadtatását özv. Kocsis Ferencné Kertész Erzsébet 1974 májusában. – Hogy miért kellett annyi számárságot, badarságot összeírjon rólunk, meg ilyesmik. Most megtudja a világ, hogy az ózdiak milyen buták! Ilyenek vagyunk, na! Nem bírjuk elviselni, hogy valaki kiemelkedjék közülünk. Annyit kesergették ezt a Pistát, annyit kellett hogy nyeljen, hogy elhallgasson. De ő minden szidalmat a háta mögé tett. S mintha soha nem bántotta volna senki, olyan illedelmesen be-

A költőről írt monográfiámban volt alkalmam bizonyítani, hogy a *Magyarózdi toronyalja* lényegében Horváth István életművének a fókuszpontja.³⁰ Voltaképpen már a negyvenes évek óta esedékes benső törlesztés, „fenséges adósság” eredménye. Ami nemcsak a költőnek a szülőföld iránti kegyelete szempontjából fontos, sokkal inkább, miként egyik levelében megvallja, az emberiséggel szembeni adósságként értelmezhető.³¹

Első népmese-lejegyzései a *Termés Vadrózsa* rovatában jelentek meg. Szabó T. Attila biztatására 1944-ben tudományos adatközléssel van jelen a negyedévenként jelentkező Erdélyi Múzeum füzeteiben. Ezt követően több meséskönyve, mesegyűjteménye jelzi, hogy eleven kapcsolatot tart a szülőföld szellemi világával, ám csak a hatvanas évek elején, nyugdíjazása után érik tetté az írói falurajz terve, Magyarózd társadalmi és szellemi néprajzának módszeres feltárása. „A súlyos hipertónia miatt bekövetkezett majdnem halálos krízisből feléledve riadtam rá ez irányú mulasztásaimra – jegyzi meg a kötet előszavában. – A magam módján, betegen, a hatvan felé közeledve úgy fordultam szembe az enyészettel, hogy azt is kicsikartam kezéből, amit már a magáénak gondolhatott volna.”³²

A szellemi bölcsőhely körüljárása, feltárása jellegzetesen népi író tollára valló, szociografikus vállalkozás. A *Magyarózdi toronyalja* akkor születik, amikor az újraindított *Magyarország felfedezése* sorozat fiatal szociográfusaival versenyre kelve a *Viharsarok* szerzője immár a *Sarjadást* írja, Kodolányi János pedig a *Második baranyai utazást*. Ha Féja és Kodolányi esetében a szociográfiai „új hullám” előretörésével magyarázható a „küldetéses tájak” újrafelfedezése, Horváth Istvánnál nyomát sem leljük az efféle külső ösztönzésnek. Ráadásul meg kellett küzdenie – még mindig! – a szülőfalu kö-

szélt mindenkivel... Nem sokat olvastam el ebből a könyvből. De jó, hogy megvan. S azt is tudom, miért írta. Azt akarta kifejezni ezzel, hogy ő nem maradt a porban: a toronyalja megírásával úgy kiemelkedett közülünk, mint a torony a faluból.” (Cseke Péter: *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat*. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 201.)

30 I. m. 180–184.

31 Horváth Arany: „Ajándékként magamnak és Özdnak”. A Hét, 1979. 41.

32 Horváth István: *Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1971. 6.

zegellenállásával csakúgy, mint a feltárt anyag tudományos hitelességű rendszerezésének szakmai gondjaival.

Voltak, akik nem akartak mesét mondani neki, amikor a *Magyarórdi toronyalja* anyagát gyűjtötte, és – miként legjobb mesemondójától, Magyarai Ferenc Dzsánujtól tudjuk – alig akadt, akinek az számított, hogy „a falunak szerezzon vele dicsőséget”.³³ De nem volt könnyű Horváth István helyzete olyan szempontból sem, hogy a maga élményeiből, emlékképeiből kiindulva miként alkossa meg Magyarórd hiteles társadalomrajzát úgy, hogy az előszóban végül is elmondhassa: „Én vagyok ez a könyv. De nem csak én. Az a nép is, amelyhez tartozom, amellyel – vagy amelyekkel – összefűznek a borzongató hiedelmek, varázslások, szokások, játékok, a népköltészet gazdag csillagos ege, s a nyelv, melynek egyes szavai a ködös ősidőkből visszhangoznak ide. Paraszti múltamban – és ez a múlt, őseim révén, messzi századokba nyúlik –, közvetlen s részben közvetett módon, minden szokást, hiedelmet megéltem, amit e könyvben leírtam.”³⁴ Dilemmája ez volt: mivel adatfeltáró és rendszerző munkája tucatnyi tudományágban való jártasságot igényelt, a gyűjtés előtt lásson-e hozzá a szakemberek által ajánlott szakirodalom elolvasásához, vagy azt követően? Ha szaktudományi jártasság alapján lát hozzá a gyűjtéshez, az, úgy gondolta Horváth István, hitelt rontóan befolyásolhatta volna mind az anyaggyűjtésben, mind annak feldolgozásában.³⁵

A kötet szakmai visszhangjából egyértelműen az derül ki: módszerintanilag helyesen járt el Horváth István, amikor a jó fél évszázada *belülről* ismert anyagot igyekezett tágabb összefüggések közé helyezni, erősebb megvilágításban szemléltetni. Hiszen így olyan

33 Vö.: Cseke Péter: *Horváth István*. 194–201.

34 Horváth István: *I. m.* 5.

35 „A már gyűlt s összegyűjtött anyag feldolgozása közben figyeltem fel rá – írja ugyancsak az *Előszóban* –, hogy, egyéb érdekessége mellett, milyen színesen gazdag adattár is a tudomány számára szülőfalum, Magyarórd múltak mélyébe gyökerező, izgalmos világa. Nem nagyképűség hát, nem is az illető tudományág tudósi címének igénylése határozza meg egyes feltevéseimet, reflexióimat, hanem csak azt a célt szándékoznak szolgálni, hogy a szakember és általában az olvasó figyelmét ráirányítsam az általam belülről ismert anyag valószínű eredetére, kapcsolatára, funkciójára, céljára.” (Uő: *I. m.* 6.)

jelenségek észlelésére is rákényszerült, amelyekkel 1962 előtt nem „találkozott”, jöllehet azok az ózdi mikrokozmosz szerves összetevőiként addig is léteztek. Ha csak arra hagyatkozik, ami gyermek- és ifjúkorában, földművelő korszakában életre szólóan belevésődött a tudatába, akkor óhatatlanul csak mozaikképekben tudta volna felmutatni Magyarózd társadalomrajzát. „A képközök hézagainak kitöltésére irányuló szándéknak, a lehetőleg teljes társadalomrajz megalkotás igényének – mutatott rá a kötetről írt tanulmányértékű méltatásában Szabó T. Attila akadémikus –, a vizsgálódó író újabb gyűjtőmunkára kellett ösztönöznie, sok olyan megfigyelés rögzítésére kellett készítenie, amelyet a gyermek- és ifjúkor öntudatlanságában a szem még nem látott, az emlékezet még nem raktározott el. Nem feltűnő tehát, hogy gyűjtőmunkája során az író az ózdi életben nagyon sok jelenséggel egyáltalában nem is, az öntudatos észrevételezés fokán szinte valamennyivel először 1962 óta, kötete megfogalmazásáig folytatott megfigyelő munkája során találkozott.”³⁶

A szakkutatói „fegyelméletesség” nem tart attól, hogy az előzetes módszertani tájékozódás károsan befolyásolja a helyszíni megfigyelés pontosságát, életszerűségét. Horváth István esetében azonban indokolt volt a kínos elővigyázatosság. Hiszen joggal tarthatott attól, hogy legjobb szándéka ellenére „a megélt, emlékezetébe elraktározott, illetőleg a gyűjtése során megfigyelt népeletbeli jelenségek, mozzanatok könnyen egybekeveredhetnek a hasonló jellegű monográfiákban olvasott ismeretanyaggal...”³⁷ Szabó T. Attila anynyira helyeselte ezt az álláspontot, hogy a végeredmény ismeretében sajnálkozását fejezte ki azt illetően: miért nem érvényesítette következetesen ezt az álláspontot a szerző a feldolgozó és rendszerező munkája során is. Miért nem ragaszkodott még szigorúbban csak a saját megfigyelései, élményei, emlékei pontos, filmszerű rögzítésének célkitűzéséhez, vagyis ahhoz, hogy *íróként* viszonyuljon témájához. A kötetet *szépirói teljesítménynek* és *tudományos értéknek* minősítve végül is leszögezte: a *Magyarózdi toronyalja* „a tudomány magasabb követelményeinek szintjéről nézve is rendkívül értékes

36 Szabó T. Attila: *Magyarózdi toronyalja*. A Hét, 1972. 10.

37 Uo.

anyagot szolgáltat a népelet kutatójának”.³⁸ (Szabó T. Attila megállapítását messzemenően igazolta a költő 85. születésnapja alkalmából 1994. szeptember 24-én Dicsőszentmártonban megtartott tudományos ülészak, amelyen a Horváth István Néprajzi Kör meghívott előadói a maguk tudományága szempontjából elemezték, tágabb összefüggésekbe ágyazva vizsgálták az író falurajzból feltárulkozó értékrendszer elemeit.)

Hogy milyen nagy hatással volt Horváth István világgépének átrendezésére az az évtized, amely alatt a *Magyarózdai toronyalja* anyagát gyűjtötte s rendezte, azt alighanem a kötet első fejezete bizonyítja a legbeszédesebben. Miután előadja az ózdi ásatások történetét, és a feltárt anyag alapján „beavatja” olvasóit az őskori kultúrák ámulatba ejtő titkaiba, egyszer csak így szólal meg a költő: „A különböző kultúrák szelíd vagy viharos mozgással egymást követték, az előző tapasztalatait az utánuk következő vette át, s az előző nép sohasem tűnt úgy el, hogy biológiailag is nyoma ne maradt volna ezen a helyen, ha itt hat-tízezer év óta állandóan éltek emberek. Márpedig éltek. Nyelvem az itt megtelepedett egyik nép nyelve, de embernek az egyetemes emberiben érzem teljesnek magam, éppen annak a közvetlen úton szerzett tudatnak alapján is, amelyet Magyarózd őskori nyomainak felfedezése alkalmával anynyi éven át szereztem.”³⁹

Aki alaposan tanulmányozza a kötetet, az előtt nem maradhat rejtve: miért irányul a költő Horváth István figyelme a görög mítoszok felé ez időben. A *Magyarózdai toronyalja* a bizonyosság rá, hogy az ösztönzést ehhez a szülőföldjén kapta meg; akkor, amikor ráébredt arra, hogy ez a világtól elzárt falu milyen távoli – időben és térben egyaránt távoli! – hatásokat fogadott be, és őrzött meg. Kimutatásukra ugyancsak egy „történelemben jártas” író, Varga Domokos vállalkozott, azt bizonyítandó, hogy a rendhagyó műfajú alkotás jóval több, mint folklór.⁴⁰

38 Uo.

39 Horváth István: *Magyarózdai toronyalja*. 17.

40 „Horváth István – írta – külön fejezetben foglalkozik az Oidipusz-monda magyarózdai meseváltozatával. De hasonló súllyal említhette volna az *Odüsszeia* Küklopsz-motívumának a megjelenését *A pásztorfiúk és a vak óriás* című mesében,

3. BEKE GYÖRGY ENCIKLOPÉDIKUS HUNGAROLÓGIÁJA

A két világháború közötti időkben Ady, Móricz és Szabó Dezső szemlélete döntő módon meghatározta az értelmiségi pályára készülő fiatal nemzedékek tájékozódását az egész Kárpát-medencében. Esméltető hatásukra maguk is arra keresték a választ, hogy a magyarság hol tévesztett utat, miért jutott trianoni sorsra; másrészt az foglalkoztatta őket: a szétszabdalt nemzet szellemi egységét miként lehetne megőrizni, hogy megtisztult önértéktudattal magát a nemzetet is újjá lehessen teremteni.

Indulásakor Beke György ezt az örökséget jussolta. Merthogy eszmélkedésének idején Móricz Zsigmond és a népi írók vezérkara avatta be országos gondokba a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban; nagyszabású vállalkozásának ihletője, Orbán Balázs 1943-ban „adta a kezébe a tollat” ... Elsőéves egyetemi hallgató korábban már maga tartott előadást eszményképeiről. Hiszen addigra már sok olyan kérdésre feleletet kapott a népi írók műveiből, amelyek akkoriban őt magát is szenvedélyesen foglalkoztatták. Ezek közül kettő állt az első helyen: a társadalmi és nemzeti megalázottság. Az embertelenség maga. Eleven sebként hordozta ugyanis a lelkében, hogy „a régi román világban” édesapját azért bocsátották el köztisztviselői állásából, mert nem volt hajlandó áttérni a görögkeleti hitre, vagyis átállni románnak.

Veres Péter szerint egy-egy írói életmű kimunkálásához a tehetség önmagában nem elegendő; a tehetség mellé történelem is kell; történelem, amelynek változásaiban a legérzékenyebb iránytű

vagy az éjszakára Trisztán és Izolda közé fektetett kard párját *A kondász kisfiú s a büszke királylány*ban. Nem kevésbé izgalmas az óegyiptomi papirusztekercsen ránk maradt *Két fivér* című mese második variánsa sem az *Egy gyöngyszem, két gyöngyszemben*. Ez a történet nyilván görög közvetítéssel került annak idején Európába, de aztán ki tudja, milyen közvetítők révén jutott el az ókori Mezopotámiából vagy honnan a régi rituális királygyilkosságok emléke, amelyet szintén máig őriz egy magyarózdi hiedelem, a hatvan éven felüli férfiakat egykor agyonvágó *szentbotról* szóló hagyomány. A falu határában kiasott régészeti leletek között is éppúgy találunk Káspi tengeri kaurikagyoló gyöngyöket egy szkíta temetőből, mint Mitrász isten áldozópapját és kultikus jelképeit ábrázoló márványdomborművet a római kor hagytekéből.” (Varga Domokos: *Több mint folklór*. Élet és Irodalom. 1972. 12.)

maga az írói lelkiismeret. Beke György és nemzedéke 1944 őszén találkozik először a történelemmel; mégpedig úgy, hogy az mindjárt harcba is dobja a népi demokrácia kivívásáért, a nemzeti előítéletek eloszlatásáért, az egyenjogúságért, az egyéni és közösségi jogokat szavatoló demokratikus társadalmi rend megteremtéséért. Társadalmi és nemzeti rianások befolyásolták tehát kezdeti tájékozódását; aminthogy később ugyanilyen jellegű tektonikus mozgások juttatták bűvópatak sorsra induláskori eszményeit; hogy aztán a hatvanas évek végén újból előtérbe kerüljenek, tudatosan megtervezett munkába állítsák, majd a nyolcvanas évek végén számvetésre késztessek; hogy a 20. századi erdélyi magyarság illúzióival leszámolva életműve kiteljesítésén munkálkodhassék.

Életpályájának és munkásságának az alakulásában a történelmi idő és a helyszín egyaránt fontos szerepet játszott, amiként alapvető műfajának, az írói szociográfiának az újjáteremtésében, „teherbírásnak” a kipróbálásában is. Nyolcvan esztendejéből huszonnégyet töltött az őt útnak indító szülőföldön, az 1849-es magyar szabadságharc emlékét idéző Háromszéken, huszonnégy évet „szolgált” Bukarestben, tizenhatot dolgozott a történelmi Erdély fővárosában, hatvankét éves korától pedig Budapesten élve, végre az írói szabadság légkörében alkotva egyszerűen „csak az volt a dolga”, hogy ő *Beke György*. Nagy vállalkozások korának hőse, s egyszersmind alázatos nemzeti napszámosa. Aki kisebbségi viszonyok közé született, de többségi helyzetben eszmélkedett; aki a negyvenes évek elején szerzett eszményeihez próbált hű maradni bukaresti „22 éve” idején is, akárcsak az általa felfedezett Kossuth-emigránsok 1849 után a román fővárosban; akinek Kolozsváron ívelt fel a pályája, de aki – miután a diktatúra vészszakarában kiütötték kezéből a tollat – Budapestre menekítette élete fő művét, erdélyi barangoló-könyveinek az egész nemzethez szóló üzenetét.

Sokatmondó tény: Beke György – eredetileg tizenkét kötetesre tervezett – erdélyi barangoló-könyveinek impozáns sorozata attól fogva kezdett testet öltetni, hogy huszonnégy évi bukaresti tartózkodás után, a hetvenes évek derekán átköltözhetett a magyarok számára akkoriban már zárt várossá nyilvánított Kolozsvárra. Előbb egy Borháncs utcai tömbházlakásba, onnan pedig a Borjúmál oldalába, a Szervátiusz-műteremház közelébe. Nagy anyagi ráfizetés-

sel, de a sajátjába. Nem telt el úgy hét, hogy a napi munka után egyszer-kétszer ne találkoztunk volna friss kéziratunk, műhelygondjaink megbeszélése végett. Amelyeket rendszerint késő éjszakába nyúló sétálások követtek. Mivel nem szeretett egyedül útra kelni – kellő oka volt rá! –, gyakorta beülhettem melléje a Barangoló-könyveiben is „megörökített” zöld Skodájába. Többnyire együtt indultunk a Szilágyságba, Fehér megyébe, Beszterce-Naszód vidékére, Nagybánya és Szatmárnémeti környékére, a moldvai Szeret mentére. Mielőtt áttelepült volna Budapestre, a diktatúra utolsó két esztendejében tószomszédok voltunk a Palocsay-kert mellett. És azok voltunk azóta is, valahányszor akadémiai ösztöndíjjal párhuzamosan a Dózsa György útra nyíló Abonyi utcában tölthettem.

A két világháború között, amikor a szociográfia virágkorát élte, a szellemi ellenállás mellett a nemzetépítő *enciklopédikus hungarológia* volt a műfaj legfőbb ismérve. Ez tudatosodik Beke Györgyben Kolozsvárt – ahol az írói szemlélet kitágulásának és a politikai viszonyok beszűkülésének a drámáját élte át –, s maga is az enciklopédikus hungarológia ismerettárával feltöltődve vállalkozott egyre magabiztosabb valóságfeltárára. Ráértett arra, hogy a szociográfiai töltetű riportjai által vágott csapásán haladva tágabb szellemi horizontokig juthat el, életbevágóan fontos értéktartományokat hódíthat vissza számunkra. Önnön gátlásai alól is felszabadulva valósággal örömet leli abban, hogy mondanivalója érdekében a köztudatból már kihullott vagy megfakult történelmi, irodalmi, művelődési és helytörténelmi, egyház és iskolatörténelmi, néprajzi, népesedési stb. vonatkozású tényeket, dokumentumokat, adatokat „mozgósíthat”. Ugyancsak kolozsvári életidejében fedezi fel – amikor a korábbi rendszertelen országjárást háttérbe szorítja a *megtervezett barangolás*ok programja –, hogy a nemzetiségi tudatnak eltérő változatai vannak a Székelyföldön és a Partiumban, a szórványvidékeken és a csángó településeken. Ezeket a megkülönböztető és mégis egymásra utaló jegyeket igyekezett a maga „szellemi földrajzának” a térképére fölrajzolni, Erdély nagy romlásának idején az életet továbbvivő erőket láthatóvá tenni.

Hogy mit jelentett számára az írói szabadság átélése Budapesten? Sorjázó kötetei⁴¹ azt bizonyítják, hogy azóta is változatlanul folytatta a kisebbségi sors búvárlását. De most már tágabb kitekin-téssel, egyszerre figyelve valamennyi kisebbségi régióra a Kár-pát-medencében. Szlovákiában, Kárpátalján, Horvátországban, Szlovéniában, Ausztriában járva arra jön rá: legfőbb ideje a sokféle magyar sors tanulságai számbavételének és egybevetésének. Barangoló-könyveinek újjászervezése okán gyakran hazalátogatott Erdélybe.

Mindez óhatatlanul kihatott az impozáns életműsorozat újjá-szerkesztésére. Az 1996-tól indított sorozat mind külső, mind belső arányaiban szemléleti gazdagodásról, gondolati elmélyültségről és szerkezeti „léptékváltásról” tanúskodik. A *Barangolások Erdélyben* nyolc kötetében – elgondolásai szerint az uzoni, illetve a kolozsvári szociográfia koronázta volna meg a sorozatot – a nemzeti szem-pont primátusa érvényesül. Pontosabban: az erdélyi magyarság történelmi teherbírásának, lelki ellenállásának és sorsképletének a letisztult megragadása az összmagyarság sorsáért érzett felelősség vibráló erejétől kap távlatot.

Tanítványaim állapították meg a bukaresti és a budapesti kiad-ványok egybevetése során: „ez” a sorozat már nem „az” a sorozat. A *Szigetlakókban* például három korábbi kötetet vont össze – *Szil-ágysági hepehupa*, *Nyomjelző rokonság*, *Búvópatakok*), ugyanakkor az „ominózus” *Boltívek teherbírása* terjedelmileg is csaknem a duplája

41 *Magyar gondok Erdélyben. Egyéni feljegyzések közös fájdmakról*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1990; *Erdély jelene és jövője*. Erdélyi Szövetség, Bp., 1991; *Egyetlen út: az önrendelkezés*, 1993; *Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben 1918–1992*. Szenci Molnár Albert Társaság, Bp., 1993; *A lándzsa hegye. Egy befejezhetetlen per drámája*. Apáczai Könyvműhely – Intermix Kiadó, Budapest–Ungvár, 1993; *Népek nagy romlása a román uralom alatt. A román népet is beleértve*. Szenci Molnár Albert Társaság, Bp., 1994; *Hadi utak Erdélyben. Barangolások magyar katonák nyomában*. NIS Kiadó, Kolozsvár, 1994; *A nyitrai gróf feláldozása*. Antológiai Kiadó és Nyomda, La-kitelek, 1995; *Peremvidékek magyarsága*. Szenci Molnár Társaság, Bp., 1995; *Védekező anyanyelv*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konfe-rencia, Bp., 1997; *Kossuth-emigráció Bukarestben. Magyar emlékirók a régi Romániában*. Közok, Bp., 1998; *Magyar áfium. Trianon fogságában*. Püski, Bp., 1999; *Gyulafehérvár árnyékában*. Státus Kiadó, Csikszereda, 2002; *Megrokkant élet. Kisebbségi utazások*. Kapu Könyvek, Bp., 2002.

az „eredetinek”. Az idő rostáján kihulltak a „meddőszövegek”, azok a részek, amelyeket annak idején eleve „villámhárítónak” szánt, amelyek nélkül nem jelenhettek volna meg a szóban forgó kötetek. Különös gonddal vigyázott azonban arra, hogy „továbbéltesse” román szereplői közül azokat, akik emberségükkel, tetteikkel „beírták magukat” az erdélyi tájak magyar történelmébe. Az is magától értetődő, hogy visszaállította a cenzúra és öncenzúra áldozataként esett fejezeteket, szövegrészeket, mondatokat és mondatrészeket, kulcsfontosságú fogalmakat és kifejezéseket. Nemcsak az időszerűtlenné vált szövegek elhagyásával, illetve a csonkolás előtti szövegállapot helyreállításával változtak meg az arányok: szembevetendő a kilencvenes évekbeli széttekintés eredménye is. A régebbi történések háttérvilágának a felrajzolásával láthatóbbá váltak a kisebbségi küzdelmek emberi dimenziói. Tisztább hangsúlyt kap a létérzés és a tudatállapot, a borongó kilátástalanság és a fel-felcsillanó reménysugár, az önmagunk erejében vetett hit és a József Attilai „közös ihlet”-ből táplálkozó szolidaritás érzékeltetése. Az újrakeresztett sorozat körültekintőbb történelmi látásmódról és egyszersmind az írói szabadság mélyebb lélegzetvételéről, magával ragadó ritmusáról tanúskodik. Jótékonyan hatott, hogy a szerzőnek immár nem kellett visszafognia tollát, nem kellett „szemérmes elhallgatásokba” burkolóznia: nyíltan írhatott a korábbi tabutémákról, például az 1956 utáni romániai terror áldozatairól is.

Barangolások időben, térben

Újságíró szakos kolozsvári egyetemi hallgatók vizsgáznak tényfeltárásból, a szociográfia műfajából. A három tétel közül az egyik a fantáziának is tág teret kínál: *Beke Györggyel barangoltam*. Arra voltam kíváncsi, mennyire otthonosak a határokon innen és túl ismert író, szociográfus erdélyi Barangoló-könyveinek világában, a „műfaj körüli utazásuk” során mi ragadt meg bennük tényfeltárási mód-szereiből, alkotói személyiségjegyeiből. A vizsgateremben nyilván „jelen van”⁴² maga az író is. Bármelyik pillanatban „faggathatják”, ha felütik a kezük ügyében lévő „ikersorozat” – tőlük származik az

42 Beke György: *Szigetlakók*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 1996., Uő: *Boltívek teherbírása*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 1998.

elnevezés – darabjait: a romániai kiadású *Szilágysági hepehupát*, a *Nyomjelző rokonságot*, a *Búvópatakokat*, a *Boltívek teherbírását*, az „*Itt egymásra találunk az emberek*” alaposan megcsonkított példányát, illetve a Budapesten az első három kötet alapján újjászervezett *Szigetlakókat*,⁴³ a csaknem dupla terjedelművé növekedett *Boltívek teherbírását* és az eredeti elgondolás szerint helyreállított bihari könyvet, az *Értől a Kölesérig* címűt.⁴⁴ (Sajnos, a budapesti sorozatban megjelent impozáns kötetét, a bánsági körképet, a *Bartók szülőföldjén* címűt nem tudták egybevetni romániai kiadású társával.⁴⁵ Ennek a nyomtatásra előkészített kéziratát ugyanis egyszerűen felalta a cenzúra molochja.) A barangolós kérdésre többek között az alábbi válaszok születtek.

„A bukaresti televízió magyar adását néztem éppen. Már ki akartam volna kapcsolni a készüléket, amikor a műsorvezető bejelentette: Szentí Kálmánné Szabó Magda idézi fel Ady-émlékeit. Ahogy megnéztem a műsort, nyomban felhívtam Beke Györgyöt, aki – az Előrében és A Hétben megjelent riportjaiból tudtam – járja a Szilágyságot, és azzal is tisztában voltam, hogy Ady versei keltették fel az érdeklődését e zaklatott táj dacos népe iránt. Ő is nézte a műsort, köszönte meg hívásomat, mert Bustya Endre Ady-kutató már szólt neki: ha Zilahon jár, ne felejtse el felkeresni Szentinét. Még kiderülhet, hogy ő az, akit Ady 1907-ben egyik novellájában, az első műzsjának nevezett. Ha ennyire érdekel Ady, a Szilágyság és a riportírás – ajánlotta előzőeken Gyuri bácsi –, tartsak vele, legközelebb szívesen elvisz Zilahra. Egy hét múlva indultunk is a zöld Skodával. Amíg a Meszes kaptatóihoz értünk, sok mindenről elbeszélgettünk. Az volt az érzésem, hogy mindent tud már Magdus néniről. Hanem az a mosókonyhai találkozás – figyeltem az arcát – teljesen felkavarta. Kíváncsi voltam, hogy mit ír meg belőle. Amikor az *Egy fekete zongorát* a *Szigetlakókban* újraolvastam, akkor döbbsentem rá: Szentiné igazi drámáját most írta meg Beke György. Pedig a *Szilágysági hepehupában* megjelent riportja is felzaklató írás.

43 Uő: *Szigetlakók*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 1996.

44 Uő: *Értől a Kölesérig*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2000.

45 Uő: *Bartók szülőföldjén*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2002.

Az Ady korabeli magyar város pusztulásának tragédiáját itt szólaltatja meg igazán Szentiné fekete zongorája.” (*Zsigmond Melinda*)

„A *Búvópatakok*at már gyermekfővel elolvastam. Hát hogyne, ha Magyardécséről is írt benne. Valójában neki köszönhetem, hogy megismertem szülőfalumat. Azóta is mindig úgy megyek haza, hogy egy kicsit az ő szemével figyelem az otthoni változásokat. És felteszem magamnak a kérdést: vajon most mit írna meg, ha újból felénk látogatna?” (*Márton Éva*)

„Középiskolás-korunkban határoztuk el, hogy biciklivel bejárjuk Erdélyt. Az ötletet Beke György barangoló-könyveiből vettük. Titokban abban reménykedtünk, hátha valahol magával az íróval is találkozhatunk. Hiszen hallottuk: Budapestről is mindegyre visszajár. Hogy újraszerkesztett sorozatában teljesebb képet nyújthasson a szórványlétről, az iskolák állapotáról, a közművelődés neves névtelenjeiről, a szellemi élet kiemelkedő személyiségeiről. Utunk először Érmindszentre vezetett, Ady Endre szülőházához. Amikor a látogatási naplóba bejegyeztük a nevünket, akkor fedeztük fel: előző nap Beke György is megfordult az Ady-portán. Látván érdeklődésünket, az emlékház gondnoka készséggel adta tudunkra: tőlük Tasnádra igyekezett, Vass Márton helytörténészhez. Aki pedig ezzel fogadott: meglehet, még Sződemeteren találjuk. Alig egy hónappal a Kölcsey-ünnepségek után eltűnt az 1990. augusztus 8-án felavatott emléktábla. Kik lehettek a tettesek, azt tudakolja. A *Boltívek teherbírásának* budapesti kiadásából értesültem aztán, hogy négy év múltán sem sikerült kiderítenie. De mégis reménységet sugalló, hitet erősítő élménnyel távozott Kő Pál 1994-ben leleplezett Kölcsey-szobor mellől. Markó Béla költői ihletésű, »ércnél maradandóbb« gondolatait vitte magával: »Bizonyára attól nemzet egy nemzet, hogy folytonosság van a szellemi életében. Attól is, hogy vannak közös gondjai és gondolatai a New York-i, a budapesti vagy a székelyföldi magyarnak. Hogy egy időben egyet gondolunk, bárhol is vagyunk. De attól is, hogy más időben is vannak közös gondjaink és gondolataink. Hogy majdnem kétszáz esztendővel ezelőtt Kölcsey Ferenc majdnem azt gondolta, amit mi most, hogy amit mondott, az nemcsak becses történelmi relikvia, hanem érvényes üzenet ma is.«” (*Szilágyi Erzsébet*)

„Vártuk, nagyon vártuk haza 1993-ban Beke Györgyöt, amikor szülőfalumban, Cegőtelkén megalakult a Cserhalom Művelődési Egyesület, amely emlékművet állított Szent László királyunk cserhalmi ütközetének. Üzenetünk nem jutott volna el idejében hozzá? Sajnáljuk, mert a *Búvópatakok* romániai kiadásában ő verte annak idején az ösvényt Cserhalom felé...” (Pap Melinda. A kötet szerkesztésekor a Krónika főmunkatársa.)

„Az a szerencse ért, hogy a millenium esztendejében Beke György volt a kalauzom az erdélyi magyarság életkörülményeinek, szellemi életének a feltérképezésében. Magam sem indultam készületlenül: elolvastam a Barangoló-könyveit, a róluk szóló kritikákat, rövidebb-hosszabb tanulmányokat. Ennek rendkívül nagy hasznát vettem, mert a figyelmem most arra irányulhatott: hogy s mint alakult az erdélyi magyarság sorsa az 1989-es fordulat után? Az *emelkedők* jobban látszanak-e, vagy pedig továbbra is a hepehupák törvényszerűségeit követik. Nekem volt még egy másik célkitűzésem is, amit persze nem árulhattam el neki, amikor a zöld Skodában melléje ültem. Miközben ő az útra és a szembejövőkre figyelt, én magamban az ő személyiségjegyeit elemeztem, és gondolatban azt az utat jártam be, mely nagyszabású vállalkozásához, a *Barangolások Erdélyben* enciklopédikus hungarológiájához vezetett. Minden faluban volt egy háza, ahol jó szóval, terített asztallal és szállással fogadták. A hivatalok ajtói is tágra nyíltak előtte, nem úgy, mint a régi rendszerben, amikor még ott is »lázítással« vádolták, ahol sosem járt. Nem mulasztotta feljegyezni a legapróbb részleteket sem, mert az *igazságot az árnyalatok hordozzák*. (Ezt a mondatot később kétszer is aláhúztam a jegyzetfüzetemben.) Apropó, jegyzetfüzet! Hát azt látni kellene! Degeszre tömött irattáskájából olykor száz oldalakat vett elő: »mindent tudott«, és mégis mindenre rákérdezett. Kényesen vigyázott a helység- és a személynevek írására, és adott esetben azt sem restellte megtudakolni, ha rossz volt a világitás, hogy kinek milyen a szeme színe.” (Sándor Krisztina. 2011 óta az Erdélyi Magyar Párt ügyvezető elnöke.)

Beke György szellemi földrajza

Orbán Balázs életművének újrakiadásának gondolatát dr. Kós Károly vetette fel közvetlenül az '56-os magyar forradalom után.

Néprajzi szövegeket tartalmazó összeállítását 1958-ban nem engedélyezte a kiadói főhatóság. Az 1968-as „romániai nyitás” évében – amelyik egybeesett *A Székelyföld leírása* megjelenésének századik évfordulójával – újabb lehetőség kínálkozott a népsorskutató nagy előd megszólaltatásához. Ekkor Beke György szorgalmazta az újra-kiadást. Ez ugyan akkor is elmaradt, de azt nem akadályozhatták meg, hogy társaival Orbán Balázs nyomdokain járjon, a *magunk keresésére* induljon. A Mikó Imrével és Fodor Sándorral közösen írt 1969-es bukaresti kötet csaknem kétharmadát Beke György barcasági *Csángó krónikája* teszi ki. Itt használja először a műfajteremtő *barangolás* kifejezést is. Alig telik el három esztendő, s már önálló kötet-címként olvashatjuk a Kárpátokon túli tájakra kalauzoló *Magunk keresését*,⁴⁶ tartalomjegyzékében olyan szívet melengető címekkel, mint a *Demse Antal Klézséről* vagy *Magyarok az olajvárosban*. (Az eredeti kéziratban és a riportot közreadó marosvásárhelyi folyóiratban én még úgy olvastam: *Seprik a plojesti utcát...*) Szellemi földrajzának attól fogva ez az iránytúje: a *magunk keresése*. A történelmi Erdélyben, a Partiumban, Máramarosban, a Bánságban, Kárpátokon túl és – 1990 után – az egész Kárpát-medencében. Nem csupán a tömbmagyarság körében: főként a szórványvidékeken. Csak megerősíteni lehet Pomogáts Béla állítását, aki így kezdi Beke György fő művének, a Budapesten 1996-tól új életre keltett *Barangolások Erdélyben* hat kötetének a betajolását: „Erdélyben a szociográfia és a valóságfeltáró riport nem pusztán az irodalom műfaji palettájának egyik színe, hanem a nemzeti felelősségvállalás és elkötelezettség írásban rögzített tanúságtétele is. Mindig is ez volt: számadás arról, hogy a magyarság, amelyet szüntelenül ostromol és pusztít a történelem, miként védelmezi önmagát, miként áll helyt az egyéni és közösségi küzdelemben, mit veszített ezeken, és miben kell megerősödni, összeszednie magát. Erről beszéltek annak idején Orbán Balázs klasszikus székelyföldi »leírásai«, Kós Ká-

46 Beke György: *Magunk keresése. Riportok, esszék*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972.

roly kalotaszegi tudósításai vagy éppen az Erdélyi Fiatalok és a Hittel körül gyülekező ifjú társadalomkutatók falurajzai.”⁴⁷

Indulását erőteljesen meghatározta, hogy a népi írók falukutató művein nevelkedett. Püski Sándornak köszönhetően, akinek gondolja volt arra, hogy 1940 után elvigye a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumba Móriczot, Németh Lászlót, Veres Pétert és társait – a Magyar Élet kiadásában megjelent műveikkel egyetemben. A legnagyobb élményt számára kétségtelenül Móricz Zsigmond látogatása jelentette, aki maga kérte, hogy engedjék be a kisdiakokat is a találkozó színhelyéül kijelölt tornaterembe. Az akkor harmadikos gimnazistát a leginkább az ragadta meg, hogy az életből hamarosan távozó író rájuk testálta a jövőnk alakításának életre szóló felelősségét. Hogy ez valójában mit is jelent, azt később kollégiumi tanárai tudatosították benne Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter és mások munkáinak megvitatása során. Akkor vált eszményképévé a népben-nemzetben gondolkodó, a politikai cselekvést sürgető író. Elsőéves egyetemi hallgató korában már maga tart előadást eszményképeiről. Hiszen addigra már sok olyan kérdésre feleletet kapott a népi írók műveiből, amelyek akkoriban őt magát is szenvedélyesen foglalkoztatták.

Bizonyára a népi írók hatásának tudható be, hogy miután bekerült a Bolyai Egyetemre, szociológiát is hallgatott – az 1946/47-es tanévben –, eljárt Gunda Béla néprajzi előadásaira, az egykezés társadalmi hátterét próbálta feltárni a háromszéki Szotyor községben. Akkor fogalmazódott meg benne, hogy folytatni kellene a két világháború közötti erdélyi magyar társadalombúvárlás hagyományait: Mikó Imre, Balázs Ferenc, Böződi György örökségét. Visszanyúlva a nagy népsorskutató elődig, Orbán Balázsig. Hogy Böződinek is „útítársa” volt, azt már tízéves korától tudta, merthogy édesapja a *Székely bánja* első kiadását megvásárolta számára. (Egyik alkalommal, amikor nála jártam, leemelte a polcról a kötetet, és megmutatta, hogy nyiladozó értelmű kisdiakként miket húzogatót alá benne. Életművének ismeretében bárki kitalálhatja: a székelység történelmének nagy viharai hagytak nyomot a lelkében.)

47 Pomogáts Béla: *Magunk keresése*. In: Beke György: *Szigetlakók*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 1996. 5–7.

A regényírásban Móriczot tekintette eszményképének, nyilatkozta több ízben, a szociográfiában Illyés Gyulát. Aki a népi szociográfia jelesei arra ébresztette rá idejekorán, hogy a legföldrönjéről is lehet maradandó formában írni. Mindig kellő tisztelettel emlékezett meg arról, hogy az írás mesterségének az el-sajátításában olyan „nagy erdélyiek” (Ruffy Péter sorozatcíme a Magyar Nemzetben) „fogták a kezét”, mint Szemlér Ferenc, Asztalos István, Szabédi László. Szemlér Brassóban, a második világháború után indult Népi Egység-nél, Szabédi ugyanennél a lapnál, de már Sepsiszentgyörgyön, Asztalos pedig Kolozsváron, amikor a Bolyai Egyetem hallgatójaként időnként bejárt a Falvak Népéhez. Hármójuk közül Szabédi döbentette rá az írói szólás felelősségére, a szemlélethatár tágitásának kötelességére. (Alighanem még kellő időben, mert a párizsi békeszerződés aláírása után megváltozó kor „irodalmi napiparancsai” szerint már kezdtek nyesegetni a „narodnyicizmus” vadhajtásait.) Az erdélyi népi írók folyóiratának, a *Termésnek* (1942–1944) a spiritusz rektora egy ideig román lakosságú faluban tanított a „magyar időben”. A fiatal újságíró nem értette, mi szüksége volt erre? A választ egész életére megjegyezte: „Magunkat, erdélyi magyar sorsunkat, népünket, életünket ismertem meg jobban ezzel is.” Majd kezébe adta a *Termés* 1942-es őszi számát, amelyből ez a Szabédi-mondat is megragadt Beke György emlékezetében: „Állítom, hogy hasznos volna, ha néha kicserélnénk szemüvegeinket, ha igyekeznénk megérteni egymás életét, mert ezen keresztül a magunk életét is jobban megértjük.”⁴⁸ Azt hiszem, ez lehet a *magunk keresése* célképzetének másik, ugyancsak meghatározó forrásvidéke.

Első szépírói próbálkozását a Trianont ismétlő párizsi békeszerződés évében írta, és az „irodalmi napiparancsokat” osztogató Gaál Gábor adta közre az *Utunk* 1947. augusztus 2-i számában. Egy Alsó-Háromszéken megismert mesemondó elmagányosodásának és halálának a megörökítésével már jó fél évszázaddal ezelőtt arra figyelmeztetett: tragédiához vezethet, ha a gépi kultúra fölöslegessé teszi a szavak varázserejének értékvilágát. A *Meghalt a mese, éljen a*

48 Beke György: *Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 615–616.

mese címe szerint inkább publicisztikai műfajra, programadó írásra utal; megjelenése után Faragó József jelenségfeltáró riportként értékelte, és a néprajz szakos egyetemi hallgatók figyelmébe ajánlotta; a pályaképiró Somos Béla egyértelműen novellaként értelmezte 1999-ben.⁴⁹ Olyan írói alkotásnak, amelynek jelképes története új jelentéstartalommal gazdagodott a gépi/képi kultúra elhatalmasodásának korában. Amiből csak azt a következtetést szeretném levonni: a tényisztelet és a szépírói ihletettség azóta is egyaránt jellemzi Beke György munkásságát. Attól kezdve nemcsak a minket körülvevő és a bennünk élő világban próbálta kiismerni magát, a műfajok világában is egyre tudatosabban tájékozódott. A bukaresti „22 évnek” kellett bekövetkeznie, hogy egyéni műfajára ráismerjen.

Ám ez meglehetősen hosszas folyamat. Nagy nekirugaszkodásokban és kényszerű kitérőkben egyaránt bővelkedő. Olyan történelmi háttérrel, amelynek a hidegháború, a személyi kultusz, a mind jobban éleződő osztályharc, a „kulákvilággal” való leszámolás, az ’56-os magyar forradalom és az azt követő megtorlás, a lassú ocsúdás és az 1968-as átmeneti nyitás alakítja az erővonalait. 1947-ben megszakítja ugyan egyetemi tanulmányait, hogy édesapja segítségére lehessen nyolc hektár földjük megművelésében, de az újságírásról akkor sem mond le. A bukaresti Előrénel – közismert munkabírása révén – pályája felívelőben: rovatvezetőként már arra is futja, hogy fizetése egy részét hazaküldje az egyre növekvő adóterhek törlesztésére. Ám a kollektivizálás meghirdetése után semmi esély nem volt arra, hogy az uzoni birtokot meg lehessen tartani. Alig próbálja ki tolla erejét a visszaélések mégoly szordínós hangú jelzésében, az éber káderesek azonnal kiderítik, hogy „kulák, sőt értelmiségi származású” (édesapja ugyanis jogi doktorátussal rendelkezett). Azt követően négy éven át nem közölhet a saját nevével a magyar nyelven megjelenő országos napilapban, fordítóként viszont megmaradhatott a szerkesztőségben. Az ’56-ot követő tisztogatásokat szerencsésen „megússza”, de elszigetelődése, magányossága egyre fokozódik az elkövetkező években.

49 Somos Béla: *Magunk keresése. Beke György pályaképe 2000-ig*. Felsőmagyarország Kiadó – Szépirodalom Kiadó, Miskolc–Szolnok, 2002.

Bukaresti magyar emlékirók nyomdokain

Az idegenséget, az emigráns életérzést úgy próbálja feloldani – jóllehet Bukarestben nősült, ott született meg a fia, Beke Mihály András –, hogy kezdi felkutatni a 19. századi bukaresti magyar emlékirók nyomait. Páratlanul gazdag hagyatéokra bukkan. Kideríti, hogy az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc vérbe fojtása után Bukarestben menedéket kereső papok, tanítók, mérnökök, iparosok nemcsak oltalmat találtak, de meg is szervezhatték a maguk egyleteit, kulturális és hitéletét. Koós Ferenc (1828–1905), Veress Sándor (1828–1879) és öccse, Veress Ferenc (1829–1894), valamint Fialla Lajos (1832–1911) és Oroszhegyi Józsa (1822–1870) munkássága lényegében Beke György érdeklődésének és tollának köszönhetően válik a magyar örökség részévé. Megtalálja és kiadja a bukaresti magyar életet szervező református lelkész, Koós Ferenc emlékiratait és öregkori naplóját,⁵⁰ *Veress Sándor tolla és körzője* című kötetében Románia első vasútépítőjének állít emléket.⁵¹ Az orvos és emlékiró Fialla Lajos, a Románia első magyar monográfusaként számontartott Oroszhegyi Józsa, a mezőgazdász és újságíró Veress Ferenc alakját tanulmányok egész sorában örökíti meg. Amit a cenzúra miatt nem mondhatott el az említett kiadványokban és tanulmányokban, azt évtizedek múltán a *Kossuth-emigráció Bukarestben* című kötetében fejt ki 1998-ban.⁵² A nagyobb időtávlat és a szabad szólás lehetőségével élve árnyaltabb képet nyújt Koósról és bukaresti sorstársairól, s a korábbinál jóval nagyobb terjedelemben taglalja regáti munkásságukat is. Ugyanakkor újabb adatokkal gazdagítja a bukaresti magyarság krónikáját. Gondos filológiai aprómunkával teszi teljesebbé az emigráció intézményteremtő szerepét lapok, közművelődési egyesületek, könyvtárak, szavalóköri és dalárdák működésének leírását. Nagyobb figyelmet szentel kedvenc bukaresti hőseinek (s nagy elődeiknek) utóéletére, szellemi örökségük maradandó nyomainak jelzésére.

50 Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976.

51 Beke György: *Veress Sándor tolla és körzője*. Politikai Könyvkiadó, Buk., 1976.

52 Beke György: *Kossuth-emigráció Bukarestben*. Közdok, Bp., 1998.

Mindez akár pótcselekvésnek is tűnhet ma, de akkoriban nem volt az. Cselekvésképtelen időkben a történelmi kútfők búvárlása ugyanis egyben a jövőépítést is szolgálja. Beke György pályáján különösen a nyolcvanas évek második felében lesz ennek a felismerésnek rendkívüli szerepe, a történelmi illúziókkal való leszámolás során. Hogy életműve megalapozásában mit köszönhet a bukaresti magyar emigránsoknak? Önszerveződésüket, működésüket tanulmányozva két nagy tanulságra bukkant. Az egyik az, hogy a Kossuth-emigráció bukaresti tagjai száműzetésükben is a magyar nemzet tagjainak tartották/vallották magukat és így is éltek, ekképp cselekedtek. A másik pedig: felelősnek érezték magukat minden olyan magyarért, aki kívül rekedt az akkori magyar országhatáron. Amint azt Koós Ferenc 1890-es emlékirata és öregkori naplója is tanúsítja: ők fordultak először társadalmi figyelemmel, szervező szándékkal a moldvai csángók felé.

Voltaképpen Koós Ferenc „vezeti el” Beke Györgyöt is a moldvai csángók világába, fedeztetni fel vele a legkeletibb magyarság életét, mindenekelőtt persze a bukaresti magyarokét. A Kossuth-emigráció nyugati működésének emlékeit már meglehetősen ismerte, amikor rájön arra, hogy a keleti emigráció történetét neki kell beépítenie a nemzeti tudatba. A romániai magyarságéba még inkább, hiszen Koós Ferencék, Veress Sándorék működése elsőként példázza a tudatos kisebbségi életmodell kialakítását Romániában. Ennek lényeges elemei: a) egyrészt lojalitás a román állam iránt, a románok nyelvének, kultúrájának a megismerése és megbecsülése; b) másrészt a magunk nyelvének, kultúrájának megőrzése, védelmezése és továbbadása. Ha csak ezt az életmodellt hozza élményközelbe, Beke György akkor is nagy szolgálatot tesz a hatvanas évek végétől lehetővé váló nemzetiségi tudatépítésnek. Ennél azonban jóval többről van szó. Felesége családja révén – akik a barcasági csángók világából kerültek Bukarestbe, ott éltek le egész életüket, ott vannak eltemetve – belülről ismeri meg a bukaresti magyar életérzés történelmi gyökérnyomását, a csángóélet társadalmi és nemzeti kitaszíttóságát, a sorsváltásra kényszerítő szigetlet próbátéte-

leit, a nyelvvesztés és az önfeladás megannyi drámáját.⁵³ Rokonként érkezik tehát a csángók barcasági ágához, és rokonlélekként fogadják mindenütt a csángók világában – miként 1988-as budapesti kötete, a *Csángó passió* is tanúsítja. (Somos Béla szerint, aki összeszámolta a kötetben előforduló helységneveket, Beke száznál több moldvai településről hozott csángó „nyomjeleket”. A kötetet szerkesztő Ara-Kovács Attila pedig a szerző hatvankilenc „csángó jelentéséből” válogathatott.) Olyan körülmények között vállalkozott a hétfalusi, a moldvai, a bukovinai, a dévai és a gyimesi csángómagyarok tragikus sorsának a feltárására/bemutatására, amikor sokak szemében úgy tűnt: nem érdemes „halott ügyekkel” foglalkozni, a csángók elrománosodásának folyamatát lezárta már a történelem. Beke perbe szállt ezzel a „történelemmel”. Magával az elromanosítás folyamatával. Mára a moldvai csángók körében is beindult a nemzeti ébredés folyamata. Egyenjogúsításuk, nyelvi szabadságuk joga nemzetközi fórumok tárgyalóasztalára került. Korántsem tekintí ezt a saját érdemének, de az is bizonyos, hogy az ő írásai nélkül ez jóval később következett volna be. Pedig nem tett mást, csak lelkiismeretére hallgatva egyre következetesebben szólaltatta meg a „bekés ügyeket” – ahogy egyik olvasója a *Magunk keresésének* a megjelenése után jellemezte –, amelyek feltárására mások nem vállalkoztak abban az időben. Néprajzosok, nyelvészek, történészek gazdag anyagot merítettek a csángók világából a tudomány számára, ő a csángó életérzésnek adott hangot krónikáiban, szociográfiai riportjaiban.

Ennek a jelentőségét most mérhetjük fel igazán, romániai köteteinek a megjelenésekor egyébként is kockázatos lett volna szólni róla. Voltaképpen a nemzetféltés adta kezébe a tollat, amikor a csángók világát járta: nehogy a szórványhelyzetben élő romániai magyarság is csángósorsra jusson. Merthogy ez a veszély elkerülhetetlennek látszott, különösen azt követően, hogy Ceaușescu meg-

53 Megrázóan ír ezekről a *Fölöttük a havasokban*, amelynek szociografikus regényvilágában a *Csángó családfák* – ez volt a mű eredeti címe – tartják az eget, a földet. (Beke György: *Fölöttük a havasok. Családi krónika*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1980.)

hirdette a nemzetiségek felszámolására irányuló homogenizálást és a kultúrforradalmat Romániában.⁵⁴

Bár bukaresti évtizedei alatt sem szakadt el lélekben Erdélytől, amint Kolozsvárra költözhet, ezek a szálak rövid idő alatt újra megerősödnek. Sokat számított az, hogy földrajzilag is közel került olvasóihoz, meglévő vagy leendő riportalanyaihoz, bejáratosná vált az erdélyi szellemi műhelyekbe, megbecsült látogatója lett a kolozsvári „egyszemélyes intézményeknek”. Erős érzelmi és szellemi támaszra talált, otthonra lelt a nagyvárosban. Levéltárak ajtaján hiába is kopogtatott volna, az Egyetemi Könyvtárban is már zárolták addigra a Barangoló-könyveihez szükséges történelmi munkákat, felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat. De valahányszor szüksége volt rá, mindig megtalálta azokat a szellemi főembereinket (Szabó T. Attilára, Benkő Samura, Csetri Elekre, Egyed Ákosra, Imreh Istvánra, Jakó Zsigmondra és társaikra gondolok), akik segítségére voltak abban, hogy nagy távlatú munkáinak háttérvilágát kiépíthesse. Íróársakkal, irodalomtörténészekkel, zeneszerzőkkel, zenetörténészekkel, képzőművészekkel, művészettörténészekkel, népryelv- és néprajzkutatókkal, szociológusokkal, statisztikusokkal stb. folytatott műhelybeszélgetései ugyancsak beépültek rendre a készülő kötetekbe. Olyan értékszemlélet éltető közegébe került tehát, amely hatékonyan elősegítette pályája erőteljesebb és céltudatosabb kibontakozását.

Megtervezett barangolások

Több mint két évtizedes országjárása után először arra figyelünk fel, hogy a székelyek és a csángómagyarok körül jár legszívebben a tolla. Vagyis: riportjai a nemzetiségi létérzékelés két szélsőséges helyzetéből fakadtak föl. A székelyek egységesebb tömbben élnek, a csángómagyarok pedig román nyelvközegben, de többnyi-

54 Hogy a hatalom mennyire érzékenyen reagált a Beke által felmutatott sorképletekre, jól mutatja: alig jelent meg a *Magunk keresése* 1972 őszén, nemcsak az „engedékeny” cenzort, de magát a cenzúrahivatalt is felelősségre vonták, a könyv terjesztését pedig leállították. Hogy konkrétan mi váltotta ki a központi pártszervek haragját? A választ akkor még írásban is megadták: a megidézett magyar történelem, a moldvai csángómagyarok múltjának és jelenének érzékeltetése, mindaz, ami önismeretünket, önértéktudatunkat erősítette.

re külön településeken. A Szilágyságban, a Mezőségen, Máramarosban, Beszterce-Naszód vidékén, Déva környékén, a Bánságban, Fehér megyében és mindazokban a helységeken, ahol „kolozsvári életidejében” Beke a leggyakrabban megfordult – a magyarság szórványban él. Mindenütt azt tapasztalja, hogy a változások kétirányúak. A Barangoló-könyvek szerzője olyan gondolati magaslatról szemlélődik, és úgy vetíti ki a megismert, a feltárt valóság erővonalait a jövődő falára, hogy az *emelkedők* tisztábban, teljesebben látszódnak.

S ha már itt tartunk, érdemes felfigyelnünk arra, hogy az író-szociográfus pályáján egyik kötet visszhangja miként hívja életre a következő könyv gondolatát. A *Magunk keresése* revelációszerű olvasói és kritikusai fogadtatása után fokozott várakozás előzte meg a barangoló sorozat nyitó darabját, a *Szilágysági hepehupát*. Jogos volt a kíváncsiság: vajon a Szilágyság felfedezése mit tesz lehetővé számára, számunkra pedig nyilvánvalóvá. Alighogy megjelent aztán a kötet, máris hallhattam az első lényegre törő szentenciát: *csupa bekés ügyek vannak benne!* Hát persze, morfondíroztam, mik is lehetnének?! Bekétől – ha a Szilágyságot, Fehér megyét, Beszterce és Naszód vidékét, a Mezőséget, Máramarost, a szatmári tájakat, Biharországot, a Bánságot vagy Nagyszeben környékét járja – épp a *bekés ügyeket* kell számon kérnünk. Vagyis: közösségi sorskérdéseink közül azokat, amelyek meglátásához és nyilvánosságra hozásához neki volt szeme meg tolla irodalmunkban. Tapasztalataim szerint olvasói is ezeket igényelték tőle, író-olvasó találkozókön ezekért biztatták Erdély-járásra. A *bekés ügyek* társítás is arra utal különben, hogy az olvasó számára a világra nyitott ablak a fontos, és benne az író felénk sütő arca: a lényeges és nem például az ablakkeret.

Hosszas nekifutások után, változatos erőpróbák árán jutott el Beke György a maga eredeti valóság szemléletének a kialakításáig. Pályakezdő korszakában – amelyre leginkább az országjáró riportter ösztönös bolyongása jellemző – a szülőföld belülről ismert világa, emberi és erkölcsi értékei jelentették számára az eligazító támpontokat; a szülőföld változásait pedig mindig az országos távlatokhoz viszonyította. A felkészülés évtizedeiben több szépírói műfajt is kipróbál (karcolat, elbeszélés, novella, regény, színdarab,

rádiójáték stb.). A klasszikus és a kortárs román irodalom tolmácsolójaként felmutatott teljesítménye önmagában is felér egy műfordítói életművel. Most látjuk igazán, hogy bármiről is, bármilyen műfajban is nyilatkozik meg – minden ugyanabba az irányba tör utat magának. És ami ugyancsak lényeges ebben az összefüggésben: szépírói tapasztalatainak, irodalom- és művelődéstörténeti forrásfeltárásainak egyaránt az írói szociográfia tudatos művelésében vette a legnagyobb hasznát. Pályájának felfelé ívelő szakaszát elemezve (magam a *megtervezett barangolások* korszakának nevezném tudatos írói kibontakozását), Beke György kritikussai kiemelik, hogy szerzőnk milyen könnyedén, magától értetődő természetességgel tud ráhangolódni azoknak az embereknek az érzelmi és gondolati „hullámhosszára”, akiket barangolásai során megismer és riportjaiban megszólaltat. Riportalanyai látszólag véletlenszerűen kerülnek elébe – fogalmazták meg többen –, csakhogy Bekénél mindennek célja, értelme van. „Tervszerűtlenül épp eleget csavarogtam” – vallja meg utólag, amikor ráébred arra, hogy az idővel, a lehetőségekkel célszerűen kell bánni. Attól kezdve tanúi lehettünk írói-riporterri „felgyorsulásának”, pályatársaitól megkülönböztető „termékenysége”. Bámulatos munkabírása mellett elsősorban riportalanyainak köszönheti ezt. Vagyis annak, hogy könnyen megnyílnak előtte a különböző ajkú emberek. Ez azonban nemcsak bizalmat keltő, „joviális” megjelenésével magyarázható, hanem mindenekelőtt ama képességével, hogy mélyen át tudja érezni mások helyzetét, sorsát. Megteheti, minthogy belülről ismeri azok lelkületét. S mert mindig felkészülten és közügyi felelősséggel üti meg az alaphangot, rendszerint sikerül vallomásos helyzeteket teremtenie, amelyekben felszínre törhetnek az egyéni és közösségi sorsokat megvilágító mélyebb élményrétegek.

Szépen jellemzi Ruffy Péter: Beke György a mi kérdező emberünk. „Kérdésekből rak tornyot, kérdésekből fon boltozatot, kérdésekkel építkezik; ő meg ül a torony alatt, válaszok roppant súlyától már-már elborítva, és ír.”⁵⁵ Egyéni és közösségi kiteljesedésünket szeretné elősegíteni tolla erejével. S mert az írói szemléletnek ebből

a fókuszából nyeri fényét minden műfaj, minden írás, mely tolla alól kikerül, nem nehéz észrevennünk, hogy például a riportszerkesztés rendjén ez azt a kohéziós erőt is jelenti, mely képes egységbe ötvözni olyan különmemű elemeket, mint a leírás, a dokumentumközlés, az élőbeszéd, az írói reflexió. Ugyanakkor a kötettség szerveződő riportok között is fellelhető ez az egymást erősítő, egymást kölcsönösen feltételező célirányosság. A Barangoló-könyvek ezért is állhattak össze megtervezettség sugalló sorozattá. De a Barangoló-könyvek és az életmű más vonulatai között is kimutatható ez a kölcsönhatás.

Vállalkozását – paradox módon – az is megkönnyítette, hogy bár Kolozsváron élt, egy ideig továbbra is bukaresti hetilapnak dolgozhat. Ami – már csak a földrajzi távolság okán is – jó ideig relatív szellemi függetlenséget jelentett számára. Kiszabadult az „irányított újságírás” napi politikai nyűgei alól, de a megyei sajtóirányítás szemellenzős szerveinek sem volt alárendelve. A társadalmi, irodalmi, művelődési hetilap, A Hét szerkesztősége nem írt elő neki „penzumokat”: oda ment, ahová akart, azzal állt szóba, akivel akart, olyan témákat vehetett fel, amelyek mondanivalóját sugallhatták. És ami alkotói önbizalmát és biztonságérzetét ugyancsak növelte: nagyvonalú főszerkesztője, Huszár Sándor, aki az országjáró Móricz Zsigmond példáját követve maga is a „hadakozni jó” elvét érvényesítette – amíg a lap éléről Horváth Andor főszerkesztő-helyetttel együtt 1983 végén mondvacsinált ürüggyel el nem távolították – minden szempontból fedezni próbálta Beke György megtervezett barangolásait.

Enciklopédikus tudást halmozott fel Erdély múltjáról és jelenéről, monografikus igény munkál benne – olvasható gyakorta a kolozsvári „életidejében” megjelent könyvei kapcsán. Ruffy Péter – akinek tudósi alaposágáról és irodalmi szintű riporter munkásságáról maga Illyés Gyula állított ki hiteslevelet – így ír róla: „Beke különös, sajátos, egyedülvaló történetíró.”⁵⁶ „Ami engem megkapott – fogalmazta meg Zöldi László kérdéseire válaszolva egy évtized múltán a kecskeméti Forrásban –, az a történe-

lem. Mindenütt igyekeztem a történelemben lehorgonyozni, lehetőleg föltárni annak a tájnak a meglehetősen homályosodó történelmét. A történelem a legnagyobb újdonság néha, különösen akkor, ha nemzedékek tudatából kiesik a történelem folyamatos ismerete.”⁵⁷ Szellemi földrajzának térképére a múltból és a jelenből rajzolja fel egyre nagyobb következetességgel a megmaradás sajátos életjeleit. Ez a különösség nyilvánvalóan abból fakad, hogy elsősorban író. „Bármely író becsületére válik az a mód – figyel fel eljárására Csetri Elek történelemtudós –, ahogyan Beke a történelem kérdéseire viszonyul. Különösen mióta a nagy erdélyi tájegységek felmérésére, megközelítésére, írói bemutatására vállalkozott.”⁵⁸ Ebben az összefüggésben ugyancsak figyelmet érdemlő az a megállapítás, miszerint Beke György olyan „egyszemélyes intézményt” működtetett Kolozsvárt, amelyik a nemzet szellemi egységének újjáépítését is eredményesen szolgálhatta. „Beke György riportjai és kötetei az idők során szinte intézménnyé fejlődtek a romániai magyar kulturális életben – írta például Kósa László akadémikus. – Az ismerkedés fórumává váltak. Egyfelől abban az értelemben, hogy könyvei lapjain tájékoztatja messzi tájak egymásról alig tudó honfitársait, akiket természetesen mindjárt bemutat az olvasónak is. Szorítsátok meg egymás kezét, ha csak jelképesen is. Tudatosuljon bennetek, hogy hozzátok hasonló érzésű és gondolkodású emberek másutt is élnek még. Másrészt intézményt képviselnek Beke írásai azért is, mert a jelenben élőkben következetesen tudatosítja a történelmet, ahol élnek, a magyar kultúra és történelem számos emlékét is őrzi.”⁵⁹ Van, aki egy egész korszak népravelőjének tartja. Közéjük tartozik Lászlóffy Aladár is, aki a Barangoló-könyvek háttérvilágát elemezve arra figyel fel 1981-ben, hogy Beke valójában „szellemi földrajz”-ot művel. Fenyő István sem téved, amikor az író szociográfus módszerét megkülönbözteti vállalkozásának ihletőjétől, a tájmonográfiát író Orbán Balázsétól. „Ahogyan Beke György beszélteti alakjait – hangzott el 1979. december 6-án a Kossuth Rádióban –, abban rendszerint szereplőinek karak-

57 Zöldi László: *Vendégünk: Beke György*. Forrás, 1987. 9.

58 Csetri Elek: *Barangolások múltban és jelenben*. A Hét, 1981. jún. 12.

59 Kósa László: *Dél-Erdély közelebről*. Honismeret, 1980. 1.

tere, egész emberi lényé összpontosul. A lejegyzett szavakban ott sűrűsödik a teljes emberi lélek. Természeti hasonlataiban van valami ősiesen nyugalmas, megbékéltetően harmonikus és kristályosan áttetsző. Kikezdhettelen morális emelkedettség, lelki épség és egészség sugárzik belőlük.”⁶⁰ Alighanem Gáll Ernő jellemzése révén kerülünk a legközelebb Beke György munkásságának a lényegéhez. Az ismert kolozsvári szociológus, filozófiai író, értelmiségkutató így összegezte véleményét a Romániában megjelent Barangoló-kötetekről: „Ezek a könyvek valóban »politikus szándékú írói felderítés« (Erdei Ferenc) eredményei, amennyiben szerzőjük a nemzetiségi lét, az együttélés új jelenségeinek a felfedezésére indult. Elsődleges szándéka volt azokat a tájakat és helységeket híradás végett felkeresni, ahol a romániai magyarság szórványokban él, s ily módon sorozata hézagpótló, koncepciózus, és tegyük hozzá, nagy sikerű vállalkozásnak minősíthető. Beke szociográfiai riportjaiban a tudományos megközelítést elsősorban a szóban forgó vidékek történelmi múltjára vonatkozó dokumentumok, emlékek felidézésében, az írói invenciót és a riporteri erényeket pedig a tájleírásokban, az emberek megszólaltatásában és jellemzésében észleljük.”⁶¹

Míg egyes kritikusai a riporteri látásmódot kifogásolták regényeiben (a humorista Zágoni Attila szerint „kritikusai regényeiből éltek”), mások annál nagyobb örömmel fedezték fel szociográfiai műveiben a szépírói erényeket. Valóban úgy van: karcolatok, elbeszélések, novellák, regények írása közben és életművel felérő műfordítói gyakorlata során szerzett tapasztalatai nagy hasznára váltak barangoló-könyveinek. Ezért lehettek ezek a kötetek esztétikailag is érvényes üzenetek hordozói. A történelemben és a jelenben útbaigazító helyszínrajz, az információ és jellemgazdagság, a hiteles valóság és lélekábrázolás úgy teszi egyedivé ezeket a műveket, hogy „szubjektív totalitaritásukkal” egyszersmind a magyarságtudomány „fehér foltjainak” a becserkészésére is kedvet

60 Uo.

61 Gáll Ernő: *A megismerés pázmáin a kelet-európai „nyomorúság” ellen.* In: G. E.: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 329–356.

ébresztenek az arra hivatottakban. Találóaan állapította meg 1983-ban, a hetvenes évek romániai magyar irodalmáról írt elemzésében Görömbei András, hogy például a *Nyomjelző rokonság (Barangolás nagyapámmal Fehér megyében)* „a riportnak és regénynek különös, szép ötvözete”.⁶² Az idősíkok filmszerű váltogatása révén egy erdélyi évszázad népsorsának, történelmének, irodalmának hallatlan gazdagsága elevenedik meg a különös utazás során. Meglehet, a történelmi idő előbb-utóbb igazolja – igazolja máris! –, hogy a Beke-regényeknek is „jót tett”, hogy szerzőjük „beemelt” műveibe reportszerző útjain megismert „szinkronmetszeteket”: tájak leírását, települések helyszínrajzát, riportthősei egyéniségének sugárzását. Lelkiismeretére hallgatott, a valóság és az írás törvényeinek engedelmesskedett, amikor regényben, novellában, karcolatban próbálta elmondani mindazt, amit szociográfiában már nem lehetett. Kényszerhelyzet idézte elő valóságos gondok, sérelmek fikcióba menekítését. Néha riportthősei jogos érzékenysége készítette arra, hogy vívódásaikat regényben vetítse ki. Többször elmondta és leírta: jobban szereti, ha a maga igazságérzete szerint alakíthatja a világot. A regény műfaja számára ezt a lehetőséget kínálja. Pesten is szívesebben írta regényt, mondotta egyik találkozásunk alkalmával, de a szükség mindig sürgős szót kíván.

Kiváló pályatársa és küzdőtársa, Fodor Sándor azt írta a Romániában megjelent barangoló-kötetéről, hogy azok akkoriban felértek egy nem hivatalos népszámlálással. A magunk számbavételének a betiltása egyben a romániai magyar tényirodalom elhallgattatását is jelentette. Fodor írása már a címével is ennek a *hagyománynak a folytatását* igényelte.⁶³ És a következő évtől kezdtek megjelenni a Mundus Kiadónál a *Barangolások Erdélyben* darabjai. Ennek azonban romániai előzményei vannak, amelynek szemléleti jegyeit magán viseli az újjászerveztett sorozat. Mindannyian érzékeltük, akik 1988–1989 táján Beke Györggyel Kolozsváron és másutt kapcsolatban álltunk: lényeges szempontváltás következett be a tájékozódásában. A személyes sérelmeken túlmenően e szemléletváltás lényeges vonása: leszámolás a korábbi illúziókkal. Annak

62 Görömbei András: *Nyomjelző rokonság*. Hittel, 2002. 8.

63 Fodor Sándor: *Egy hagyomány folytatása*. Hittel, 1995. 5.

idején éjfél utánig nyúló esti sétáinkon sokat beszélgettünk erről, fia pedig 1988-ban két héten át „gyötörte” kíméletlenül kíméletlenebb kérdésekkel. A Budapestre átmentett harminc kazetta alapján aztán a rendszerváltás után tanulságos és tanúságtevő interjúkötet született.⁶⁴ Számomra is sok mindent megvilágít ez a beszélgetőkönyv a közelmúlt történéseiből. Kiderül belőle az is, hogy törvényszerűen következett be ez a szemléletváltás.

A *lándzsa hegye* című naplójában is olvasható, hogy a *Boltívek teherbírása* körül kitört vihar után, a szívinfarktusból gyógyulóban sem tudott tétlenül ülni.⁶⁵ Hónapokig bejárt a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba, újraolvasta és kijegyzetelte a pályakezdését meghatározó Népi Egység minden cikkét, híradását; még az apróhirdetések sem kerültek el a figyelmét. Az 1944–1948 közötti időszak erdélyi magyar történelme nyílt meg előtte, amely magát is számvetésre készítette. Az illúziókkal való leszámolásra. Attól fogva „más emberként” indult kiszállásra is, mint akinek a további élete – az infarktusba bele is halhatott volna – már ráadás. Okosabban, céltudatosabban kell hát sáfárkodni vele. Az áttelepülés gondolata csak a nyolcvanas évek végén, a diktatúra vézskorszakában kísértette meg, amikor már Romániában (újból) nem lehetett leírni a magyar helységneveket. Ami egyben a Barangoló-könyvek halálát is jelentette.

A barangoló-könyvek újaszerkesztése Budapesten

Utaltunk már rá: a *Barangolások Erdélyben* darabjaiban a nemzeti szempont primátusa érvényesül, ez válik kötetszervező erővé. Pontosabban: az erdélyi magyarság történelmi teherbírásának, lelki ellenállásának és sorsképletének a letisztult megragadása. Borsi-Kálmán Béla mérlegelése szerint: „Beke bevallott célja – ezúttal – tényleg a bonyolult történelmi, gazdasági, szociológiai és demográfiai okokból fogyatkozó romániai magyarság túlélésért, a *megmaradásért* folytatott küzdelmének objektív ábrázolása, s az eb-

64 Beke Mihály András: *Illúziók kora, Erdély. Pár- és perbeszéd apámmal, Beke Györggyel.* Bp., 1994.

65 Beke György: *A lándzsa hegye.* Apáczai Könyvműhely – Intermix Kiadó, Bp.–Ungvár, 1993.

ből fakadó *étosz* és *poézis* felmutatása. Ám ennyi és semmi több! Beke robusztus alkatától ugyanis mi sem áll távolabb az érzelgősségnél, s ha mégis – a szikár tényektől jócskán elrugaskodva, ám riportkönyvei sugallatának engedelmességgel – valamilyen költői képbe próbálnók sűríteni egyéniségét és munkásságát, masszív cserfaröng ötlene eszünkbe, mely szívósan ellenáll a zúgó vadvizek és a sziklás meredélyek ütközésének, a tutajosok szitkainak és fej-szecsapásainak, s míg a havasoktól a tengerig (az »Értől az Óceánig«) eljut, mindent magába szív; kérge egyre szilárdabbá pácolódik, s nemcsak a fuldoklók kapaszkodhatnak bele, nem csupán rőzsét és gyújtóst lehet hasogatni rajta, hanem – miután révbe ért – tartó oszlopnak, mestergerendának (boltívnek) egyaránt felhasználható.”⁶⁶

A *Szigetlakók* megjelenése után fogalmazta meg a Beke György munkásságát jól ismerő kolozsvári író: „Bár az átdolgozott, kiegészített és alaposan meghúzott új szöveg minden szempontból igényesebb, tárgyyszerűbb és gazdagabb is, érdekes módon mégis egyfajta hiányérzet tört rám olvasás közben. Pedig az emlékezetben élő tények, az ismerethalmaz, a megírás módja, képei, hasonlatai, a fölmutatott példák most is lenyűgöztek, de nem szabadulhattam a zavaró érzéstől. Holott eredete érthető: az első élmény felfedező frissessége visszahozhatatlan. Az átdolgozás során pedig elkerülhetetlenül kihullott ezekből az írásokból mindaz, ami annak idején a »császárnak«, az éberem figyelő szemeknek szólt. [...] De a ballasztok lehántása, a szigorúbb válogatás is természetes. Beke György igényes szerző, aki pontosan tudja, mit nem érthet, vagy mit érthet félre, mitől idegenkedhet mai olvasója, de azt is, hogy mi kell az éles és maradandó kép kialakításához. [...] Ami most is bizonyos: az összkép egyáltalán nem változott. Valószínű, ha most találkozónék először ezzel a kötetel, a felfedezés öröme-izgalma ugyanolyan hatású volna. És azt hiszem, ez a lényeg.”⁶⁷ A Színerváraljáról elszármazott Borsi-Kálmán Béla budapesti történész mindenekelőtt gyermekkorának helyszíneit lapozza fel a *Boltívek teher-*

66 Borsi-Kálmán Béla: *Egy erdélyi író-riporter nyomdokain*. Kortárs, 1999. 6. 100–105.

67 Kiss János: *Beke György barangolásai*. Szabadság, 1997. nov. 6.

bírásának 1998-as kiadásában. Sehol egyetlen hibás adatra, elírásra, tárgyi tévedésre, megbicsakló érvelésre nem bukkan. A részletek kidolgozása és az összképet megragadó szerkezet egységes hangulatot sugall, maga az építmény szilárd talapzaton áll. A mondatok olyan simán gördülnek, a szöveg annyira koherens, hogy kíváncsiság ébred benne: a mostani máramarosi-szatmári textus különbözik-e, és ha igen, miben, az 1983-ban olvasottól? Következtetéseai alighanem az újraserkesztett sorozat egészére érvényesek. Borsi szerint az életműsorozat értékét és hitelességét csak növelte volna, ha a szerző ezúttal is kamatoztatja mikrofilológiai jártasságát, és megtalálja a módját annak, hogy – akár bőséges jegyzetanyag kíséretében – jelezze szövegmodosításainak jellegét, arányait. Erre anél is inkább szükség lett volna, mivel közismert, hogy a romániai kiadású Barangoló-könyvek többségének „fiókregénye” született.⁶⁸

Lélekiemelő nagyváradi ünnepségen hangzott el 2002. június 22-én a Királyhágómelléki Református Egyházkerület dísztermében: „Beke György munkássága a Magyar Örökség része”. Az 1995-ben alapított Magyar Örökség Díj Kuratóriuma döntött ekképpen. Akkor is tudtuk, és azóta még inkább megbizonyosodhattunk róla: Beke György enciklopédikus hungarológiája közös kincse az egyetemes magyarságnak. Nyolcvanadik életévében lezárult életműve azt sugallja: rajtunk is múlik, hogy egy történelmileg elveszített évszázad után végre hozzánk pártoljon a jövő.

68 „Az odáig tökéletesen rendben van, ha a szerző (bármelyik szerző) az újraközlés esélyét szövegének csiszolására, adatainak pontosítására, mondanivalójának alaposabb kifejtésére használja fel. Az is érthető, ha megragadja az alkalmat olyan témák, friss fejlemények, elemzések és értékelések publikálására, melyeket az első kiadás idején még nem ismert, később fogalmazódtak meg benne, vagy a cenzor kiírtotta őket, netán mint a Ceaușescu-i »aranykor« legdurvább utolsó évtizedében maga tekintett el, érthető okokból, közlésüktől. [...] Még az is elfogadható, ha olyan (termelési eredményeket, a szocialista társadalomépítés egyéb, időközben anakronisztikussá vált hordalékanyagát görgető és mentalitását idéző) részleteket kihagy, melyekről több-kevesebb okkal feltételezi: már nemigen kötheti le a mai (s főleg magyarországi) olvasót. Ám ezzel, nyilván akaratlanul, tüstént újabb vétséget követ el: a szövegcsönkítással egyszersmind az impozáns bekei életmű egyik legnagyobb erényét, masszív és hiteles kordokumentum-jellegét kezdi ki, a szigorúan vett történetiség elvét sérti meg. És ezen az sem sokat enyhít, hogy mindegyik ciklus alatt két évszám (az első megjelenés éve és a »revízió« dátuma) szerepel.” (Borsi-Kálmán Béla: *I. m.* 100–105.)

VISSZAHÓDÍTOTT ÉRTÉKTARTOMÁNYOK

*Tényfeltáró szelvények
a Csíksomlyói Székely Népfőiskola történetéből*

Antal Ildikó és Bálint Eszter – sajtótörténet iránt érdeklődő – újságíró szakos hallgatóim a kilencvenes évek végén azzal kerestek meg: a Csíki Lapok (1889–1944) két világháború közötti évfolyamainak közművelődési írásait szeretnék számba venni, feldolgozni, legyenek irányítója vállalkozásuknak.¹ Tetszett a téma-választás már csak azért is, mivel elképzelhetetlennek tartottam, hogy a csíkszeredai hetilap munkatársai 1940 és 1944 között ne foglalkoztak volna a két legerőteljesebb katolikus ifjúsági mozgalommal, a KALOT-tal és a KALÁKÁ-val, illetve az általuk életre keltett csíksomlyói népfőiskolákkal. Elképzeléseimben nem is csalatkoztam.

A katolikus ifjúsági mozgalmak térhódítása Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között

A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkársága (KALOT) 1935 szeptemberének második felében kezdte meg szervezőmunkáját Szegeden. Elindítója és irányítója Kerkai Jenő jezsuita páter volt,² aki innsbrucki tanulmányévei során megismerte az európai

1 Szakdolgozatuk megtalálható a kolozsvári Minerva Könyvtárban (Jókai u. 16.). Antal Ildikó a Székelyudvarhelyi Önkormányzat Sajtóosztályán dolgozik, Bálint Eszter a Krónika rovatvezetője.

2 Borbándi Gyula írja *A magyar népi mozgalom* című monográfiájában: „Az alakokat Kerkai Jenő vetette meg 1934 őszén. Rendszeres kiszállásokat kezdett szervezni, és önként jelentkező egyetemistáknak szociológiai előadásokat tartott. A Szeged környéki tanyavilágban tereptanulmányokat végzett, majd paptársakat és a szociográfiában jártas fiatalokat küldött földműves családokhoz, hogy egy nagy parasztifjúsági mozgalom szükségét hirdessék. Így alakult meg 1936-ban a KALOT. A helyi csoportokból hamarosan tekintélyes szervezet épült fel, és havi értesítője révén a csoportok közötti érintkezés is kialakult. A szervezőmunkában jelentős szerepet játszott Nagy Töhötöm, aki különösen a nevelő és oktató munkában tűnt fel. A KALOT különféle tanfolyamokat rendezett, különös gondot fordított a vezetőképzésre, szövetkezeteket és népfőiskolákat szervezett, 1942-ben már húsz népfőiskolája működött – egyik-másik kitűnő mintagazdasággal. Ezekben a parasztfjak nem csak szakmai ismereteiket bővítették, hanem társadalmi és politikai oktatásban is részesültek.” (Püski, New York, 1983. 303.) P. Kerkai (Czinder) Jenő részletes életrajzát lásd Balogh Margit: *A „Kisatya”. P. Kerkai Jenő S. J. (1904–1970)*. In: *Az idők élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Bp., 1996. 42–72. Kerkaújfaluban született, börtönévei után Pannonhalmán hunyt el.

ifjúsági mozgalmak törekvéseit, és elméletileg is felkészült arra, hogy a parasztifjúság megszervezésének élvonalába álljon. Az országos hálózat kiépítésére vállalkozó KALOT programját az 1937 szeptemberében megjelent Vezérkönyv híres „négyes jelszava” tette közismertté.

Balogh Margit kutatásaiból tudjuk, hogy az először megfogalmazott jelszavak még így hangzottak: „Jobb egészséget! Jobb megélhetést! Több műveltséget! Több vallásosságot!”³ Az első rangosabb KALOT-kiadvány, a Vezérkönyv már letisztult egyletszervezési eredményt tükröz, és mindenki számára tömören, mozgósító erővel fogalmazza meg a katolikus agrárfjúság célkitűzéseit: „Krisztusibb embert! Műveltebb falut! Életerős népet! Önérzetes magyart!” Az azóta sokat emlegetett „négyes jelszó” egyértelműen jelezte a mozgalom világnézetét és eszmei irányultságát; tudatosította, hogy a tiszta demokrácia alapja csakis a tiszta erkölcs lehet; a *műveltebb falu* a népi kultúra értéktartományainak a visszahódítását és azok általános megismertetésével párosuló továbbépítését jelentette; az *életerős nép* princípiuma a gazdasági élet szakszerű megszervezésére irányította a figyelmet; az *önérzetes magyar* célképzete pedig a Szent István-i állam-eszmét kívánta beemelni a programba. Kerkai tehát abból a posztulátumból indult ki, hogy csakis a világnézetében keresztény, művelt főkből álló és gazdaságilag megszervezett társadalom öntudatos tagjai biztosíthatják az önfenntartó nemzet belső kohézióját.⁴

Balogh Margit átfogóbb értelmezése szerint az első jelszó az örök emberi és keresztény értékeket képviseli, a második jelszó hármasságú célkitűzést jelöl: 1) a

3 Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. 40.

4 Vö.: Farkas György (össz.): *KALOT-Vezérkönyv agrárfjúsági vezetők számára*. Bp., 1937.

paraszti kultúra értékeinek nagyobb megbecsülésére ösztönzött, 2) az általános műveltség alapkincseinek a hozzáférhető tételével az állandó tanulás igényének a felkeltését szolgálta, 3) a szakműveltség elsajátíttatásával a paraszti társadalom gazdasági felemelkedését igyekezett megalapozni. Mindez – Györffy István nyomán – ahhoz a felismeréshez vezetett, miszerint „a magyar művészetet népi kultúrával kell átítatni, s ezt kell bejuttatni az egyetemes kultúra vérkeringésébe. A jelszó azt is jelentette, hogy a falusi ember törekedjen önmegvalósítása részévé emelni nemcsak a kultúra értését, hanem művelését is a tánc, a zene, az ének és a színjátszás formájában. Mindezek jegyében indul majd útjára 1940-ben a KALOT népfőiskolai tevékenysége. A harmadik jelmondat azt a szándékot sűrítette, hogy a mozgalom felébressze a parasztság öntudatát, amely egyszerre keresztény és nemzeti. Ez utóbbit élesen elhatárolta a túlfűtött nacionalizmustól, s előrevetítette a nemzetiszocializmussal szembeni későbbi nyílt szembenállást. A KALOT ugyanakkor antikommunista platformon állt, amit a világnézeti ellentéteken túl tápláltak az 1919-es események, illetve a sztálini Szovjetunióból érkező egyre rémisztőbb hírek. A negyedik jelszó a mozgalom szociális követeléseit sűrítette, az agrárifjúság társadalmi térnyerését, a mezőgazdasági népesség életszínvonalának emelését tűzte ki célul.⁵

A bécsi döntést követően Észak-Erdélyben is teret hódít a KALOT. Kerkai legközvetlenebb munkatársai, P. Nagy Töhötöm⁶ országos elnökhelyettes és Ugrin József

5 „A KALOT vezetői tisztán látták, hogy az egészségtelen birtokviszonyokat egy demokratikus földreformmal orvosolni lehet és kell. De nem a kérdés pusztán mechanikus megoldását óhajtották, hanem egy olyan összefüggő rendezést, amelyben az új kisegzisztenciák boldogulása és érdekeik védelme is biztosított.” (Vö.: Balogh Margit: *I. m.* 40–46.)

6 Életrajzát lásd in: Péter László: *Nagy Töhötöm (1908–1979)*. In: Nagy Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Szeged, 1990. 487–493.; Horváth Tamás: *Emlékezések Nagy Töhötömrre*. Buenos Aires, 1991.

országos főtitkár hónapon át ismertetik a mozgalom célkitűzéseit, tanfolyamok sorozatát tartják, életre keltik a KALOT egyleteit, intézményeit. P. Kerkai Jenőnek a Csíkszeredában tartózkodó „Töhi bácsihoz” írt kedélyesen évődő budapesti levele már 1940. október 16-án „visszaigazolja” a szervezőmunka kezdeti eredményeit.⁷

A közelítő havasi télre való tekintettel valóban nagy szükség mutatkozott a meleg holmira, egyébként „forró őszbe” csöppentek a „misszionáriusok”. Amiként ez az egykori népfőiskolai hallgató, a korondi István Lajos önéletírásából is kiderül:

„1940. szeptember 14-én érkeztek meg a honvéd csapatok Korondra. Ránk, akkori legényekre az a feladat hárult, hogy az atyhai eltérőnél lóháton várjuk be a főcsapatot, és vezessük azt a község bejáratánál felállított díszkapuig. Édesapámnak két jó közepes lova volt, az egyik piros, a másik fekete. A feketét szépen megpucoltam, és felöltöztem az előírásnak megfelelően: székelyharisnya, csizma, fehér ing, fekete lájbi, fekete kalap. A gyülekező délelőtt 10 órakor volt a község központjában. Össze is gyűltünk rendes időben mind a huszonötön, és elindultunk. [...] Az atyhai elágazónál is díszkapu állott. Ahogy a főcsapat megérkezett, az atyhaiak üdvözölték, és indultunk is Korond

7 „Szeretett Atyám!

Várva várt levele megérkezett, s úgy olvastam azt, mint a misszionáriusokét szokás. Hálás köszönet érte. Megmutatom azt másoknak is, hadd lássák, mi az a KALOT-vitézkedés.

Amilyen nehézségekkel kezdődött Kedves Atyám munkája, olyan hihetetlen eredményekkel folytatódik és fog is végződni. Gratulálok az eddigi gyönyörű sikerhez is.

Hogy a hideg oly könnyen ki ne rázhassa, Kedves Atyám, a jövőben el ne induljon kiskabátban a havasok tájára! Most utólag valami meleg ruhafélét és egy kis fehéreműt fogok küldeni, most már úgyis elfér a kiürülő táskájában. Népfőiskoláinkra gyönyörűen jönnek a jelentkezések. Újév után tervezem a székelyek behívását, először hadd menjenek át a háromnapos tanfolyamokon. A háromnaposok idejét tessék csak nyugodtan kitűzni, legalábbis a hetek szerint, s a napokra később is be lehet őket osztani. Titkáraink minden más munkát félretéve erre a feladatra fognak készen állni...” (Idézi Balogh Margit in: *I. m.* 98.)

felé. Nagy ünnep volt ez a nap. Két hétig mind csak jött a katonaság. Mi csodálkoztunk, szinte semmit nem dolgoztunk. Egy szép nap arra ébredtünk, hogy a leányok ránk se néznek, csak a katonákkal szórakoznak.

Karácsony előtt megkezdődött a katolikus ifjak egyletbe való tömörítése. A Budapestről érkezett KALOT-titkár,⁸ Ugrin József azzal kezdte az összejeövetelen, hogy olyan egyletről van szó, mely az ifjúság szellemi és anyagi felemelkedését hivatott elősegíteni. Lelkes hívei lettünk nagyon sokan. Simó Mihályt választottuk elnöknek, engem titkárnak és Balázs Baba Józsefet pénztárnoknak. Egyházi elnök Antoni János plébános úr, világi elnök Knop Ferenc vegyész mérnök (Knop Vencelnek, az aragonit-kőcsiszoló üzem tulajdonosának a fia) [lett]. Az egyletnek az volt a jelszava: *nem politizálunk, nem lázítunk, nem kritizálunk*. Tanulunk a magunk felemelkedésére. [...] Szépen indult az egyleti élet. Közben megalakult a KALÁKA leányegylet is. [...] Minden héten, péntek este, összejeövetel volt. Ezekon az összejeöveteleken az egyházi elnök vallási előadásokat, a világi elnök ismeretterjesztő előadásokat tartott. Mi, legények is szerre be voltunk osztva egy-egy felolvasásra. Közben népdalokat is tanítottak, a nagyobb ünnepekre (karácsony, húshagyókedd, húsvét) színdarabot is tanultunk. Az előadás után táncmulatságot rendeztünk. A jövedelem az egylet pénztárába folyt be.”⁹

8 A betűszó ekkor már a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testületét jelentette. Az 1940. november 12-i hatállyal életbe lépett névváltozás egyben azt is jelezte, hogy a KALOT az Actio Catholicától független jogi személylé vált: új szervezeti alapszabályzattal, önálló ügyintézővel és saját kebeléből, saját közgyűlésén választott vezetőséggel.

9 Részlet az *Emlékek az életemből* című önéletrásból. Az idézett részt a szerző 2003. március 24-én véglegesítette. Burus János KALOT-archívumából. In: Cseke Péter – Burus János: *Csiksomlyói Székely Népfőiskola*. Hungarovox Kiadó, Bp., 2013. 67–117.

A csíkszeredai hangulatot Ambrus Károly – ugyancsak egykori népfőiskolai hallgató – a kilencvenes évek derekán így idézte fel:

„Elérkezett 1940 ősze, a bécsi döntés, és utána a magyar hadsereg bevonulása, ami felejthetetlen emlék marad minden igaz székely számára. Minden faluban zúgtak a harangok. Csíkszeredába szeptember 9-én vonultak be az első honvéd alakulatok. Mi, csomortániak, csobotfalviak és csíksomlyóiak a kegytemplom előtti téren gyülekeztünk, és nemzeti zászlók alatt vonultunk be Csíkszeredába, ahol a Segítő Mária Gimnázium előtt sorakoztunk föl. Azt az ujjongó örömet, lelkesedést leírni nem lehet. Az asszonyok virágessal borították be a poros honvédeket, a falvakból szekérszámra hordták a kürtöskalácsot. A férfiak a levegőbe emelgették a honvédtisztek kocsit, mintha pelyhből lettek volna. [...]

Nemsokára megalakult a magyar közigazgatás. Az ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) élelmszert, ruhaneműt, lábbelit, építőanyagot osztott a sokgyermekes családoknak. Ezüst- és aranykalászos tanfolyamok indultak. Nemesített vetőmagot osztottak a gazdáknak, fajállatokat hoztak be az állatállomány feljavítása céljából. 1941 januárjában Gaál Tamás esperes kihirdette a templomban, hogy közelebbről tanfolyam indul a csíksomlyói elemi iskolában fiatal legényeknek. Erre a tanfolyamra Csobotfalváról tízen jelentkezünk: Burján Antal, Csíszér Imre, Gecző György, Gecző Sándor, Molnár Zoltán, Petres Zoltán, Péter István, Váta Béla, Váta Zoltán és jómagam.¹⁰

Tehát ők voltak az első hallgatói a KALOT égisze alatt beindított Csíksomlyói Székely Népfőiskolának. A Csíki Lapok 1941. február 2-i számában jelent meg az első híradást az oktatás beindításáról. A madéfalvi Lajos Balázs írásában ilyen sorokat olvashatunk: „Mi,

10 Részlet Ambrus Károly *Nyolc évtized a Nagysomlyóhegy lábánál* című önéletrajzi visszaemlékezéseiből. Burus János KALOT-archívumából.

csíksomlyói diákok tudjuk csak igazán, hogy Csíksomlyón ver a székelység szíve. Azt is tudjuk, hogy Csíksomlyót fokozatosan kifosztották, de azt is, hogy a KALOT székely népfőiskolának vissza kell adnia mindazt, amit Csíksomlyó a székelységnek jelentett.”¹¹ Egy hét múlva Ferencz Gyárfás, a Brassói Lapok csíkszeredai munkatársa örökíti meg az intézmény megnyitásának eseménytörténetét. Tőle tudjuk, hogy dr. Lőrincz József ditrói plébános, a KALOT csíki igazgatója celebrálta a misét, az oktatásnak helyet adó és bentlakásként is szolgáló Szék úti régi iskolaépületet pedig Gaál Tamás csíksomlyói esperes-plébános szentelte fel. Minthogy régtől fogva maga is a népfőiskolai gondolat megszállottja, írásában elsősorban az esemény történelmi, társadalmi, gazdasági és közművelődési jelentőségére hívta fel a figyelmet.¹²

Akár a Kerkai által előre látott eredmények beigazolásának is tekinthető, hogy a csíkszeredai hetilap 1941. május 25-i számában megjelent cikk szerzője egyenesen „a KALOT eszének” nevezi Nagy Töhötöm jezsuita páttert.¹³ „A KALOT a magyar szociális népmozgalmat külső kerete- olvashatjuk *A KALOT csíksomlyói seregszemléje* című helyszíni tudósításban. – A hajtóerőt, a lendületet benne a magyar falu fiatalsága adja. Legények és KALÁKA elnevezés alatta leányok. A keresztény-nemzeti gondolatot álló nemzedék veszi kezébe abban saját sorsának irányítását.” A szerző a rendezvényen jelen lévő Kerkai Jenő országos elnök szavait is idézi: „Hirdetjük, hogy ezt a népet meg kell szervezni, mert nem csak sírhely jár nekünk ebben

11 Lajos Balázs: *KALOT székely népfőiskola Csíksomlyón*. Csíki Lapok, 1941. febr. 2.

12 „Székely gondolkozók évtizedek óta érezték, látták, tudták: ennek a népnek széles alapokra helyezett céltudatos közművelődésre van szüksége. Dániából a népfőiskolák csináltak »gazdag parasztnemzetet«. Nekünk is ki kell használnunk ezt a lehetőséget.” Ferencz Gyárfás: *Székely Népfőiskola*. Csíki Lapok, 1941. febr. 9.

13 xxx: *A KALOT csíksomlyói seregszemléje*. 1941. máj. 25.

a hazában, hanem becsületes munka után emberhez méltó élet is. A gazdasági életben szerephez kell juttatni népünket.”¹⁴

Amikor Kerkai és Sándor Imre püspöki helytartó a szabadtéri műsort megtekintette - olvashatjuk az idézett lapszámában -, dr. Lőrincz József ditrói plébános, a KALOT csíki igazgatója hét hónapi eredményes munkáról számolhatott be az országos elnöknek. Nagy Töhötöm fáradozásai nyomán a vármegyét átfogó helyi szervezetek addigra már mind hallattak magukról.¹⁵ Ugryn Józsefnek, Magyar Ferencnek és nem utolsósorban a csíki KALOT-nak köszönhetően pedig már hónapok óta folyt a népfőiskolai oktatás. Magyar Ferenc igazgató ez idő alatt pedig gyakorta megfordult Budapesten, hogy pénzt szerezzen a Kós Károly által tervezett új épülethez.

István Lajos, mielőtt bevonult volna tényleges katonai szolgálatra (1941. október 11-én), a korondi Bertalan és Kacsó kerámiaüzemben dolgozott. Leszerelése után - Bitay Pál katolikus kántor tanácsára - nem ment vissza az üzembe, hanem a Csíksomlyón éppen akkor induló újabb két hónapos népfőiskolai tanfolyamon jelentkezett Magyar Ferencnél.¹⁶ A tanfolyam sikeres elvégzése után pedig maga is a KALOT legénytáborának oktatójává vált, majd miután hazatért szülőfalujába, ő vette át a korondi egylet vezetését. Hasonló pályakezdet fűződik a csobotfalvi Ambrus Károly nevéhez is.¹⁷

KALÁKA-leánykörök

A KALOT szervezésével párhuzamosan bontakozik ki Észak-Erdélyben a KALÁKA-leánykörök mozgalma. A Csíki

14 Uo.

15 Ferencz Gyárfás idézett cikkében egyenesen neki tulajdonítja a népfőiskola létrehozását.

16 István Lajos: *Új sorsfordulat*. Részlet az *Emlékek az életemből* című önéletírásból. Keresztény Szó, 1995. 12.

17 Ambrus Károly: *Kalot-népfőiskola Csíksomlyón*. Hargita Népe, 1996. febr. 8.

Lapok híryanagából kiderül, hogy az Erdélyi Katolikus Nőszövetség kéthetes tanfolyamokra hívta össze időnként a leányköri vezetőket Csíksomlyóra, KALÁKA-napokat¹⁸ és tanulmányi összejöveteleket¹⁹ tartottak, megszervezték az Ezer Székely Leány Napját, számtalan közös műsort készítettek elő és mutattak be a KALOT-egyletek tagjaival. Az együttműködés attól kezdve vált igazán gyümölcsözővé, hogy 1941 őszén²⁰ az Erdélyi Katolikus Nőszövetség megbízta Zakariás Flóra²¹ szociális testvért: szervezze meg a csíksomlyói Székely Leánynépfőiskolát.²² (Fejes Ildikó kutatásai alapján úgy tudjuk, hogy Zakariás Flórára hárult a hasonló jellegű kézdivásárhelyi intézmény beindítása is.²³)

„Nekik évente egy rendezvényük volt – emlékezik vissza Magyar Ferenc –, az *Ezer Székely Lány Napja* nevű seregszemle; gyöngyösbokréta-szerű, bemutató előadás: mit tudnak az egyes falvak népszokásokban, népi táncban, énekben. Ebből fejlődött ki aztán a mozgalom, alakultak helyi egyesületek, és végül is a leánynépfőiskolán volt ezeknek az egyesületeknek a vezetőképző tanfolyama.”²⁴

18 A gyergyószentmiklósi KALÁKA-napon például a Gyergyói-medence kilenc községe képviseltette magát (Csíki Lapok, 1943. május 28.).

19 Az 1943. március 28-án Csíkszentimrén megtartott tanulmányi összejövetelen – olvasható az 1943. április 4-i lapszámban – Csík-, Udvarhely- és Maroszsék KALÁKA-körei vettek részt. A rendezvényt Ambrus Károly KALOT-vezető szervezte.

20 Itt kell megjegyeznünk, hogy Kaiser László könyvének 39. lapján tévesen szerepel az 1942-es évszám. A *Csíki Lapok* közleménye szerint a *Székely Leánynépfőiskola* 1941 őszén nyílt meg.

21 A *Csíki Lapok* közleményeiben Zachariás Flóráként tűnik fel a neve. Az intézet vezetője Köllő Julianna volt.

22 xxx: *Csíksomlyón Székely Leánynépfőiskola nyílik*. Csíki Lapok, 1941. okt. 26.

23 Fejes Ildikó: *A KALOT-mozgalom*. A Gyulafehérvári Római Katolikus Hit tudományi Egyetemen készült záróvizsga dolgozat. Kézirat. 1999. 28–29. Lásd még: Uő: *A vallásosság történelmi és szociológiai dimenziói Csíkban*. Status Kiadó, Csík-szereda, 2018.

24 Kaiser László: *Magyar Ferenc*. Életinterjú. Hungarovox Kiadó, Bp., 2001. 43.

„Azoknak a keveseknek szánta az Erdélyi Katholikus Nőszövetség a Népfőiskolát – olvasható a Csíki Lapok 1941. október 26-i számában –, akik ma is otthon vannak, sem szolgálat, sem továbbtanulás vágya nem emelte ki az ősi házból. Ezeket a keveseket akarja az iskola erős hitű, nemzeti érzésben öntudatos, gazdaságilag képzett asszonyokká, anyákká nevelni, akik nemzeti műveltségükkel, több tudással és hivatásukra való felkészültségükkel építsék a szebb jövőt a székely otthonon, családon keresztül. Ezért a népfőiskola nem csak nemzeti műveltséget ad, hanem növendékei elvégzik a magyar királyi gazdasszonyiskola teljes anyagát is.”²⁵ A Csíksomlyói Székely Leánynépfőiskola 1941. november 15-én – Sándor Imre püspöki helytartó jelenlétében – nyitotta meg kapuját. Igazgatója Köllő Julianna volt.

A Csíksomlyói Székely Népfőiskola

Grundtvig nézeteinek hatására a népfőiskolákat elsősorban azok számára hozták létre a harmincas években, akik önhibájukon kívül – társadalmi helyzetük, anyagi viszonyaik miatt – nem vehettek részt intézményesen a középiskolai, illetve a felsőfokú oktatásban.

Hogy milyen nagy szükség mutatkozott Erdélyben ezekre a népnevelési, közművelődési és közösségszervezői fórumokra, és milyen remények fűződtek azokhoz, annak a csíksomlyói oktatás beindításakor is erőteljes hangot adtak az akkori fiatalok.²⁶ Lajos Balázs önérzetes és öntudatos megszólalása, fiatalos hevülete azonban még mellőzte a konkrétumokat. Fél évszázad múltán váltak igazán szembetűnővé a „történelmi kifosztottság” dimenziói. „Erdélyi viszonylatban is

25 xxx: Csíksomlyón Székely Leánynépfőiskola nyílik. Csíki Lapok, 1941. október 26.

26 Lajos Balázs: KALOT székely népfőiskola Csíksomlyón. Csíki Lapok, 1941. február 8.

óriási jelentősége volt a KALOT-mozgalomnak – írja Ambrus Károly egykori KALOT-vezető a Hargita Népében –, mert igyekezett betölteni azt az űrt, amit a Trianon utáni sovén iskolapolitika hagyott a fiatalság általános műveltségi színvonalában; minden faluban román iskolát nyitottak, tanítókat hoztak be Moldvából, Havasalföldről, akik egy szót sem tudtak magyarul. A székely falvak lakói pedig nem ismerték a román nyelvet. Ezek a tanítók végignézték az iskolaköteles gyermekek névsorát, és kiválogatták a szerintük román hangzású neveket, ezeket átírták a román iskolába, ahol minden tantárgyat románul tanítottak. El lehet képzelni, hogy ezek a gyermekek mennyire tudták elsajátítani a tananyagot.²⁷

Szerencsés körülmény volt 1940 után, hogy az óhazából érkező támogatás belső igényekre talált. Ezt táplálta a két világháború közötti erőteljes falumunka-mozgalom, amelyik kezdetben az Erdélyi Fiatalok égisze alatt bontakozott ki, majd felekezeti egyesületekben folytatódott, másrészt a felekezeti alapon szervezett téli gazdasági iskolák gazdag tapasztalata.²⁸ Mindazonáltal az 1835-ig visszanyúló népi kollégiumi/népfőiskolai hagyomány emléke sem halványult el még a köztudatban. Olyannyira nem, hogy Makfalván például magától értetődő volt, hogy az egykori Wesselényi Kollégium épületében, amint lehetőség nyílt rá, népfőiskola nyissa meg kapuját.

Az erdélyi népfőiskolai mozgalom történetében kiemelkedő szerepet játszó 1940-es esztendő őszén/telén Kerkai nemcsak Teleki miniszterelnökkel tartotta a közvetlen kapcsolatot: kikérte Móricz Zsigmond tanácsait is, akinek a népfőiskolák ügyében folytatott

27 Ambrus Károly: *I. m. I. h.*

28 1931-ben nyitotta meg kapuját a székelykeresztúri unitárius és a radnóti katolikus, 1932-ben a kézdivásárhelyi – ugyancsak katolikus – téli gazdasági iskola, 1935-ben pedig a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium szervezésében beindult a református földműves ifjak szakmai képzése is Csombordon.

küzdelseit a Csíki Lapok olvasói – Ferencz Gyárfásnak köszönhetően – már 1940 elejétől nyomon követhették. Ferencz Gyárfás vezércikkben szólta hozzá Móricz Zsigmondnak a Kelet Népe 1940. január 1-jei számában megjelent programadó írásához – amelynek címe jelszóvá vált a negyvenes évek elején: *Hagyd a politikát: építkezz!* –, megjegyzéseket fűzött Boldizsár Ivánnak *A gazdag parasztok országa* című (1939 óta sokszor idézett) dániai szociográfiájához, amelyre különben maga Móricz is hivatkozik.²⁹ Móricz fejtegetéseinek lényege: a népi írók feltárták a magyar falu elmaradottságát, megjelölték a gazdasági, társadalmi és szellemi felemelkedés járható útjait, nincs vesztegetni való idő, munkához kell látni. „Vége a teoretikus elmélkedésnek. A magyar népnek föl kell támadnia halotti poraiból is, hogy a rá váró életet megmentse. Hagyjátok most a politikát, magasabb politikára van szükség: az önsegély politikájára.” A korszerű mezőgazdasági termelés és üzemszervezés meghonosítását s a népfőiskolák beindítását szorgalmazza.³⁰ Ferencz Gyárfás ugyancsak létfontosságúnak tartja a dán szövetkezeti mozgalom tanulságainak a kamatoztatását, illetve a népfőiskolák megszervezését. Érvelésében – a Boldizsár Ivántól olvasottak alapján – Grundtvig püspökre, „a dánok Széchenyijére” hivatkozik, aki ezzel a jelszóval indított Széchenyi fellépésének idején mozgalmat: *amit elveszítettünk, visszanyerhetjük*.³¹ Feltételezhető, hogy a szerző előtt már 1939 előtt sem volt ismeretlen Grundtvig püspök munkássága. Ha története-

29 Ferencz Gyárfás: *Hagyd a politikát: építkezz!* Csíki Lapok, 1940. jan. 28.

30 *A Kelet Népe 1935–1942*. Az antológia anyagát válogatta és szerkesztette Medvigy Endre, a bevezetőt Tasi József írta. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 224.

31 Vö.: Boldizsár Iván: *Dánia átalakulása*. In: *I. m. I. h.* Bizonyára nem került el Ferencz Gyárfás figyelmét a Grundtvig-jelszót követő gondolatsor sem: „A döntő forradalmi változás Dániában [...] a parasztság új nevelésével kezdődött! A dán paraszt szövetkezeteket, egyesületeket szervezett, és fiait beíratta a népfőiskolákra, hogy műveltséget és mezőgazdasági szaktudást hozzanak haza.” (Ferencz Gyárfás: *Hagyd a politikát: építkezz!* I. h.)

sen nem olvasta volna is Balázs Ferenc két alapművét (*Bejárom a kerek világot*, 1929, *A rög alatt*, 1936), Márton Áron népszerűvelési tárgyú írásai bizonyára nem kerültek el a figyelmét. Köztudott ugyanis, hogy Áron püspök népszerűvelési rendszerének a kiépítésében ugyancsak Grundtvig volt az ihlető mintakép. Gyakran emlegette – jegyezte fel közvetlen munkatársa, Venczel József –, hogy „ez az idegen férfi nagyon is rokonunk”.³²

Móricz 1939. december 15-én vette át a Kelet Népe szerkesztését, s kéthetente megjelenő lapját – mindjárt a következő számtól kezdve – a népfőiskolai mozgalom fórumává avatta. Országjárásai során a helyszínen tanulmányozta az akkoriban beindult felnőttoktatási képződményeket,³³ a népi írók bevonásával vitát nyit működésük eredményesebbé tételéről, sőt törvényjavaslatot is kezdeményez intézményesítésük érdekében. Törvényszerű folyamat volt – írja a magyar népfőiskolák 1948 előtti történetére visszatekintve Kovács Bálint –, hogy „a megvalósuló népfőiskolák kapcsolatba kerültek a népi írókkal, illetve a népi írók is felkarolták ezt a gondolatot. Nemcsak előadásokat vállaltak, hanem a Kelet Népeben az 1940–1942–

32 Lásd: Cseke Péter: *Magyar népfőiskolai kezdeményezések Erdélyben*. In: Cs. P.: *Metaforától az élet felé*. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Kriterion Könyvkiadó, Buk.–Kv., 1997. 157–169.; Venczel József: *Márton Áron püspök népszerűvelő rendszere*. Erdélyi Iskola, 1938–1939. 5–6. Újraközölve in: V. J.: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 185–195.

33 Móricz Zsigmond hagyatékában fennmaradt Kerkai Jenő 1940. október 12-én kelt levele, amelyben a KALOT országos főtítkára arra kéri az író: fogadja az érdi népfőiskola vezetőségét, hogy véleményét és tanácsait meghallgathassák „e nagy jelentőségű ügyben”. Tekintve, hogy a csíksomlyói Székely Népfőiskola beindításához épp az érdi jelentette a modellt, figyelmünket nem kerülheti el a levélnek ez a bekezdése: „Legfőbb célunk, hogy népfőiskolánkkal a magyar élet- és sorskérdéseket szolgáljuk, és a minden tekintetben egységes magyarság ügyét előbbre vigyük. Népfőiskolánk tananyaga, menete és szelleme ezeknek a céloknak az elérését szolgálja.” Lásd: *Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője*. Levelek I. A válogatás és az utószó Tasi József munkája. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1988. 175–176. (A levelekhez fűzött jegyzeteket tartalmazó II. kötet az Argumentum Kiadó és a Magyar Irodalom Háza jelentette meg 1999-ben.)

es években csaknem minden jelentős képviselőjük cikket írt erről a kérdéstről. Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Veres Péter, Féja Géza, Németh László és még sokan a népi írók közül felismerik ennek a gondolatnak a falumentő jelentőségét, és kiállnak mellette. Móricz Zsigmond még egy népfőiskolai törvény tervezetét is elkészíti. Németh László a házát ajánlja fel az írók által alapítandó népfőiskola számára. Sem a törvény nem született meg – sem akkor, sem azóta –, de nem valósult meg az írók által alapítandó népfőiskola sem. Írásaik és előadásaik azonban nem csak a hallgatókra hatottak, hanem a középosztály tagjaira is.”³⁴ A Móricz által szerkesztett *Kelet Népe* vitát indított a népfőiskolák szerepéről, az ennek nyomán kialakult szellemi légkör ösztönzőleg hatott a katolikus egyházra is. A Csíki Lapok hasábjairól derül ki: a népi írók figyelmét nem kerülték el a csíksomlyói kezdeményezések sem. Móricz 1941-es látogatását követően Darvas József, Sinka István és Veres Péter is megismerkedett a Székely Népfőiskola tevékenységével. Hogy ezek a találkozások miként zajlottak le, arról Magyar Ferencnek (1916–2000), a népfőiskola igazgatójának a visszaemlékezéseiből értesülhetünk.³⁵

Ugyancsak kedvező körülmény volt a népfőiskolai mozgalom erdélyi térhódításában, hogy – miként Kovács Bálint írja visszaemlékezésében – „Kerkai és Nagy Töhötöm is kereste és megtalálta a protestáns népfőiskolai vezetőkkel és elsősorban a KIE [Keresztyén Ifjúsági Egyesület] vezetőivel a kapcsolatot. Ez abban az időben azért is volt jelentős, mert felekezeti feszültség volt az egyházak között. Ők ezen túltették magukat, és látogatták a protestáns népfőiskolákat, a

34 Kovács Bálint: *A magyar népfőiskolák múltja 1948-ig*. In.: *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. Szerk. Harsányi István. Püski – Magyar Népfőiskolai Társaság, Bp., 1991. 48–49.

35 Kaiser László: *I. m.* 33–47; 117–121.

KIE tanácskozásait. A KIE vezetői ugyancsak megtehették ezt, és többek között előadásokat tarthattak az érdi népfőiskolán is. Az ilyen kölcsönösen nyílt és őszinte magatartás lehetővé tette a népfőiskolával kapcsolatos közös kérdések megbeszélését, majd ezek vezettek el a Népfőiskolai Tanács közös megalakításához.”³⁶

Ennek a kapcsolattartásnak Erdélyben ugyancsak kialakult az előképe a harmincas évek legelején, amikor is – az egyébként református – Jancsó Béla és László Dezső a felekezeti és világnézeti meggyőződés tiszteletben tartásával tudta közös munkára összefogni rövid ideig az Erdélyi Fiatalok munkaközösségét, a kisebbségi léthelyzet kihívásaira választ kereső értelmiségiek műhelyét. Aligha véletlen, hogy az 1940 ősztől – többségi helyzetben – marginalizálódott Jancsó Béla épp a népfőiskolai mozgalom „frontáttörése” idején találta meg újra a számára legkedvezőbb munka feltételeit.

Az oktatás beindítása: 1940–1941 telén

Aki manapság a Kárpát-medencei magyar népfőiskolai oktatás történetével foglalkozik, nem kis meglepetéssel tapasztalja, hogy a magyarországi kiadványok szerzői csupán szórványos adatok alapján „jelzik” az erdélyi intézménytörténet – monográfiát igénylő – vonatát. Sem az unitárius, sem a református, sem a katolikus népfőiskolák működéséről nincs használható áttekintésük. Többnyire megelégszenek a tíz református népfőiskola felsorolásával, illetve annak regisztrálásával, hogy Erdély területén az első KALOT-népfőiskola 1941–1942 (!) telén kezdte meg működését.³⁷ Az 1998-as akadémiai kiadvány szerzője pedig beéri azzal a valóttalan állítással, hogy azon „kizáró-

36 Kovács Bálint: *I. m. I. h.*

37 Lásd: *Népfőiskola Erdélyben*. In: *Tíz év a magyar népfőiskolai mozgalom történetéből*. Magyar Népfőiskolai Társaság, Bp., 1998. 111.

lag népművészeti stúdiókat tartottak".³⁸ Holott a Csíki Lapok 1941. február 2-i és 9-i közleményei megbízható támpontul szolgálhattak volna ahhoz, hogy valójában mikor is indult be az oktatás Csíksomlyón.³⁹

Az egykori igazgató állítása szerint: már 1940 szeptemberében.⁴⁰ Az észak-erdélyi bevonulás eseménytörténetének ismeretében ennek persze nincs valóságalapja, de a további kutatásokat illetően mégiscsak irányadó. A nyolcvannégy éves Magyar Ferenc emlékezete ugyanis elsősorban azt rögzítette – Kaiser László életinterjúja 2000-ben, a halála előtti hónapokban készült! –, hogy Teleki Pál miniszterelnök⁴¹ a kolozsvári bevonulás⁴² alkalmával közölte vele először: felvidéki tapasztalatai alapján őt tartja a legalkalmasabbnak a csíksomlyói népfőiskola megszervezésére. A honvéd csapatok bevonulása szeptember 11-jén történt, Teleki Pál néhány nappal később, szeptember 14-én, pénteken érkezett meg Kolozsvárra, hogy a kormányzó fogadtatását előkészítse. A Keleti Újság szeptember 16-i számában: az első beszédet ő mondta a díszgyűlésen. Minthogy a miniszterelnök pénteken este és szombaton délelőtt az erdélyi magyarság prominens személyiségeivel és vezetőivel tartott megbeszéléseket, nem valószínű, hogy azokban a napokban került volna

38 Lásd: Balogh Margit: *I. m.* 128.

39 Lásd: Lajos Balázs: *I. m.* I. h.; Ferencz Gyárfás: *Székely Népfőiskola.* I. h.

40 Kaiser László: *I. m.* 39.

41 Balogh Margit arra hívja fel a figyelmet, hogy „1940 szeptemberétől Teleki Pál politikájának új szakasza kezdődött. Külpolitikáját a tengelyhatalmakhoz való nyílt, szerződésben rögzített csatlakozása, belpolitikáját a több áttételen kibontakozó jobbratolódás jellemezte. A miniszterelnök megnyilatkozásaiban elutasította a német vagy olasz típusú fasiszmus átültetésének gondolatát, mert azt a keresztény-nemzeti magyar tradícióktól idegen elemnek tekintette. A totális fasiszta törekvésekkel szemben arra törekedett, hogy a társadalmat harcképes ideológiával vértesse fel. Eszközül azokat a jobboldali szervezeteket kívánta felhasználni, amelyek alkalmasnak látszottak a tömegek toborzására.” (*A KALOT és a katolikus társadalompolitika... 92.*)

42 A kolozsvári bevonulás 1940. szeptember 11-én történt. Teleki Pál miniszterelnök csak a következő hetekben járt Kolozsváron. Partiumi szemléje után ugyanis visszatért a Sándor-palotába. Vö.: *Új Magyarország*, 1940. szept. 11.

sor arra a városnézésre, amit Magyar Ferenc emlékezete így őrzött meg: „A kolozsvári bevonulás alkalmával Teleki Pál meghívta az oda utazott újságírókat egy városnézésre. Ő már ezt megelőzően ismert engem. És városnézés közben egyszer csak hozzám fordult, hogy majd ha hazamegyünk, meghív egy beszélgetésre, mert itt, Erdélyben is kell szervezni – akkor a KALOT-nak már volt 11 népfőiskolája – egy népfőiskolát. Így is történt. Azzal indokolta: neked tapasztalatod van abban, egy országrész visszacsatolásánál milyen problémák merülhetnek föl, legszívesebben téged ajánlanálak, hogy Erdélyben egy népfőiskolát szervezzen a KALOT.”⁴³ A korabeli sajtóközlemények alapján csakis arra következtethetünk, hogy a fiatal felvidéki újságíró egy hónappal később, Teleki második kolozsvári látogatása (1940. október 18–19.) alkalmával vehetett részt az említett városnézésen. Miként a Keleti Újság tudósításaiból⁴⁴ értesülünk: a kétnapos értekezleten igen fontos iskolai kérdéseket is megtárgyaltak, a miniszterelnök nagyszámú kíséretéhez pedig – Kolozsvári Borcsa Mihállyal, a sajtókamara elnökével az élen – Budapestről érkezett újságírók is tartoztak.

Magyar Ferenc többször hangsúlyozza: Teleki Pál mindvégig betartotta adott szavát. A kolozsvári beszélgetést hamarosan részletekre kiterjedő intézménytervezés követte a Sándor-palotában, amelyen természetesen P. Kerkai Jenő is jelen volt, akinek a miniszterelnök megígérte, hogy maximális erkölcsi és anyagi segítséget nyújt a népfőiskola beindításához. Ezt követően Magyar Ferenc leköltözött Csíksomlyóra, és miután felvette a kapcsolatot a ferencrendi szerzetesekkel – akik örömmel fogadták –, Teleki és Kerkai

43 Kaiser: 28–29.

44 Lásd: *Teleki Pál gróf miniszterelnök ma érkezik Kolozsvárra*. Keleti Újság, 1940. okt. 18.; *Teleki Pál gróf miniszterelnök elnökletével megkezdődött az erdélyi életkérdések megbeszélése*. Keleti Újság, 1940. okt. 19.; *Befejezte tanácskozásait az erdélyi értekezlet*. Keleti Újság, 1940. okt. 20.

elképzeléseinek megfelelően látott munkához. A szerzetesek „már akkor tisztában voltak vele, hogy az alapítandó népfőiskolának és az erdélyi Ferenc-rendnek szorosabb kapcsolata lesz egymással. Sőt én magam azal érkeztem meg Csíksomlyóra, amikor tisztelegtem a ferences rendházban, hogy közöltem a tartományfőnökkel: számítunk a segítségükre, és ha a népfőiskola megvalósulhat, főként az ő gondjaikra bízunk annak további fejlődését és fejlesztését. Nehéznek látszott eleinte a feladat, mert először egy ottani általános iskola helyiségében tudtunk helyet foglalni. Az volt a népfőiskola első épülete, magja, amit ingyen és bérmentve bocsátottak a rendelkezésünkre, de a célom az volt, hogy mielőbb építsek népfőiskolát.”⁴⁵

Helyénvaló tehát Fejes Ildikó helyszíni kutatásokon alapuló megállapítása: „A csíksomlyói népfőiskola kezdetben kölcsön épületben indult; a helyi elemi iskola épületében tartották a tanfolyamokat, ahol bentlakás is működött a távolabbi falvakból jelentkező fiatalok számára.”⁴⁶ (Fejes Ildikó minden bizonnyal az Ambrus Károllyal folytatott beszélgetéseire alapozta kijelentését. Az iskola egykori növendéke írásban is megerősítette az indulás mozzanatát: „Amíg a Kós Károly tervezte népfőiskola felépült: az elemi iskola épületében tartották a tanfolyamokat...”⁴⁷) Ez is azt támasztja alá, hogy a népfőiskola nem 1941/42 telén kezdte el működését, hanem egy évvel korábban. Még lényegesebb, amire Lajos Balázs utal a Csíki Lapok 1941. február 2-i számában: az érdi KALOT-népfőiskola szolgált mintául az intézmény beindításához.⁴⁸ Egy héttel később pedig Ferencz Gyárfás azt közli a csíkszeredai olvasókkal, hogy a KALOT által szervezett *Székely Népfőiskola* megnyitásának ceremóniáján Ugrin József,

45 Uő: I. m. 33.

46 Fejes Ildikó: I. m. 24.

47 Ambrus Károly: I. m. I. h.

48 Lajos Balázs: I. m. I. h.

az érdi népfőiskola igazgatója is jelen volt, aki néhány napra átvette az intézmény vezetését. Feltehetően azért volt szükség erre, mert Magyar Ferenc akkoriban épp Budapesten tartózkodott, hogy Teleki Pál segítségével pénzt szerezzen az új épülethez. Amire elsősorban abból következtethetünk, hogy az iskola felszentelésekor a jelenlévők üdvözlő táviratot küldtek a miniszterelnöknek.⁴⁹

Alig telik el két hónap, és 1941. április 6-án vezércikk adja az olvasók tudtára: *Gróf Teleki Pál meghalt*. Magyar Ferencnek adott szavát azonban megtartotta: pénzt szerzett a csíksomlyói népfőiskolának az építkezések beindításához.⁵⁰ A Csíki Lapok 1941. október 5-i számának hírvonatából értesülünk először a segélyek érkezéséről. A közleményből nem derül ki, hogy Budapest székesfőváros tízezer pengős támogatása volt-e a kezdet. Az azonban bizonyos, hogy a helyi társadalom közületeinek összefogására Csíkszentimre közbirtokossága nyújtotta az első példát. „Ismeretes, hogy a KALOT a Csíksomlyón létesített Székely Népfőiskola építkezési költségeit társadalmi úton gyűjti össze. Egyesületek, társadalmi közületek, magánosok teszik lehetővé, hogy már rövid időn belül álljon a székelység drága kincse: a Székely Népfőiskola – olvasható a lap következő, október 12-i számában. – Méltó dolog, hogy a székelység maga is kivegye részét az áldozatokból, amikor éppen az ő szellemi és anyagi

49 Ferencz Gyárfás: *Székely Népfőiskola*. Csíki Lapok, 1941. febr. 9.

50 „Teleki miniszterelnök végigkilincselte a budapesti nagyvállalatokat. A Weisz Manfréd Acél- és Fémművektől a Gyáriparosok Országos Szövetségéig (a GYOSZ-ig) mindenkit felkért az adakozásra. Nekem csak az volt a dolgom, hogy felutazzam a Sándor-palotába, megkaptam a listát, hová mehetek inkasszálni a felajánlott összegeket, amelyeket aztán átutaltam a csíkszeredai Transsylvania Banknak. A Transsylvania Bank csíkszeredai fiókja az elején igencsak bizalmatlanul fogadott, mert tudták nagyon jól, hogy olyan építkezésbe kezdünk, amihez nincs biztosítva a teljes összeg, és úgy fogjuk menet közben összekoldulni. [...] Később, amikor látták, hogy az adakozás megindult, és befolytak a szükséges összegek, a bizalom is helyreállt, és a végén már ők is tudtak hitelezni, várva az időközben befutó segélyösszegeket.” (Kaiser László: *I. m.* 35–36.)

felemelését előmozdító intézmény létesítéséről van szó! A népfőiskola vezetőinek is az az elgondolása, hogy legalább az iskola berendezését a székelység adja össze, hagyományos kalákás összefogással. Ehhez már meg is van az első gyönyörű példa, amit Csíkszentimre község közbirtokossága adott.⁵¹ Aligha hihető, hogy csupán a csíkszentimreiek karolták volna fel a népfőiskola vezetőinek elgondolását. További kutatásokra vár annak a kiderítése, hogy későbbiek során más községek közbirtokossága, illetve a Csíki Magánjavak milyen felajánlásokkal segítette a „székelység drága kincsének” a megteremtését.

Új épület – Kós Károly tervei alapján

Teleki Pálnak arra is volt gondja, hogy Magyar Ferenc tekintélyes erdélyi személyiséget nyerjen meg a csíksomlyói népfőiskola új épületének tervezésére. Kós Károlyt ajánlotta az igazgató figyelmébe, aki szívesen felvállalta a munkát.⁵² *Kós Károly műhelye* című impozáns albumában Anthony Gall építész 2002-ben ezt írja: „Az 1910-es városmajori iskolát idéző három, változó méretű és jellegű pavilont egy fedett tornác kapcsolja össze. Az épület lineáris kompozíciója a ház, a kis templomszerű csarnok és a kétszintes, az úttal párhuzamos iskolaépület közvetlenül a csíksomlyói templommal szemben helyezkedett el. A már említett 1910-es iskolatervvel összehasonlítva az egyes elemek között itt hirtelenebb az átmenet: a kő- és gerendaszerkezetek egységes használata ellenére inkább három különálló elemnek tűnik, mint egy össze-

51 xxx: *Csíkszentimre közbirtokossága 1200 pengőt adományozott a csíksomlyói népfőiskola berendezéséhez.* Csíki Lapok, 1941. október 12.

52 „Egy faluközösség legjelentősebb épületeit képzelte el, tehát magát az iskolát, egy templomot és egy lakóházat. Ebből a három elemből készítette el terveit, és felhívta a figyelmem arra, hogy nagyon szeretné, ha az építkezés is az erdélyi építkezési hagyományok szerint menne, tehát kőből, fából épülne meg az épületegyüttes, azzal a technikával, amit ott alkalmaznak. Igyekeztem neki ezt a törekvést, szempontját mindvégig teljesíteni.” (Kaiser László: *I. m.* 33–34.)

függő kompozíciónak. A legkisebb pavilon vélhetőleg lakásfunkciót töltött be, amelyet a tetőtérben további szobák egészítettek ki. A főhomlokzat jellegzetes félköríves kiugrásában tornác kapott helyett. A közepső pavilon, amely a kis iskola kőtemplomra hasonlító közösségi központja, egy színpadot és két szinten öltözőket, valamint egy körülbelül 110 m²-es előadótermet foglal magába. Az előadóterembe az összekötő előterekből mindkét oldalról be lehet menni. A legnagyobb pavilonban helyezkednek el az osztálytermek, két szinten, és valószínűleg egy, a központi teremből, az összekötő gerinc belső meghosszabbításából nyíló hálóterem.”⁵³ Szabó Katalin *Visszajátszás* című dokumentumfilmjében, amelyet a Csíki Tévé 1999-ben sugárzott, Ambrus Károly kifejtette: „Az itt való népnek tetszett ez a stílus, mert, ugye, a régi székely építéstílusból vette a mintát, amikor megtervezte ezt az épületet: magas tetővel, amiről a hó könnyen lecsúszik, és ellenáll a viharoknak.”

Anthony Gall az 1941-es év második munkájaként tartja számon a KALOT Székely Népfőiskola távlati tervét, és színesben közli az annak alapján készült akvarellt,⁵⁴ amelynek alján a *kós. k. 1941.* szignó olvasható. Feltűnő viszont, hogy a népfőiskola bemutatására szánt 408. és 409. lapon nem vehetjük szemügyre sem az épület alaprajzát, sem az egyes pavilonok műszaki dokumentációját, holott az album szerzője más esetekben nem mellőzi a részleteket. Minthogy Kós sztánai műhelyét, a nevezetes Varjuvárat a Maniu-gárda tagjai feldúlták,⁵⁵ csakis arra gondolhatunk, hogy a rajzok

53 Anthony Gall: *Kós Károly műhelye*. Tanulmány és adattár. Magyar Építőművészet 3. MUNDUS Magyar Egyetemi Kiadó, 2002. 408–409.

54 Az akvarell minden bizonnyal azzal a céllal készült, hogy képeslapon hívja fel a figyelmet a tervezett épületre; hogy segítségével támogatókat lehessen szerezni az építkezés beindításához.

55 Ezzel kapcsolatosan írta Kós 1945 elején Tompa Lászlónak: „Mi Sztánán csúful jártunk! Az oroszok ugyan elkerültek, de a határon ájtott gárdák és csendőrök teljesen és tökéletesen kifosztottak, s nekünk úgy kellett fegyveres üldözőink

megsemmisültek a második világháború idején. (A népi emlékezet szerint Kós „letagadta” ezt a munkáját.⁵⁶) Egy sajnálatos tüzeset aztán „megvilágította” a rejtélyt. 2003. február 4-ről 5-re virradóan tűz ütött ki a KALOT épületében. Néhány nap múlva ezt az örvendetes híradást olvashattuk a Hargita Népében: „Szerencsére megvannak az eredeti, Kós Károly aláírásával ellátott tervek. Ezek alapján készítik el az újjáépítés terveit a szakemberek. Az épület [...] kívülről megőrzi eredeti arculatát, ám a tűzveszélyes anyagokat az építkezés során betonnal, téglával cserélik fel.”⁵⁷

Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy Kós az építkezés idején gyakran lejárt Csíksomlyóra, olykor hetekig ott tartózkodott, figyelemmel kísérte a munkálatokat. Anthony Gall úgy tudja, hogy nemcsak az építkezés tartott évekig – hogy aztán befejezetlen maradjon –,⁵⁸ maga a tervezés is elhúzódott 1943-ig. Valószínű, hogy a munkálatok folyamán többször felmerültek olyan gondok, amelyek tervei kényszerű módosítására készítették Kóst. Elsőül nyilván a „terepviszonyok” idézték elő azokat. Igaz ugyan, hogy az építkezésre átadott telek a kegytemplommal átellenben volt, de mégiscsak az országúttól a Somlyó-patak felé lejtő, alacsonyabb fekvésű helyen. A szájhagyomány szerint Kósnak eleve nem volt „ínyére” a ferences atyák által felajánlott „gödör”.⁵⁹ Attól tartott, hogy a rosszul

elől gyalog Kolozsvárra futnunk, egy szál ruhában. A házunkról az ajtókat, ablakokat is leszedték, a padlót és a cserepet is elvitték.” (Vö.: *Kós Károly levelezése*. Szerk. Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2003. 382.)

56 Ez a vélekedés kapott hangot Szabó Katalinnak a Csíki Tévété számára készített dokumentumriportjában, a *Visszajátszásban* is. 2003. január 31-én, amikor a szerző az egykori népfőiskolai hallgatók számára levetítette a filmet a KALOT-házban, senki nem cáfolta meg ezt a meggyőződését.

57 Takács Éva: *Összefogás a Caritas megsegítésére*. Hargita Népe, 2003. február 19.

58 Az építkezés 1944 őszén végül is befejezetlen maradt.

59 Szabó Katalin filmjében ez szó szerint így hangzott el: „Többen úgy tudják, hogy később az építész letagadta ezt a munkáját, mert felhárította, hogy elképzelési dacára a KALOT gödörbe épült.” Petres Zoltán úgy emlékezik, hogy az épít-

megválasztott helyszín a jobb sorsa érdemes épület szilárdságát veszélyezteti. Évtizedek múltán valóban megrepedtek a mégoly vastag kőfalak is, minek következtében megbillent a faszerkezet. Másrészt pedig: helyszíni tájékozódásai idején az is tudomására jutott Anthony Gallnak, hogy „az építész és a kivitelező között nézeteltérések voltak”.⁶⁰ Utólag immár kideríthetetlen, hogy miben nem értettek egyet. Azt viszont többen is feljegyezték, hogy a „rabiátus természetű” Kós Károly vita közben gyakran vált indulatos-sá, a tervrajzok készítéséhez is értő kivitelező pedig – a helyi viszonylatok és lehetőségek ismeretében – bizonyára szintén ragaszkodott a maga elképzeléseihez. Aligha kétséges azonban, hogy az adott körülmények között mindketten a lehető legjobbat akarták.

Magyar Ferenc szerint Kós kikötötte: az építkezési anyagokat helybeli vagy környékbeli vállalkozók fuvarozzák. Abban is megegyeztek, hogy a munkavezetést Ferencz S. Imre csíkpálfalvi építőmesterre – Ferenczes István költő édesapjára⁶¹ – bízzák. Ferencz S. Imre (1909–1967) nem csak rátermett szakember és sikeres építkezési vállalkozó volt, környezetéből átlagon felüli műveltségével is kitűnt. Az általános iskola elvégzése után három évig esti továbbképzőbe járt, majd négy évig ács és kőművestanonc Vécsey Gábor neves csíkszeredai építésznél. 1932-től bukaresti építkezéseknél vállalt munkát. A Práger cégnél felügyelnek tehetségére, és 1936-ban féléves rajziskolába

kezés elkezdése előtt a gödröt fel kellett tölteni: „Sok helyről kellett oda földet hordani.” Erre „a földhordóknak” kifizetett tekintélyes napszámberből is következtetni lehet. 1942. július 4-én Szócs Ferenc, Bíró Lajos, Geczó István, Kánya László például 267,50 pengőt vett fel 107 m³ föld fuvarjáért az építkezést vezető Ferencz S. Imre vállalkozótól. A földtöltés fuvarja azonban több számlán is feltűnik.

60 Anthony Gall: *I. m.* 408.

61 A költő úgy tudja, hogy ez az épület volt édesapja mesterműve: „élete legszebb, legnagyobb építkezése, amin valaha dolgozott.” Vö.: Ferenc S. [Ferenczes] István: *Elmulasztott pillanat*. Igaz Szó, 1973. 12. 875–876.

küldik. 1939. május 25-én teszi le a mesteri vizsgát egy bákói bizottság előtt.

Nincs kétségünk afelől, hogy Kós Károly tervrajza már első látásra megnyerte Ferencz S. Imre tetszését.⁶² Azt is tudjuk, hogy nagy kedvvel látott hozzá az építkezésre vonatkozó költségvetés kidolgozásához. Ajánlatát azonban a népfőiskola igazgatójának előbb fel kellett küldenie a KALOT Országos Központjának, előzetes jóváhagyás végett. Amint ez megtörtént, Magyar Ferenc 1942. január 10-én elkészíti a „hivatalos” megbízólevelet, amelyben az építkezési munkálatok vezetője vállalja, hogy betartja a háborús időszakban született törvényes rendelkezéseket.⁶³

A vállalkozó hagyatékában a bérelszámolási íveknek és számláknak csak a töredéke maradt fenn,⁶⁴ ám így is fontos jelzésekkel szolgálnak a munkálatok beindulásáról, folyamatáról. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1942. június 6. és 14. közötti bérhét fizetési listája a 60. iktatószámot viseli, a téglavetőknél 1942. szeptember 20-án átadott előleg pedig a 293-as számmal került be az iratgyűjtőbe, akkor bizonyosra vehető: a hosszú csíki tél múltával Ferencz S. Imre emberei azonnal munkához láttak.

A Csíki Lapok híradásaiból 1942 tavaszától kezdve rendre kiderül, hogy a Nagy-Somlyó déli oldalán e célból megnyitott kőbányából csíkcsicsóiak termelték ki

62 Költő fia 1973-ban úgy emlékezett: édesapja büszke volt arra, hogy Kós Károly tervei nyomán építhetett. „Egyszer megkérdeztem tőle, ki az a Kós Károly, csak annyit válaszolt: »Fiam, az egy nagy ember, ha megnősz, megtudod.« Most már tudom, ki Kós Károly. Csupán azt nem tudom meg soha, hogy apám számára ki volt. Csak a sejtés maradt. Végzetesen tovatűnt az a pillanat, amikor az egyszerű kőműves-ács, talán a leghivatottabb, akit nem kérdeztek meg soha, szóval az, aki érti és érzi a fát, a követ, aki helyükre illeszti a tervező tégladarabjait – beszélhetne Kós Károlyról. Talán ő, a kőműves tudná elmondani, mit jelent építeni embernek és embert. Az otthonteremtésről ő beszélhetett volna igazán, akinek feje fölül sokszor elvitték a szeles idők a födelet.” (Ferencz S. István: *Elmulasztott pillanat*. I. h.)

63 A családi levéltárban fennmaradt Magyar Ferenc megbízólevele.

64 E fontos dokumentumokat Ferencz S. Imre lánya, Mirk Lászlóné Ferencz Katalin őrizte meg és bocsátotta rendelkezésünkre 2004-ben.

a követ, amit helybeli fuvarosok szállítottak a ferences rendháztól kapott telekre. A kiváló minőségű faanyagot közbirtokosságok, erdőtulajdonosok ajánlották fel, csak a kitermelésért kellett fizetni valamennyit. A beszerzést és a szállítást Botár Béla vállalta. A gyalult deszkát a csíkszentmártoni fűrészárutelepről szállították. A téglát egy háromszéki cigány család vetette és égette ki helyben kitermelt agyagból. A kőfalakat csobotfalvi és várdotfalvi mesterek (Csíszér Sándor, Bartalis József, Orbán János, Orbán Péter) húzták fel, a famunka elkészítésével pedig csíkrákosi ácsok jeleskedtek.⁶⁵ A Ferencz S. Imre hagyatékában fennmaradt számlákból és fizetési kimutatásokból jóval több részletre derül fény. Eszerint a vállalkozó a téglavetők hajlékának az építéséért 35 pengőt adott át, a 30 890 db téglá kivetéséért Bákai Andrásnak, Bíró Lajosnak, Csíszér Imrének, Gecző Albertnek, Gecző Istvánnak, Domokos Gyulának, Salamon Gyulának, Szócs Ferencnek 315,30 pengőt fizetett ki. A meg nem nevezett tégláösszerakók 175,50 pengőt kaptak. A föld-, kő-, cement-, főveny- és szalmafuvarozásért Baczó András, Bíró Lajos, Csíszér Imre, Dávid István, Domokos Károly, Gál Zoltán, Kánya László, Szócs Ferenc 1942. június 27-én 602,95 pengőt vett fel. Ugyanazon a napon kétheti munkadíjként Bacsó András, Bákai András, Bartalis László, Bartalis József, Burján Antal, Csíszér Imre, Csutak Ignác, Fülöp Áron, Hozó András, Orbán Imre, Petres Lajos, Salamon Ferenc, Salamon István, Salamon Lajos, Salamon László összesen 1076,10 pengő bérelszámolásban részesült. Az 1942. szeptember 12-19. közötti hét bérelszámolásában Bartalis József, Csíszér Antal, Csíszér Imre, Petres Antal, Petres Lajos, Rancz Lajos, Salamon András, Salamon Ferenc, Salamon László, Orbán Árpád, Orbán Imre, Orbán László, Váta Zoltán neve szerepel. Korábbi kimutatásokban feltűnik: Balázs János, Burján József,

65 Vö.: Kaiser: *I. m. I. h.*; Fejes: *I. m. 24-25.*

Burján Lajos, Burján László, Domokos Károly, Hosszú Béni, Kánya Béla, Kósa György, Lajos Károly, Miklós Mózes, Molnár Zoltán, Onódi István, Szentes Gyula. A követők 365 pengőt vehettek fel, a vízhordónak (!) 160 P. járt.

Szabó Katalin filmjéből kiderül: a népfőiskola faluvezetői tanfolyamának növendékei is dolgoztak az építkezésnél, elsősorban a helybeliek. „Reggel nyolcra mentünk – hangzott el Burján Antal visszaemlékezésében –, s este hat-hétkor jöttünk haza. Két-három évet dolgoztam, benne is van a munkakönyvemben.”⁶⁶

Ambrus Károly állítása szerint „1942 őszén már az új iskolában kezdődhetett a tanítás”.⁶⁷ Szabó Katalin filmjében is elhangzik: „1942 őszén már az új otthonban kezdődött az oktatás.”⁶⁸ Ezt hiteles tényközlésként fogadhatjuk el. Szervátiusz Jenő, akit Magyar Ferenc 1941 tavaszán kért fel a faragótanfolyam vezetésére, még a régi iskolaépületben kezdte meg mintegy húsz – tizenhat és tizenkilenc év közötti – fiúval a munkát. A Kós Károly tervezte új épület elkészült helyiségeibe nyilván csak 1942 őszén költözhettek be, itt „állították munkába” azt a tizenöt gyalupadot is, amit a művész kolozsvári nagybátyja műhelyéből szerzett meg.⁶⁹ (Banner Zoltán, aki a csíksomlyói faragóiskola megteremtéséről hosszasan elbeszélgetett a művésszel, 1976-ban megjelent Szervátiusz-monográfiájában már „csupán” tíz gyalupadot említ, ami bizonyára elírás.⁷⁰) Mátéffy Győző, a népfőiskola közkedvelt tanára, 1989 tavaszán úgy emlékezett, hogy az építkezésben a tanárok és a növendékek egyaránt részt vettek.⁷¹

66 Lásd Burus János KALOT-archívumában.

67 Ambrus: *I. m. I. h.* Burus János KALOT-archívumából.

68 Lásd Burus János KALOT-archívumában.

69 Vö.: Banner Zoltán: *Csillagfaragók. Népi alkotók, naiv művészek.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 32.

70 Uő: *Szervátiusz Jenő.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976. 39.

71 Bálint András: *A nevelés szolgálatában.* Hargita, 1989. március 14.

Anyagi keret, fenntartási költségek

A népfőiskola lényegében a Teleki Pál miniszterelnök által szerzett támogatásból indult be. Teleki halála után az igazgatónak más források után kellett néznie. Szervátiusz is megemlíti, hogy csak nagyon nehezen tudtak „valami pénzmagra szert tenni”. Annyi bizonyos, hogy a székesfőváros adományából nem futotta az építkezés befejezésére. A Csíki Lapok munkatársa ugyanis – amikor beszámol a népfőiskola növendékeinek páratlan európai sikeréről (Molnár István⁷² táncoktató 1943 nyarán bejárta tanítványaival Olaszországot, Németországot, Svédországot és Finnországot) – nem mulasztja el kiemelni, hogy „a bevétel egy részét a népfőiskola építésének a befejezésére fordítják”.⁷³ A lap 1944. január 23-i számában pedig még mindig arról olvashatunk, hogy a kormány által – dr. Kováts Károly főispán közbenjárására – kiutalt százezer pengős adomány ugyanezt a célt szolgálja. (Ilyenformán érthető, hogy a hetvenes évek elején Szervátiusz miért emlegette „félbe maradt iskolaépület”-ként⁷⁴ a Kós-tervezte épületegyüttest.)

Amikor a kormánytámogatásról szóló híradás megjelent, Magyar Ferenc még mindig a népfőiskola vezetője. Értékelő szavakat ekkor olvashatunk először (és utoljára) munkásságáról a *Csíki Lapok* hasábjain: „a

72 „A néphagyomány felújításának és megtartásának programja több fiatal értelmiségit is a népfőiskolára vonzott. A ma már külföldön is ismert táncoktató a népfőiskola első hivatásos munkatársai közé tartozott, a hallgatók az ő koreográfijára ropták a táncot. *Élő népballadák* című gyűjteménye a népi színjátszáshoz adott anyagot, csakúgy, mint Muharay Elemér *Magyar játékszín* és *Hagyományunk, műveltségünk, életünk* című munkái.” (Balogh Margit: *I. m.* 123.)

73 xxx: *Páratlan európai siker*. Csíki Lapok, 1943. júl. 18.

74 „Az épület ott állt s ott áll ma is, szemközt a csíksomlyói műemléktemplommal – idézte fel gyermekkori emlékeit 1973 decemberében Ferencz István. – A városból hazatérőben [...] sokszor eljátszadoztunk a háromszármvas kő-fa épületben, amelynek akkor még hiányoztak ajtai, ablakai. Ha jól emlékszem, valószínűtlennek tűnő ékfödélzete alatt galambok is tanyáztak. [...] Ott szerepelt ez a szépséges ház is apám Kőműves Kelemen-életének reggelre omló álmai között. [...] Anyám számára ez az épület is egy kifizetetlen munka volt.” Vö.: Ferencz S. [Ferencz] István: *I. m.* I. h.

legegészségesebb magyar jövő alapját rakja le a fiatal nemzedék lelkében".⁷⁵ Kaiser László könyvéből tudjuk, hogy 1944 szeptemberében adta át az intézet vezetését helyettesének, Tamás Filibert ferences atyának, miután SAS-behívóval mozgósították, de visszaemlékezéseiben nem tesz említést a százezer pengő felhasználásáról, csak a népfőiskola kifosztásáról.⁷⁶

Az építkezési költségek előteremtésével párhuzamosan kalákázás indult a fokozatosan használatba vehető helyiségek berendezése, az oktatás folyamatosságát biztosító kellékek (szerszámok, gépek, gyalupadok, villanymotorok stb.) beszerzése érdekében is. E tekintetben ugyancsak sokat számított a Csíki Magánjavak támogatása, illetve a székely közbirtokosságok segítsége.⁷⁷

István Lajos úgy emlékszik, hogy a népfőiskolai tanfolyamok ingyenesek voltak. A működési költségeket tehát magának az iskolának kellett megterveznie és előteremtenie. „Amikor az építkezésbe belefogtunkfejtette ki a kérdés kapcsán Magyar Ferenc –, még nem volt határozott elképzelésünk a fönntartást illetően. Ez csak később alakult ki, amikor a népfőiskola faragó tanfolyama már foglalkozni tudott olyan megrendelésekkel, mint például a 9. Kolozsvári Hadtest hargita-fürdői üdülőjének az ebédlőberendezése. Pogány Sándor ezredes megrendelte a főiskolánál, megfaragtuk, és le is tudtuk szállítani.”⁷⁸ Az első igényléseket újabbak követték: nemcsak a faragott, hanem a festett bútorok is jövedelemforrást jelentettek. „Így fogant meg bennem az a koncepció – folytatja gondolatmenetét az egy-

75 A továbbiakat illetően alighanem a lap 1944. június 4-i számának hírközlése szolgálhat támpontul: „Befejezés előtt a KALOT csíksomlyói építkezése.” Azonban nem ez következett be, hanem – a front közeledtével – a népfőiskola kifosztása.

76 Ferenczes István idézett írásában szóvá teszi, hogy édesapja sem kapta meg az építkezésért minden járandóságát: „Az épület láttán sohasem bosszankodott az elvesztett pénzért. Azt a háború számlájára írta...”

77 Vö.: Ambrus: *I. m. I. h.*

78 Lásd Burus János KALOT-archívumában.

kori igazgató -, hogy a népfőiskola fönntartását egy famegmunkáló üzem, faragóüzem, bútorkészítő, lakberendezést készítő üzem fogja biztosítani. Úgy hagytam el a népfőiskolát, amikor katonának behívtak, hogy ennek a famegmunkáló üzemnek a gépi berendezését már meg tudtuk vásárolni Szervátiusz Jenővel Budapesten, és ezeket a famegmunkáló gépeket már le is szállították. Később egy kászoni kisipari termelőszövetkezet birtokába jutottak..."⁷⁹ Kós Károly ajánlatára Magyar Ferencnek sikerült megnyernie „Erdély legnevesebb szobrászművészt”, Szervátiusz Jenőt a faragótanfolyam vezetésére. Aki épp egy faragott bútorkészletet készített kolozsvári megrendelésre, és némi gondolkodás után elvállalta a megbízatást, és fiával, Tiborral leköltözött Csíksomlyóra. Döntésében három szempont vezérelte: 1) gátat vetni a „remek fanyersanyag” kivitele elé (amit „szinte ingyért szállítottak ki innen reggeltől estig”⁸⁰); 2) „felkutatni a székely falvak tehetségeit, s az ezermesterkedés hajlamát valamilyen általános érdekű foglalkoztatottság medrébe terelni”⁸¹, „megfelelő kereslet mellett ezzel a munkaigényes művészi mesterséggel”⁸² főleg faragott bútorkészítéssel helyhez kötni számottevő tömegeket; 3) hozzájárulni „az új székely bútor” megteremtéséhez. „A hargitai Úz Bence üdülőház berendezése volt az első nagy és számomra az egész iskolának értelmet adó feladat.”⁸³

A megrendelésekből befolyó összegek azonban kevésnek bizonyultak az iskola önfenntartásához. Az oktatók olykor csak több hónapi késéssel kaphatták meg járandóságukat, a tanítóképző tanárai pedig „teljesen ingyen és bérmentve” vállalták az óraadást.⁸⁴ Mátéffy

79 Kaiser: 36–37.

80 Uo.

81 Uo.

82 Uo.

83 Banner: *Csillagfaragók*. 32–33.

84 Kaiser: 38.

Győzőné 2003. január 31-én, az egykori népfőiskolások és hozzátartozóik emlékidéző összejövételén ezt a mondatot azzal egészítette ki: volt eset, amikor az oktatók háromhavi bérükről mondtak le, hogy a kőműveseket ki lehessen fizetni. „A növendékekkel együtt sokszor napokig paprikás krumplin vagy tejbelskán éltünk” – idézte Banner Zoltán Szervátiusz Jenőt.⁸⁵ (Ennek alapján azonban nem szabad azt rögzíteni az utókorban – figyelmeztetett Mátéffy Győzőné –, hogy Szervátiusz „magánakvaló, kicsinyes ember volt”. Ennek épp az ellenkezője igaz.) A helyzet némiképp 1943 pünkösdjé után változott, azt követően, hogy a Gyulafehérvárról bérmakörútra érkezett Márton Áron püspök papjai kíséretében meglátogatta a népfőiskolát. „Leültette őket, és maga mondta el, hogy mi a népfőiskola feladata. A plébánosok lelkére kötötte, hogy szellemileg kiváló és elől járó embereket küldjenek, mert csak így lesz sikeres a működése az erdélyi székelység életében. [...] De még anyagi hozama is volt ennek a püspöki látogatásnak, mert ott sorban megkérdezte az egybegyűlt plébánosokat, hogy ki mennyivel támogat. Legalábbis olyan mértékben megindult a támogatás az egyházközségek részéről, hogy ha küldtek egy fiatalembert a tanfolyamra, annak a teljes költségét is vállalták.”⁸⁶

Célkitűzések, tanfolyamok

„A KALOT-népfőiskolák pedagógiai elveit Érden dolgozták ki – olvasható Balogh Margit monográfiájában. – Kötelező érvényű tanterv tudatosan nem készült, hiszen az megölte volna a helyi körülményekhez és feladatokhoz igazodni képes kezdeményezőkézséget. [...] Az elméleti tananyag feldolgozása beszélgetés és vita formájában történt. [...] A tanfolyamokon igyekeztek olyan helyzeteket szimulálni, amelyekkel a falvakban

85 Banner: 34.

86 Kaiser: 40–41.

gyakran lehetett találkozni.”⁸⁷ A két világháború közötti tapasztalatok alapján Kováts Dániel így összegezte 1989-ben a népfőiskola sajátosságait: a) olyan művelődési forma ez, amely komplex, a személyiségre ható műveltséganyagra épül; b) a nemzethez, a néphez, a településhez, a tájhoz való kötődés teremt kohéziós erőt, közösségi felelősségtudatot a népfőiskola résztvevői között, mert a hallgatók megismerik a hagyomány értékeit, valamint a jelen folyamatainak megítéléséhez és alakításához szükséges tényeket; c) a helyi folyamatokat nemzeti és európai összefüggéseikben közelítik meg, a humanizmus és a szolidaritás alapján fordulnak más emberek, népek, kultúrák felé; d) a tartós együttlét és a vonzó nevelő személyiségek hatása révén a közösségi önművelés lehetőségeit biztosítja; e) a cselekedtető módszerek, az öntevékenység által az egyén képességei is gazdagodnak; a népfőiskola indíttatást ad a folytatáshoz.⁸⁸

A csíksomlyói népfőiskola működéséről a Csíki Lapok hasábjain először hírt adó Lajos Balázs pontosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy az újonnan beindított KALOT-intézménytől mindenekelőtt a műkedvelés és a népi mesterségek fellendítését, a misztériumjátékok felújítását és a híres Kájoni-nyomda életre keltését várják.⁸⁹ Az utóbbi kivételével valamennyi célkitűzés valósággá vált.

Faluvezetésre, közművelődés-szervezésre képezte ki a főiskola az ifjakat, ugyanakkor pedig – és alighanem ezen a téren érte el a legmaradandóbb eredményeket – a népi alkotótehetségek kibontakozásához igyekezett megfelelő körülményeket teremteni. Meglepő, hogy akkoriban nem mindenki értett egyet a közösségvezetésre

87 Balogh Margit: *I. m.* 125.

88 Vö.: Kováts Dániel: *A népfőiskola tanító-nevelő munkájának módszertani kérdései*. In: *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. Püski – Magyar Népfőiskolai Társaság, Bp., 1991. 149–153.

89 Lajos Balázs: *I. m.* I. h.

alkalmasnak látszó fiatalok „kiemelésével”, „iskoláztatásával”. Magyar Ferenc szerint ezt a szemléletet képviselte például Tamási Áron, aki sosem látogatta meg a népfőiskolát, bár alkalma lett volna rá. A népi mozgalom íróitól eltérően Tamásinak ugyanis az volt a határozott véleménye, hogy nem szabad egyeseket kiválogatni a nép közül, mert „ezek elbázzák magukat, és legkevésbé sem vállalják a velük egysorsú emberekkel való törődést”⁹⁰. Bizonyára nem alaptalanul állította ezt Tamási. Magyar Ferencet azonban épp ennek ellenkezőjéről győzték meg a tapasztalatai. Megítélése szerint azok, akik a népfőiskoláról kikerültek, mind a faluvezetésben, mind a művelődési közökszervezésben, mind pedig a faragóművészet terén „csak becsületet hoztak saját népüknek, nemzetüknek”.⁹¹ Ezek egyike, István Lajos – szeretettel és nagyrabecsülés-sel beszél róla az iskola egykori igazgatója – visszaemlékezésében ezt írja: a KALOT-tanfolyamokat azért szervezték országsszerte, hogy „olyan embereket emeljenek ki a népből, akik majd, amikor oda korosodnak, tudják a falusi földműves népnek az érdekeit képviselni”.⁹² Senki ne gondoljon arra – idézi igazgatójának és Mátéffy Győző tanárának sokszor elhangzott szavait-: „itt annyit fog tanulni és olyan ember lesz, hogy amikor hazamegy, a jegyzőt és a bírót seggbe rúgja. Mindenki úgy tanuljon, hogy mi kell legyünk a jövő képviselői...”⁹³ Kaiser László könyvéből tudjuk meg: Magyar Ferenc mindvégig az erdélyi népművelés felügyeletével megbízott – akkoriban Kolozsvárt székelő – Domokos Pál Péter⁹⁴ intencióihoz tartotta magát: „Nagyon a lelkekre kötötte látogatásai során, hogy nehogy

90 Uo.

91 Vö.: Kaiser: 119–120.

92 Uo.

93 István Lajos: *I. m. I. h.*

94 A moldvai magyarság és a bukovinai székelység kutatójaként ismert Domokos Pál Péter felügyelete alá tartoztak 1940 őszétől az észak-erdélyi népfőiskolák is. Sokszor megfordult Csíksomlyón. Unokahúga, Domokos Emília vezette a

azokban az emberekben, akik innen kikerülnek, olyan hamis öntudatot építsünk fel, hogy ők a kiválóak, ők azok, akikre hallgatni kell, akiknek a döntéseit nem lehet megfellebbezni. Ezt a tanácsát meg is fogadtuk, hiszen én ezzel messzemenően egyetértettem. Az volt a népfőiskola követendő elve, hogy akiket kiképezünk, a nép szolgálatára képezzük ki.”⁹⁵

A szűkös anyagi körülmények és bentlakási feltételek függvényében alakult a diáklétszám. „A kollégiumi elhelyezés miatt elsőként kaptak helyet a tíz hónapos faragótanfolyam hallgatói – olvashatjuk az igazgató visszaemlékezéseiben –, utána jöttek a faluvezető-képzősök (az csak három hónapos tanfolyam volt), majd a közművelődési tanfolyam hallgatói. Tehát a kollégiumi elhelyezés miatt egyszerre csak két típus működhetett: a faragótanfolyam és mellette vagy a közművelődési vagy a faluvezető-képzői tanfolyam.”⁹⁶ István Lajos úgy emlékszik, hogy amikor ő bekerült a népfőiskolába, vele együtt tizenhatra kerekedett ki a Mátéffy Győző vezette tanfolyam létszáma.⁹⁷ Magyar Ferenc a huszonötödik életévben jelölte meg a felső korhatárt. Banner Zoltán Szervátiusz-monográfiája szerint: „A korhatár 16 évtől 45 évig terjedt.”⁹⁸ A diáklétszám és a korhatár változásainak valószínűleg az a magyarázata, hogy kezdetben nem a Márton Áron által

Székely Népfőiskola adminisztrációját. Ráckevei Anna színművész az ő lánya. Vö.: Kaiser: 122.

95 Kaiser: 122–123.

96 Kaiser: 40.

97 A *Keresztény Szó* szerkesztősége azzal a megjegyzéssel adta közre az *Emlék az életemből* című önéletírás részletét, hogy kéziratához István Lajos egy olyan – 1942. január 30-án Csíksomlyón írt – versét is mellékelte, amelyben a tanfolyamon részt vett legények nevét foglalta rímbe. Eszerint ő a csíkjenőfalvi Szentes Józsefnek, a csekefalvi György Jankónak és György Daninak, a csíkszentmártoni Boga Antalnak és Bocskor Andrásnak, a csíkmadarasi Bogács Ferencnek és János Gergelynek, a csíkszentdomokosi Bara Károlynak és Székely Ágostonnak, a feltorjai Kerekes Gyulának, a gyergyószárhegyi Korpos Tamásnak, a bethlenfalvi Kovács Ferencnek, a taploccai Csedő Árpádnak, a csíksomlyói Burján Antalnak és a tusnádi Ambrus Karcsinak volt tanfolyamtársa. (Burus János KALOT-archívumából.)

98 Banner Zoltán: *Szervátiusz Jenő*. I. h.

megjelölt szempontok szerint történt a tanfolyamok hallgatóinak a kiválasztása. A plébánosok és a tanítók sokszor olyan fiatalokat küldtek Csíksomlyóra, akiknek otthon nem sok hasznát vették. A szellemi munkára alkalmatlanokat az iskola tanfolyamvezetői és oktatói (mindenekelőtt a népi színjátékokat betanító Molnár István és Muharay Elemér) kénytelenek voltak hazaküldeni. A „szellemileg válogatott”, „értelmesebb fiúk” zömmel csak Márton Áron látogatása után érkeztek.⁹⁹

A faragótanfolyamot illetően a szelektálás nyilván a tehetség függvényében történt. Két-három hónap után csak azokat tartotta vissza Szervátiusz Jenő, akikkel dolgozni tudott, akikre akár a műhely vezetését is rábízhatta.¹⁰⁰

Oktatók, tanrendek

Az iskolának szerződötetett oktatói voltak, másrészt pedig – kölcsönösségi alapon – a tanítóképző tanárai is betanítottak. Az igazgató a néprajz és a népi hagyományok témakörében tartott órákat. Szervátiusz Jenő – mint a fentiekből kitűnt – a faragóművészetet oktatta, Molnár István¹⁰¹ a népi táncművészetet, Má-

99 Vö.: Kaiser: 40.

100 „Emlékszem – mondotta Banner Zoltánnak a hetvenes évek elején –, az első menyasszonyi ládát a csíkmenasági Dánél Károly csinálta. Az első alakos munkák pedig a gelencei Fábián József keze alól kerültek ki: asztalok és székek, amelyeknek a lába, illetve a székek karfája lófejben végződött. [...] Fábiánt már akkor megbízhattam olykor a műhely vezetésével, s meggyőződésem, hogy képes lett volna hasonló iskolát fenntartani. Olaszországba is kivitték néhány napra, óriási keze volt, s úgy rajzolta fel a tulipánokat, fejeket, állatfigurákat, mint egy Isten! Miután az iskola megszűnt, hazament a szülőfalujába, s hozzá járt egész Háromszék kecskefejes-napraforgós faragott bútorért, majd csak rendes olajfestékkel fedett konyha- és szobabútorért [...] mert lassanként asztalos lett ez a páratlan tehetségű Fábián! [...] A másik tehetséges ember, Gál Vilmos meg Csíkszereda körül alakított ki stílust és rendelőkört.” Banner: *Csillagfaragók*. 33. Gál Vilmosról még lásd: Lásd: Kristó Tibor: *Gál Vilmos faragványai*. Művelődés, 1981. 10. 37.

101 Molnár István alakját így idézte fel Mátéffy Győzőné 2003. január 30-án: „Magas, szikár férfi volt, sápadt arccal, hosszú, vállig érő hajjal (ami akkor nem volt divat). Nem nézett ki vidám alkatúnak. De amikor megszólalt a zene, a levegőbe

téffy Győző¹⁰² és Ferencz Lajos tanárok az általános műveltséget nyújtó tárgyakat adták elő, Köllő Bonifác ferences atya világnézeti előadásokat tartott, Hajdu Leánder ferences házfőnök¹⁰³ a hit- és erkölcs tant, Antal Pál tanító a számtan és a mértan mellett a történelem és a földrajz oktatását is magára vállalta, Részegh Mária zöldkeresztes nővér az egészséggtannal kapcsolatos ismereteket, Kozán Imre agrármérnök pedig a mezőgazdasági tudnivalókat osztotta meg a tanfolyamok részvevőivel. A Budapestről meghívott Muharay Elemér a népi színhátékok betanításában jeleskedett. „Mint szomjas föld az esőt, virág a napfényt, fú a harmatot, úgy ittuk be az ott hallottakat- emlékezett vissza Ambrus Károly élete alkonyán -, és kitárult előttünk egy új, csodálatos világ. Most is fülemben cseng Magyar Ferenc igazgatónak a figyelmeztetése: »Fiúk, soha ne feledkezzenek meg három dologról: *TISZTA FEJ, TISZTA SZÍV, TISZTA KÉZ!*« [...] Felejthetetlen emlék maradt az 1941 pünkösdjén a Kis- és Nagy-Somlyó közötti nyeregben megrendezett KALOT-seregszemle, amit a búcsún résztvevő kb. hetvenezer ember nézett végig. Ez alkalommal háromszáz székely ruhába öltözött legény alakította a KALOT-címert és az öt betűt. Ugyanakkor Muharay rendezésében a népfőiskolások bemutatták *A dúsgazdag* című bibliai játékot,¹⁰⁴ a Mátyás

szállt. Soha nem láttam ilyen csüddögölőt. Tanítványait is magával röpítette.” (Burus János KALOT-archívumából.)

102 Mátéffy Győző (Nagysomkút, 1913 – 1991, Csíksomlyó) a népfőiskola egyik legnépszerűbb tanára volt. *A hagyományművelés szerepe és ismeretanyagának tanítása módja a népfőiskolai nevelésben* című dolgozatát az *Erdélyi Iskola* 1943. évi április-júniusi száma (231–237.) adta közre. Ugyanebben a lapszámban olvasható Márton Áron püspöknek *Az iskolán kívüli népnevelés* című fontos tanulmánya is. István Lajos visszaemlékezésében ezt írja: „Mátéffy Győző tanár úr előadásait szerettem a legjobban. A tanfolyam elvégzése után kezdtem lejegyezni községünkben a néprajzi vonatkozású dolgokat.” (Lásd Burus János KALOT-archívumában.)

103 Hajdu Leánderről (Csíkkarcfalva, 1911 – 1987, Brassó) a *Magyar Katolikus Lexikon* IV. kötetében (Bp., 1998. 480.) olvashatunk bővebben.

104 A négy színképből álló misztériumjáték szerzője Bálint Vilmos csíkszenttamási plébános. Emlelt munkája a kolozsvári Minerva Rt. Kiadásában jelent meg 1932-ben Kolozsvárt.

király aranybáránya című mesejátékot és a gyergyói lovas határkerülést, amit Gaál Tamás főesperes vezetett lóháton.”¹⁰⁵

„Menet közben” alakította ki mindenik oktató a maga tanrendjét. Molnár István táncművész, miután a nép-főiskola tanfolyamvezetőjévé vált,¹⁰⁶ munkájában nemcsak Bándi Mária és Vámszer Géza – gazdag ábra- és dallamanyagot tartalmazó – székely táncgyűjteményét¹⁰⁷ használta fel: faluról falura járva maga is igyekezett megismerkedni a kompozíciói számára alapul szolgáló táncéletet. Amint egykori igazgatója megjegyezte: nagyon keményen és nagyon kritikusan szelektálta azokat a motívumokat, amelyek idegenek voltak a hagyományos táncrendtől.¹⁰⁸ Szervátiusznak már előzetesen volt némi tapasztalata a Szolnay Sándorral közösen nyitott kolozsvári magániskolából. A csíksomlyói megbízatás azonban újabb erőpróba elé állította. „Átnéztem a Malonyait – mondotta Banner Zoltánnak –, majd elindultam faluról falura, s kapuk és bútorok motívumait rajzoltam, megfigyeltem az asztal és széktípusokat, s kikísérleteztem az újfajta tulipánt, szegfűt, búzavirágot, rózsát, a különböző szártengelyeket – egyenes szár, rezgő szár, dupla szár stb. –, s aztán beállítottam a napi tanmenetet. Délelőtt például felrajzoltam egy tulipánformát. Délután megtanítottam gyalut, vésőt, fűrészst fenni őket, s a szerszámokkal való legésszerűbb bánásmódra. Aztán kivágtam velük a megfelelő fadarabot, s csak azután engedtem faragani. Később modellt fogadtam. Mintáztak és gipszet öntöttek. De legfőbb törekvésem az volt, hogy mindegyik

105 Ambrus Károly: *Nyolc évtized a Nagysomlyóhegy lábánál.* 7–9.

106 Vö.: Balogh Margit: *I. m.* 123.

107 Bándy Mária – Vámszer Géza: *Székely táncok.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj, 1937. Húsz néptánc szöveges leírását tartalmazza dallamokkal (Sarkadi Elek), ábrákkal (Vámszer Géza), a székely táncélet mozzanatait megőrkítő felvételekkel (Iosef Fischer).

108 Vö.: Kaiser: 40.

ismerje az asztalosmesterséget.”¹⁰⁹ Hasonlóképpen dolgozott Molnár István táncművész is: miután a népfőiskola tanfolyamvezetőjévé vált,¹¹⁰ hosszú időn át járta az erdélyi falvakat, és gyűjtötte a néptáncokat.¹¹¹ Amint egykori igazgatója megjegyezte: nagyon keményen és nagyon kritikusan szelektálta azokat a motívumokat, amelyek idegenek voltak a hagyományos táncrendtől.¹¹² A néphagyományok felújításának és megtartásának programja egyben az európai kitekintést is lehetővé tette. Köztudott például, hogy Szervátiusz „Erdélyt hozta meg Párizsból, és nem Párizst vitte Erdélybe”.¹¹³ „Ha van a faragásban pentatónia, azt Szervátiusz Jenő csinálta meg” – mondotta róla Szabolcsi Bence zenetörténész. „Ezt az ősi dallamot kellett menteni unos-untalan, újra és újra, megtartani és továbbadni.”¹¹⁴

A csíkszentdomokosi Bara Károlynak, aki Ambrus Károllyal és István Lajossal egy időben végezte 1941–1942 telén a népfőiskolát, fennmaradt a munkafüzete, amelyből kiderül, hogy milyen előadásokat hallgattak a magyar történelem, a magyar irodalomtörténet, a néprajz, a népzene, a népi tánc, a népszokások, a népi hitvilág, a népi építkezés tárgyköréből. Adyról például ez olvasható a 2004 tavaszán előkerült jegyzetfüzetből: „Magyarságszemlélete más, mint a többi költőké. Meglátja a magyar nemzet nagy bűneit, szociális igazságtalanságait [...], megérzi a háború utáni össze-roppanást.” A tanfolyam résztvevői nemcsak az Adyt megelőző klasszikusokról hallhattak, hanem például

109 Uő: *I. m.* 32.

110 Vö.: Balogh Margit: *I. m.* 123.

111 Fejes: 25.

112 Vö.: Kaiser: 40.

113 A bécsi Collegium Hungaricumban Rockenbauer Zoltán művelődési miniszter nyitotta meg 2002. május 14-én Szervátiusz Jenő gyűjteményes tárlatát. Beszéde az Erdélyi Magyarok Ausztriai Egyesületének lapjában olvasható. In: Közlemények, 2002. nyár, 45.

114 I. h.

Kosztolányiról, Babitsról, Illyésről, Szabó Lőrinczről, Sinka Istvánról, Reményikről, Tompa Lászlóról, Dsidáról, Szabédiről, Kiss Jenőről. A prózaírók közül a Jókai előtti klasszikusokról csakúgy, mint Móriczról, Szabó Dezsőről, Móráról, Makkairól, Kós Károlyról, Bánffy Miklósról, Kemény Jánosról, Nyirő Józsefről és természetesen Tamásiról, aki a feljegyzések szerint „a legtehetségesebb erdélyi regényíró”. A *Magyaros népi építkezés* cím alatt olvashatunk Kós Károlyról, aki a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot építette, és aki „a mi népfőiskolánkat is” tervezte.¹¹⁵

Mátéffy Győző módszertani tanulmánya szerint a népfőiskola oktatójának alaposan ismernie kell a tájat és annak népét, a gazdasági, társadalmi, kulturális, erkölcsi, népesedési, népegészségügyi viszonyokat. Előzetes falutanulmányozás nélkül aligha tudna érdeklődést ébreszteni a növendékekben vidékük, környezetük megoldásra váró kérdései iránt. A helyismeret függvényében kell kialakítani a hagyományművelés programját mind a szellemi, mind a tárgyi néprajz értékvilágának a tudatosítása során. Mindenekelőtt a tájnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv tudatos használatára hívja fel a figyelmet: „A népnyelv összehasonlítása a köznyelvvvel. A népnyelv hatása az irodalmi nyelvre. Arany János, Petőfi Sándor, Tamási Áron, Móra Ferenc, Kodolányi János, Erdélyi József, Sinka István stb. nyelve. Mit olvassunk? Hogy írjunk? A közmondások, szólások, szóláshasonlatok és ritka népi szavaink gyűjtésének szükségessége és gyűjtési módja.” A népköltészet műfajai közül kitér a népdal, a

115 „Szükségünk van a hagyományainkhoz jól értő építő szakemberekre, akik a legfelsőbb iskoláinkban, műegyetemen ismerjék meg a hagyományos népi építkezést, hogy ebből megszülessen a magyar építészeti szakma. [...] A vidéki építőmesterek az ő engedélyezésük alapján csak olyan épületet építhetnek, mely megfelel a helyi népi formáknak.” A 34 lapot tartalmazó füzet nyomtatott borítólapján ez áll: *KALOT Jegyzetek*. Kézírással: Bara Károly: Magyar irodalomtörténet. Burus János KALOT-archívumából.

népmese, a népballada, a népmonda élményszerű oktatását tartja célravezetőnek: „A népdal szerepe nemzeti életünkben. Népdalaink lelke. Népdalaink felosztása. Bartók és Kodály munkája. Népdalaink hatása költészetünkre. [...] Népdalaink összehasonlítása a divatműdalokkal. [...] hogyan és honnan tanulhatunk népdalokat? Hogy terjeszthetjük népdalainkat? Természetesen betanítunk mindennap egy népdalt. [...] A magyar népmese alkotóelemei, jellemző sajátosságai. A mesélés ideje és módja. Minél több tájban született mesét ismerjenek meg növendékeink. Népmeséink hatása az irodalomra. Hogyan gyűjthetjük össze népmeséinket? Tolnai Lajos, Tamási Áron, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc munkáiból olvassuk azokat a műveket, amelyekben a meseszerűség érezhető.”¹¹⁶ A népi alakoskodás, a népzene, a népszokások, a népi hitvilág, a népi jog, a népi társadalom, a népi építkezés, a népi bútorzat, a népviselet, a népi díszítőművészet, a népi gazdálkodás megismerésének, tudatos elsajátításának megannyi kérdése ugyanígy sorra kerül.

A tanfolyam csak akkor eredményes – jelzi tanulmánya befejező részében a szerző –, ha az így szerzett ismeretek birtokában a növendékek az utolsó hetet „falumunkával” töltik legalább három községben, ahol „a falu közönségének a hagyományművelési anyagból műsoros estet rendezünk. Természetesen előadjuk, bemutatjuk, eljátsszuk íróink, költőink és művészeink remek alkotásait, amelyek a népi kultúrából táplálkoznak, hogy ne csak alapot, hanem fejlődést is mutassunk. Az ilyen módszerrel végzett hagyományművelés valóban alapja az összes népfőiskolai tantárgynak: hittannak, történelemnek, földrajznak, irodalomnak, gazdaságtannak stb. Alapja az új magyar műveltségnek. Irányítója nemzetünk, a magyar falu újjáépítésének.”¹¹⁷

116 Uo.

117 Mátéffy Győző: *I. m. I. h.*

NÉPI ÍRÓK A CSÍKSOMLYÓI NÉPFŐISKOLÁBAN

Móricz Zsigmond

Móricz 1941-es erdélyi útjának csíkszeredai vonatkozásairól a Csíki Lapok hasábjain mindössze annyi olvasható, hogy Nagy Imrénél tartózkodott, és részt vett egy gazdaköri ülésen, amelyen előadást is tartott.¹¹⁸ A lap szerkesztői akkor Hóman Bálint miniszter Csík megyei látogatásával voltak elfoglalva, Móricz megjelenését nem tekintették „eseménynek”. Így csak Magyar Ferenc visszaemlékezéseiből értesülünk arról, hogy a csíksomlyói búcsú alkalmával őt is felkereste a „beszédese, barátságos és minden iránt érdeklődő” író. Hogy a népfőiskola működésével kapcsolatban milyen kérdéseket tett fel az igazgatónak, azt nem rögzítette az életinterjút készítő Kaiser László. Valószínűleg azért, mert számára is megrendítő volt annak az éjszakának a felidézése, amikor Móricz megtekintette a „templomalvást”.¹¹⁹ Ha nem is maradt nyoma annak – mint más népi írók esetében –, hogy Móricz érdeklődött a népfőiskola iránt, önmagában is jelzé-

118 xxx: *Móricz Zsigmond Csíkszögödön*. Csíki Lapok, 1941. jún. 8.

119 Móricz „szerette volna megnézni a »templomalvást«, mert az volt az értesülése, hogy a búcsút követő kilencedik hónapban egyszerre megsokasodik a születések száma a csíksomlyói szülőotthonban. Látni akarta a templomalvást, amikor a templom falai között együtt alszanak – vagy ki tudja, mit csinálnak – az emberek. Mondtam, hogy semmi akadálya, pihenjen le, éjfél előtt felkeltem, és átmenyünk a templomba, megnézni a templomalvást. Ez így is történt, átmentünk, felvittem a kórusra, leült, rákönyökölt az orgona játszóasztalának lehúzott redőnyére, és az első megjegyzése az volt, hogy »de hol vannak a férfiak?«. Mondtam, hogy a férfiak a pajtában alusznak, itt csak az asszonyok a gyerekekkel. Ez meglepetés volt számára, erről nem hallott. És nemsokára, éjfélkor eljött az a pillanat, amikor egy fájdalmas hangú, »Hej, én édes Jóistenem...« kezdetű énekel megindult a kegyszobor feljáróján a templomban virrasztók menete. Felment mindenki, hogy megérintse a szobor lábát – ez hozzátartozott az éjszakai templomalváshoz –, vitték magukkal az asszonyok ölben a gyereküket, és ők is simogatták a szobor lábát. Maga az ének és ez a jelenet éjfélkor, ahogy sorban mennek föl a csíksomlyói kegyszoborhoz a hívek, ez annyira megindította Zsiga bácsit, hogy egész testében rázkódva zokogott, és lebukott a feje az orgona redőnyére. Amikor eljöttünk a templomból, azt mondta, hogy »ezt az éjszakát soha nem felejttem el.«” Kaiser: 118.

sértékű: 1941 pünkösdjét az igazgató társaságában töltötte. Minthogy Móricz szoros kapcsolatot tartott fenn abban az időben Kerkai Jenővel, nem kizárt, hogy épp ő ajánlotta az író figyelmébe Magyar Ferencet. („Csíkszereda, pünkösöd” keltezéssel [1941. jún. 3.] fennmaradt egy Móricz Erzsébetnek, a Móricz-novellákból ismert – Csibének küldött – képeslap, amelynek hátlapján arról panaszodik, hogy nem tudja kialudni magát, nagyon szeretne már otthon lenni.¹²⁰)

Sinka István

A Csíki Lapok 1943. június 24-i számának híradása szerint a pünkösöd alkalmával szervezett csíkszeredai irodalmi esten verseivel szerepelt, és – ezt már Magyar Ferenc visszaemlékezéseiből tudjuk – előzetesen felkereste a népfőiskolát. Elbeszélgetett a faragótanfolyam hallgatóival és oktatóival, az iskola vezetőivel. Megtekintette az *Anyám balladát táncolt* című költeményét „megjelenítő” szabadtéri előadás fényképeit, amelyek az előző évi búcsú alkalmával készültek,¹²¹ előadást azonban nem vállalt.¹²²

Veres Péter

Magyar Ferenc emlékezete szerint többször is ellátogatott Csíksomlyóra (nemcsak az 1943-as könyvnapon, amikor Darvas Józseffel együtt beszédet mondott a Vigadó nagytermében.¹²³) „A népfőiskolának óriási jelentőséget tulajdonított, de egyszer sem tudtam rávenni arra, hogy valamilyen előadást tartson vagy beszélge-

120 Lásd: Móricz Zsigmond, *a Kelet Népe szerkesztője*. Levelek I. A válogatás és az utószó Tasi József munkája. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1988. 276.

121 Vö.: Kaiser: 119.

122 „A gondolat Muharay Elemérben fogalmazódott meg. Kihasnálván a pünkösdi búcsú tömegmozgását, fönn, a két Somlyó (Kis-Somlyó, Nagy-Somlyó) közötti medencében rendeztünk szabadtéri játékot, méghozzá olyan anyaggal, ami valahogyan összeköthető a csíksomlyói búcsú tartalmával.” A népfőiskola által szervezett rendezvényeket hetven-hetvenötezen tekintették meg. (Vö.: Kaiser: 41.)

123 Lásd: *Magas színvonalú műsorest Csíkszeredán*. Csíki Lapok, 1943. június 6.; *Irodalmi est Csíkszeredában*. Csíki Lapok, 1943. június 13.

tést folytasson a hallgatókkal, pedig néhányszor éppen tanfolyamok mentek a látogatása idején.”¹²⁴

Csíksomlyói Székely Leánynépfőiskola

Már korábban is jeleztük, hogy szervezői a KALOT ifjúságnevelési szempontjait követve láttak munkához. A három hónapos tanfolyamokon a családi hivatásra való nevelés és az elméleti tárgyak oktatása mellett a tantervben szerepelt a gyümölcstermesztés, a konyhakertészet, a tejgazdaság, a háztartásvezetés, a népi hagyománykincs (különösen a csíki székely szőttés) elsajátításán alapuló szövés-varrás. A lányok maguk szőtték egyenruhájuk alapanyagát.¹²⁵Vagyis: hitükben erős, nemzeti érzésükben öntudatos, hagyományaikat ápoló, gazdaságilag képzett családanyákat neveltek Csíksomlyón a székely falvak leányaiból.¹²⁶ A

124 Kaiser: 120–121. „Első alkalommal ő is téves információkkal érkezett a népfőiskolára [Magyar Ferenc itt Móricz Zsigmondra utal – Cs. P.], jóval a búcsú előtt. (A búcsú már pénteken kezdődik, vasárnap tulajdonképpen már oszlik, hazamennek az emberek.) Ő már pénteken eljött, és a népfőiskola legfelső emeletéről nézte, ahogy érkeznek a »keresztaljak«, és a kegytemplomot elhagyva mennek a borvízkúthoz, mert abból inni kell. És látta azokat a szép szál legényeket, ahogy kereszt alakban jönnek, és rázzák a csöngőt. És kérdezi, hogy »de hol vannak a nyomorékok?« Tudniillik neki valaki azt mondta, hogy ez a búcsú olyan indiai eredetű, általános gyógyulásra, csodákra orientált népi mozgalom. Olyan összefüggéssel, ahová a bajba jutott, nyomorék emberek jönnek el. Mondtam, hogy néhány koldust lehet találni a kegytemplom előtt, de ezek olyan emberek, akik 100–150 kilométeres távolságból gyalog jönnek el, és nem jellemző, hogy testi gyógyulás miatt, inkább lelki gyógyulás miatt keresik fel a csíksomlyói Szűzanyát. Ő is hallott arról, hogy hatalmas tömeg gyűlik össze Csíksomlyón. És másképp nem lehet őket elszállásolni, mint a pajtában a férfiakat, az asszonyokat a templomban és a házaknál. Mondtam, hogy nagyon szívesen körbeviszem a pajtában. Őt is csalódás érte [utalás ugyancsak Móriczra – Cs. P.], mert úgy tudta, hogy mindenféle részeskedés folyik, és szórakozva telik az éjszaka, de már az első pajtánál kintről hallatszott, ahogy mondják a férfiak a rózsafüzért. Ez bizonyos mértékig meglepte, mert valaki betáplálta neki, hogy itt különböző disznóságok történnek. Végigvittem őt, volt, ahol énekelték, volt, ahol imádkoztak, volt, ahol szépen, csendesen aludtak az emberek, a férfiak.”

125 Vö.: Sz. M.: *A Csíksomlyói Székely Leánynépfőiskola megnyitása*. Csíki Lapok, 1941. november 23.; xxx: *Harmadik tanfolyamát nyitja meg a KALÁKA Székely Leánynépfőiskola Csíksomlyón*. Csíki Lapok, 1942. szeptember 6.

126 Fejes Ildikó: *A KALOT-mozgalom*. I. h.

növendékek Csík, Gyergyó, Székelyudvarhely vidékéről és Maros-Torda megyéből érkeztek - tanfolyamonként harmincan. Az oktatás a tanítóképző épületében folyt, váltakozó létszámmal. Magyar Ferenc úgy emlékszik, hogy ezeken általában 15-16 hallgató vett részt, a Csíki Lapok 1943. április 25-i számából viszont arról értesülünk, hogy a létszám akkorra már harmincra emelkedett (Csík, Udvarhely és Maros-Torda megyéből).¹²⁷ Egyenruhájuk csíki szőttesből készült (alapanyagát nyilvánvalóan maguk szőtték), az ellátás 35 pengőbe került.¹²⁸

A tanrendben szerepelt a hit- és az erkölcsstan (Hajdu Leánder ferences rendi házfőnök tanította), a magyar irodalom, a történelem, a honismeret, a számtan, a testnevelés (Héjja Ella és Tódor Julianna vállalta); a háztartástant, a családi nevelést, az egészségtant, a sütés-főzést, a szabás-varrást Köpe Brigitta nővér oktatta, Papp Géza zenetanár a népi hagyományok szellemiségével ismertette meg a hallgatókat. A gyümölcstermesztési, konyhakertészeti, tejgazdasági stb. alapismeretek elsajátíttatása ugyancsak fontos szerepet kapott.¹²⁹ Gecző Benjáminné visszaemlékezése szerint¹³⁰ a szövőszékeket két szobában állították fel, délutánonként egyszerre két-három lánnyal foglalkoztak. Ugyancsak délutánonként folyt a kézimunkázás, főként a keresztszemesek varrása. A délelőtti elméleti órákon csak azok a konyhaszolgáló felváltva beosztott lányok nem vettek részt, akik Köpe Brigitta nővér irányításával az ebédet főzték.

127 xxx: *A csíksomlyói KALÁKA népfőiskola tanfolyama befejeződött.* Csíki Lapok, 1943. ápr. 25.

128 Vö.: *Harmadik tanfolyamát nyitja meg a KALÁKA székely leánynépfőiskola Csíksomlyón.* Csíki Lapok, 1942. szept. 6.

129 Vö.: *A csíksomlyói KALÁKA Népfőiskola tanfolyama befejeződött.* Csíki Lapok, 1943. április 25. Az írás szerint előadásokat tartott, illetve a gyakorlati képzést vezette: P Hajdu Leander, Zakariás Flóra, Héjja Ella, Köpe Brigitta, vitéz Részegh Győzőné, Papp Géza, Ambrus Károly, Tódor Júlia.

130 Elhangzott Szabó Katalin filmjében.

Estéenként népdalokat és székely táncokat tanultak. A két népfőiskola vezetősége megegyezett abban, hogy vasárnaponként a lányok és a fiúk közösen tartott próbákön készüljenek fel a KALOT műsoros rendezvényeire.

„Páratlan európai sikerek”

A felnőttoktatás szervezői már 1942-ben felfigyelhettek arra, hogy munkájukban nem kis mértékben támaszkodhatnak a népfőiskolák végzettjeire,¹³¹ elsősorban a népi hagyománykincs értékvilágának a továbbadásában, alkotó újjáteremtésében. Szervátiusz Jenő, Molnár István, Papp Géza tanítványai a szellemi ott-honteremtés előfutárainak bizonyultak szülőhelyükön. A legfőbb célkitűzés tehát valóra vált: „a tanfolyamot elvégzett fiatalok- állítja Ambrus Károly -, visszatérve falvaikba, továbbadták a Csíksomlyón tanultakat”.¹³²

Műsoros estélyeken, „faluhangversenyeken” attól fogva nem véletlenül hangzottak fel a Bartók- és Kodály-kórusművek. A Molnár István által betanított – „páratlan európai sikernek” örvendő – táncköltemények szépségére akkor döbbsentek rá a székely települések. Szervátiusz tanítványainak munkáit Olaszországban is megcsodálták, de ennél fontosabb volt, hogy a „Máriás”-nak nevezett csíksomlyói Ferencz István¹³³ „festett Máriákkal népesítette be a csíki falusi templomokat”.¹³⁴ A magyar történelem, irodalom és művészet

131 Vö.: *Csik megye iskolán kívüli népművelése*. Csíki Lapok, 1942. szept. 20.

132 Ambrus: *I. m. I. h.*

133 Ferencz Istvánról (Gyergyóremete, 1910–1988, Csíksomlyó) a Magyar Katolikus Lexikon III. kötete is megemlékezik (Bp., 1997., 635–636.), ám tévesen *Ferenczinek* írja a családnévét. Főbb munkái közül a csíksomlyói kegyszoborról készített másolatait, a csíksomlyói kegytemplom sekrestyeoltárait, a gyergyóhodosi Krisztus-szobrot, a galócai Jézus Szíve-szobrot említi.

134 Banner: *Csillagfaragók*. Szervátiusz Jenő a továbbiakban így folytatja: „Az elsőt még én faragtattam vele, ügyetlen volt, de nagyon érdekes: Mária csepesszel a fején és hosszú székely ruhában. A konzervatívabb patrónusok fel is háborodtak, és kérdőre vontak: Hogy engedhetem meg ezt a kánonszegést? Ha a németeknek joguk van német Madonnákat festeni – válaszoltam –, az olaszoknak olasz Krisz-

nagyjainak – a Csíki Lapok közleményei, tudósításai, műsoros estélyekről szóló hírei tanúsítják – ezek a fiatalok voltak a szállásteremtői a falusi otthonokban.

A pünkösdi búcsúk alkalmat nyújtottak a – Muharay Elemér rendezte – bibliai, népmesei, költői ihletésű szabadtéri játékok szervezésére, amelyek több száz szereplőt „mozgattak” hetven-hetvenötezer néző gyönyörűségére. Ezek voltak azok az évek, amikor – épp a szabadtéri játékok hírére – Bálint Sándor szegedi néprajztudós¹³⁵ és Radó Polikárp, a magyar liturgia-történet kiválósága a csíksomlyói Ferenc-rend levéltárában felfedezte a régi iskoladrámákat. Szóba került ezek feldolgozása és megjelenítése is, ám a háborús körülmények már nem tették lehetővé a bemutatásukat.¹³⁶ „Érintőlegesen” ugyancsak a Székely Népfőiskola történetéhez tartozik: amikor Szóts István az *Emberek a havason* című filmjét forgatta, a stáb Csíksomlyón vert szállást. A felvételek nagyon elhú-

tust s a kínaiaknak kínai Istent, nekünk miért ne lehetne székely Máriánk? Kíváncsiságból kiállítottam az út mellé. Jöttek a somlyóiak s más falubeliek, csodálkoztak, gyönyörködtek benne, magukba roskadtan...”

135 P. Kerkai Jenő közeli munkatársaként Bálint Sándor (1904–1980) kezdettől részt vállalt a KALOT eszmei irányításában, előadásával hozzájárult a mozgalom kiszélesítéséhez. 1938 őszén járt először Erdélyben, amikor is egy hetet töltött Csíksomlyón. Akkori felismeréseit így rögzítette: „Egyszer igazán le kellene mérni ebben az erdélyi világban a katolicizmus helyzetét és kötelességeit is. Írni kellene Erdély neofita, protestáns ösztönzésekből sarjadt katolicizmusának szenvedélyes józanságáról, kicsinyes felekezeti szerep és abszolút világérzés között való hányódásáról. Elnézem templomainak száraz puritanizmusát, protestáns okosságát, középkori kultuszoknak félnék nyomait: a *nagy stílus* rejtegetését, amely azonban mégis ott bujdosik Csíksomlyó áldott balgaságában, Mária osztályrészének őrzésében. Az erdélyi katolicizmus – nem számítva a székely Szentföldet, Somlyó birodalmát – restauráció eredménye. Missziós jellege kétségtelen: fanatizmus és óvatosság, nagy kötelességek, még nagyobb feladatok között tétovázva mintha inkább programot, mint eszményképet kínálna.” Idézi Csapody Miklós in: „*A világban helytállani...*” Bálint Sándor élete és politikai működése 1904–1980. Korona Kiadó, Bp., 2004. 60. Lásd még: Csapody Miklós: „*Nehéz útra keltem*”. Beszélgetések Bálint Sándorral. Bába Kiadó, Szeged, 2004. 19. *Erdélyi élmények* című lírai úti vázlatát Bálint Sándor a *Korunk Szava* 1938. évi 24. számában adta közre.

136 Vö.: Kaiser: 41–42.

zódtek, és ez alatt a fél év alatt a művészek és a műszaki személyzet egy része a főiskola bentlakásában várta ki a forgatáshoz alkalmas „havasi pillanatok”.¹³⁷

Akik eddig érdemben foglalkoztak a Székely Népfőiskola történetével, egyértelműen az 1942-es és az 1943-as évet tekintik az intézet fénykorának. Méltán. De nem feledkezhetünk meg arról, hogy Magyar Ferencnek távlatibb célkitűzései is voltak, amelyeket a háborús körülmények miatt, a front közeledtével nem sikerült megvalósítania. A Szervátiusz Jenő által megálmodott székely bútorok előállításához, a fafaragó üzem beindításához már minden együtt volt (Budapestről megérkeztek a szerszámgépek, a Szent Péter-egyházközség pedig haszonbérbe adott – jelképes összegért – egy ezerholdas erdőrészt, hogy a nyersanyagellátás folyamatos lehessen), amikor nemcsak az igazgatót, hanem a tanárok egy részét is SAS-behívóval sodorta el a történelem. Ez gátat vetett egy másik „biztonságerősítő” elképzelésnek is, a havasi mintagazdaság létrehozásának. Már indult volna egy szakbizottság Svájcba, hogy az erősen leromlott erdélyi állatállomány feljavítása érdekében megfelelő tenyészegyedeket vásároljanak, amikor kiderült, hogy a németek által megszállt Ausztria már nem tudná átengedni a szállítmányt Csíkszereda irányába.¹³⁸

Az új évezred fejleményei

Megnyugtatónak tűnik, hogy napjainkban a Jakab Antal Tanulmányi Ház, a főegyházmegyei Caritas helyi kirendeltsége és a Venczel Józsefről elnevezett Vallásszociológiai Intézet működik a KALOT épületében. Miután művelődésszociográfiai oknyomozásom első változata a Székelyföld 2002. évi 12. számában jelent, a szerkesztőség – Burus János közművelődés- és

137 Vö.: *I. m.* 39.

138 Vö.: *I. m.* 46.; Dáné: 114.

közösségszervező tanár közreműködésével – találkozó-
ra hívta a két csíksomlyói népfőiskola egykori tanít-
ványait a KALOT-házba. A 2003. január 31-i rendezvény
váratlan utóhatásaként a mai napig gyűlnek az emléke-
zések és a dokumentumok Burus János asztalán. Ezekre
gyakorta hivatkozom magam is. Ugyancsak örvendetes
fejlemény, hogy nem sokkal ezután András Imre S. J.,
az újjászervezett KALOT elnöke felhívással fordult a
romániai magyar katolikus egyházmegyék vezetőihez:
támogassák az egyesület újraindítását Erdélyben. A
kezdeményezés sikerrel járt, és a Romániai KALOT Moz-
galom bejegyzett jogi személyiségként láthatott mun-
kához. A mai szükségleteknek megfelelően három nép-
főiskolai programot indított: 1) vállalkozói alapis-
meretek elsajátítása és a vállalkozó gondolkodásmód
kialakítása vidéken élő fiatalok számára; 2) imaiskola
vidéken élő fiatalok számára; 3) magyar helyesírási és
nyelvhelyességi tanfolyam.¹³⁹

139 Vö.: *A romániai KALOT-mozgalom képzései*. Vasárnap, 2004. november 14.

FÜGGELÉK

SZOCIOGRÁFIAI MŰVEK JEGYZÉKE

1932

Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*

1933

Nagy Lajos: *Három magyar város*

1934

Nagy Lajos: *Kiskunhalom*

1935

Illyés Gyula: *Pusztulás*

1936

Balázs Ferenc: *A rög alatt*

Elek Péter, Gunda Béla és mások: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*

Illyés Gyula: *Puszták népe*

Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*

Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*

1937

Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*

Darvas József: *A legnagyobb magyar falu*

Erdei Ferenc: *Futóhomok*

Féja Géza: *Viharsarok*

Kovács Imre: *Néma forradalom*

1938

Bözödi György: *Székely bánja*

Erdei Ferenc: *Parasztok*

Illyés Gyula: *Magyarok*

Kovács Imre: *A kivándorlás*

Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*

Veres Péter: *Számadás*

1939

Darvas József: *Egy parasztcsalád története*

Erdei Ferenc: *Magyar város*

Illyés Gyula: *Lélek és kenyér*

Tamási Áron: *Szülőföldem*

1940

Erdei Ferenc: *Magyar falu*

Kovács Imre: *A parasztéletforma csődje*

Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar?*

1941

Kodolányi János: *Baranyai utazás*

1942

Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*

Kiss Lajos: *A szegény ember élete III.*

Sinka István: *Fekete bojtár vallomásai*

Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*

Vámszer Géza: *Szakadát*

1943

Kovács Imre: *Magyar feudalizmus magyar parasztság*

Németh László: *A Medve utcai polgári*

Veres Péter: *Parasztsors magyar sors*

1944

Németh László: *Az értelmiség hivatása*

1945

Kovács Imre: *Elsüllyedt ország*

1963

Csák Gyula: *Mélytengeri áramlás*

Csoóri Sándor: *Tudósítás a toronyból*

Féja Géza: *Sarjadás*

Kodolányi János – ifj. Kodolányi János: *Második baranyai utazás*

1967

Mocsár Gábor: *Nálunk, vidéken*

1970

Galgóczi Erzsébet: *Nádtetős szocializmus*

Mocsár Gábor: *Égő arany*

Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*

Varga Domokos: *Erdőkerülőben*

1971

Csák Gyula: *Bontják a kemencéket*

- Horváth István: *Magyarózdi toronyalja*
Moldova György: *Tisztelet Komlónak!*
Erdei Ferenc: *Város és vidéke* 1972
Beke György: *Magunk keresése*
1972
Fekete Gyula: *Élünk magunknak?*
Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren*
Kunszabó Ferenc: *Sárköz*
1973
Bertha Bulcsu: *Balatoni évtizedek*
Czakó Gábor: *Indulatos jelentések*
Fekete Gyula: *Megvan mindene?*
László-Bencsik Sándor: *Történelem alulnézetben*
Zám Tibor: *Bács-Kiskunból jövök*
1974
Duba Gyula: *Vajúdó parasztvilág*
Lázár István: *Kiált Patak vára*
Moldova György: *Az Őrség panasza*
Molnár Géza: *Külvárosi barangolás*
Szabó Gyula: *Gólya szállt a csúrra*
Végh Antal: *Miért beteg a magyar futball?*
Gálfalvi György: *Szülőföldön, világszélen*
1975
Beke György: *Szilágysági hepehupa*
Tüskés Tibor: *Nagyváros születik*
1976
Berkovics György: *Világváros határában*
Varga Domokos: *Vizek könyve*
Cseke Péter: *Viznyugattól vízkeletig*
1977
Csák Gyula: *A szikföld sóhaja*
Jócsik Lajos: *Egy ország a csillagon*
Fábián Katalin: *A Makoldi család*
Moldova György: *Akit a mozdony füstje megcsapott*
Zám Tibor: *Tanyabejáró*
1978
Beke György: *Nyomjelző rokonság*

Halmos Ferenc: *Illő alázattal*

Zsolt Róbert: *Labdarúgók, sportolók*

Molnár H. Lajos: *És akkor átmentem a tűzön*

1979

Fekete Gyula: *Levelek a magányról*

Lázár István: *S középen ott a Velencei tó...*

Márkus István: *Nagykörös*

Ruffy Péter: *Világaim*

Szabó Gyula: *Volt egyszer egy gyermekkor*

Marosi Barna: *Sújtólégben – rezesbandával*

Tófalvi Zoltán: *Pogány fohászok faluja*

1980

Beke György: *Búvópatakok*

Berkovics György: *Terepszemle*

Gál Sándor: *Mesét mondok, valóságot*

Kunszabó Ferenc: *Jászföld*

Mátyus Aliz: *Holnapon innen, tegnapon túl*

Miskolczi Miklós: *Város lesz, csak azért is*

Moldova György: *A szent tehén*

Mózes Attila: *Egyidejűségek. Rendhagyó falumonográfia évszakokban*

Szépfalusi István: *Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában*

Tüskés Tibor: *Sorskovácsok*

Varga Domokos: *Aranyhomok*

Gazda József: *Így tudom, így mondom*

Lőrincz György: *Amíg csak él az ember*

1981

Csoóri Sándor: *Iszapeső*

Fekete Gyula: *Boldog szerelmesek titkai*

Mocsár Gábor: *Délibábjaim városa*

Pünkösdi Árpád: *A kihegyezett ember*

Thiery Árpád: *Királynék városa*

Bodó Barna: *Feleúton – útfélen*

1982

Moldova György: *Égi szekér*

Duray Miklós: *Kutyaszorító I.*

1983

Albert Gábor: *Emelt fővel*Bakonyi Péter: *Téboly, terápia, stigma*Beke György: *Boltívek teherbírása*Márkus István: *Első áttekintés. Balástya*

1984

Beke György: *Itt egymásra találunk az emberek*Márkus István: *Első áttekintés. Balástya*Nagy Károly: *Magyar szigetvilágban*Szász Imre: *Ez elment vadászni*Zalabai Zsigmond: *Mindenekről számot adok*

1985

Csák Gyula: *Vadregényes pusztaság*Gál Sándor: *Mélyutak*Horváth Dezső: *A tizedik ember*Vadas József: *Nem mindennapi tárgyaink*Zalabai Zsigmond: *Hazahív a harangszó*

1986

Moldova György: *A pénz szaga*Őrszigethy Erzsébet: *Asszonyok férfisorban*

1987

Csupor Tibor: *Mikor Csíkból elindultam*Kunszabó Ferenc: *Bátor*Zám Tibor: *Tények és indulatok*

1988

Beke György: *Csángó passió*Diósi Ágnes: *Cigányút*Galgóczi Erzsébet: *A törvény szövedéke*Hernádi Miklós: *Válni veszélyes*Levendel László: *Humanista orvoslás*Moldova György: *Bűn az élet*Pünkösdi Árpád: *Kiválasztottak*Ruffy Péter: *Magyar ereklyék, magyar jelképek*Szabó Gyula: *Társaim*Tüskés Tibor: *Vidéken élni*

1989

Gál Sándor: *Ahol élünk*

Kamarás István: *Értéktérkép*

PüNKÖSDI ÁRPÁD: *Vasalt ruha mángorolva*

DURAY MIKLÓS: *Kutyaszorító II.*

1990

Moldova György: *Szabadíts meg a gonosztól!*

PüNKÖSDI ÁRPÁD: *Vörös vándorlámpás*

1991

Gál Sándor: *Emberségből példát*

Lengyel László: *Micsoda év!*

Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*

Závada Pál: *Kulákprés*

1992

Lengyel László: *Tépelődés*

PüNKÖSDI ÁRPÁD: *Rákosi (A hatalomért 1945–1948)*

Lőrincz György: *Kiment a fény a szememből*

1993

Bálint B. András: *Szabadulás a félelemtől*

Vekerdy Tamás: *Álmok és lidércek*

Tanács István: *Ön kormányzó?*

Gazda József: *Mindenek mestere. A falusi tudás könyve*

Uő: *Hát én hogyan siratnám. Csángók sodró időben*

Marosi Barna: *Bernády György városa*

Cseke Péter: *Hazatérő szavak*

1994

Ferenczes István: *Székely apokalipszis*

Moldova György: *A jog zsoldosai*

Szabó Gyula: *A névtelen katona*

Rab László: *Mélyszántás*

Cseke Péter: *Korfordulós újesztendő*

1995

Őrszeghy Erzsébet: *Birsalmasajt*

Benkő Levente: *Szárazajta*

Moldova György: *Magyarország szennybemenetele*

1996

Beke György: *Szigetlakók*

Márkus István: *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével*

- Moldova György: *A Balaton elrablása*
Sylvester Lajos: *Úzvölgyi hegyomlás*
Szabó Gyula: *Kegyetlen kegyelet*
Szépfalusi István: *Ahogy Bécsben megindultam III.*
1997
- Gazda József: *Jaj, mik történtek, jaj, mik is történtek. A szétszabdalt magyarság XX. századi sors története*
Ferenczes István: *Ordasok tépte tájon*
1998
- Beke György: *Boltívek teherbírása*
Moldova György: *Ég a Duna!*
Iványi Gábor: *Hajléktalanok*
Tábori Zoltán: *Vasmű*
2000
- Beke György: *Az Értől a Kölesérig*
Moldova György: *Európa hátsó udvara*
2001
- Sarusi Mihály: *Csonka Csanád (Kisiratosi falurajz)*
Szilágyi Gyula: *Tiszántúli Emanuelle*
Duba Gyula: *Halódó parasztvilág*
Vetési László: *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág: sorskérdések a nyelvhatáron*
2002
- Beke György: *Bartók szülőföldjén*
Gazda József: *Az Istennel még magyarul beszélgetünk. Magyar szórványok a Kárpát-medencében*
Sarusi Mihály: *Fekete Zaránd*
2003
- Beke György: *Déva vára alatt*
Moldova György: *A tékozló koldus*
Lőrinc György: *Kutyák és emberek*
2004
- Kun István: *A feláldozott Berek*
Szilágyi Gyula: *Megbukott az iskola!*
Lábass Endre: *Vándorparadicsom*
Beke György: *Székelyföld. Maros, Nyárad, Kis-Küküllő*
Duba Gyula: *Szerelmes földrajzom*

- Gál Sándor: *Szociográfiák*
B. Kovács András: *Vargabetűs idők*
2005
- Beke György: *Székelyföld. Nagy-Küküllő, Fehér-Nyikó*
Sarusi Mihály: *Szalbek Iratos*
PüNKÖSTI ÁRPÁD: *Szeplőtlan fogantatás*
2006
- Beke György: *Székelyföld. Gyilkos-tó, Szent Anna tava*
Kastélyos Péter: *Családi fénykép csatlakozás után*
2008
- Romano RÁCZ SÁNDOR: *Cigány sor*
2009
- Takács Géza: *Kiútkeresők*
2010
- PüNKÖSTI ÁRPÁD: *A kereszt gombja*
2011
- Gazda József: *A harmadik ág – magyarok a szétszóratottságban*
B. Kovács András: *Szénacsínálás két zivatar közt – Székely gazdagondok a rendszerváltás korából (1991–2007)*
2012
- Suhay Péter: *Sosem lesz cigányország*
Cseke Péter (szerk.): *Szigetek – szóróányok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában*
B. Kovács András: *Botcsinálta kalandorok. Erdélyi vendégmunkások szerte a nagyvilágban (1986–2011)*
2014
- Gazda József: *Mindennek mestere – a falusi tudás könyve*
2016
- Benkő Levente: *Volt egyszer egy '56*
2017
- HajnácZKY Tamás – Szále László (szerk.): *„Ne félj, a tél meg fog gyötörni”*
Pasqualetti Iona: *Balogvilág*
2018
- FerencZES István: *VeszedeImekről álmodom*
2020
- Gálfalvi György: *Világszélen*

Tartalom

Műhelyvallomás a szociográfiáról.....	5
SZOCIOGRÁFIATÖRTÉNETI KUTATÁSOK.....	11
I. A magyar szociográfia erdélyi műhelyei. Egy kelet-közép-európai műfaj változatai	13
II. A tény szemlélet tipológiája.....	24
1. Tény, érték, kommunikáció	24
2. A tűnékenység kihívása.....	28
III. Műfaj-tipológiai áttekintés	31
1. Gaál Gábor típusfelismerései 1937-ben.....	33
2. Sükösd Mihály tipológiája 1972-ben.....	34
IV. A szociológiai és a szociográfiai valóságfeltárás	40
meghonosításának erdélyi műhelyei, módszerei.....	40
1. Előzmények	40
2. Ösztönző hatások	41
3. Jancsó Béla és az Erdélyi Fiatalok kezdeményezései	42
4. Venczel József és a Hitel szociológiai tény szemlélete	43
5. Az Erdélyi Fiatalok és a szociográfia	46
6. A régi Korunk és a szociográfia.....	52
7. A jelenábrázolás kérdései az Erdélyi Helikonban	57
V. Helyzetfeltárás és funkcionalitás.....	61
1. Többségi és kisebbségi nézőpont	61
2. Otthonirodalom	68
3. Az otthonirodalom európai és erdélyi előképei.....	70
A SZÉPÍRÓI TÉNYFELTÁRÁS MÓDOZATAI.....	73
I. Felkészülés a szociográfiaírásra	86
1. Balázs Ferenc	87
2. Bözödi György	88
3. Tamási Áron	90

II. A szociográfiai nézőpont jellemzői.....	95
1. A felismert igazság kimondásának kényszere	95
2. Szükségszerű távlat és nélkülözhetetlen bensőségesség	97
3. Erdélyre nyitó világtávlat.....	99
III. Szerkezeti arányok, műfaji rendezőelvek	103
1. A megismerés kisebbségi keresztútjain.....	103
2. Tudományos igényszint, tényyszerűség	109
3. Szavak és tettek azonossága.....	114
4. A példázatok szerepe	117
5. Líraiság, vallomásosság	119
6. Az írói fantázia szerepe a valóságértelmezésben.....	121
IV. Otthonteremtő kisebbségi életstratégiák.....	124

AZ ÍRÓI SZOCIOGRÁFIA ERDÉLYI VÁLTOZATAI

A DIKTATÚRA IDEJÉN.....	129
1. Sütő András műfajteremtése.....	132
2. Horváth István rendhagyó írói falurajza	141
3. Beke György enciklopédikus hungarológiája	147

VISSZAHÓDÍTOTT ÉRTÉKTARTOMÁNYOK	173
Népi írók a csíksomlyói népfőiskolában.....	214

FÜGGELÉK.....	223
Szociográfiai művek jegyzéke.....	223